

**Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora**

(Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade (2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015))

Managed by

**Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora**

Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,

Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat

Ph. (02634) 284208

Email: shrirangshikshan.bilimora@gmail.com

Website: www.srsmbilimora.in

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research
Journal (GOEIRJ) ISSN : 2278 – 5639 (IIFS Impact Factor : 6.125)

Volume - XII,
Special Issues – IV,
October - 2023.

ISSN : 2278 - 5639

Human Values in Bharatiya Scriptures

ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

PART - 1

**Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora**

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

**Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora**

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

Human Values in Bharatiya Scriptures

ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener

Dr. Gayatriben R. Patel

**Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora**

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

**Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora**

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

Human Values in Bharatiya Scriptures

भारतीय शास्त्रो / ग्रंथोमां मानवीय मूल्यो

12th October 2023

HYBRID MODE

Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener

Dr. Gayatriben R. Patel

Published by :

**Global Online Electronic International Interdisciplinary
Research Journal (GOEIJR)**

Peer Reviewed Refereed Journal, {Bi-Monthly}

Impact Factor : IIFS : 6.125

Volume – XII, Special Issue – IV, October 2023.

Publish Date : 12th October 2023

ISSN : 2278 - 5639

**© Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,
Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat
Ph. (02634) 284208**

**PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road. Maharashtra
(9922444833)**

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Patron

- Mr. Bharatbhai Amin** (*Chairman, Standing Committee, BVKM*)
Mr. Jasminbhai Desai (*Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal*)
Mr. Bhupendrabhai Amin (*President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal*)
Mr. Nareshbhai Nemani (*Chairman, Managing Committee, BVKM*)
Mr. Hradaynathbhai Patel (*Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal*)

Seminar Director

- Dr. Kalpeshkumar K. Tandel**
I/C Principal
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Seminar Convener & Coordinator

- Dr. Gayatriben R. Patel**
Assistant Professor
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Organising Committee

- Dr. Namrataben K. Patel
Dr. Shitalben N. Vasava
Dr. Falguniben S. Vanisa
Dr. Kiritbhai R. Chauhan
Dr. Arunaben A. Kaswala

Scrutiny Committee

- Dr. Jagdipbhai Sonwane** (*Professor , Education Dept., Bhavnagar University*)
Dr. Anandbhai Bhatt (*Otherthan Dean, Faculty of Education, VNSGU*)
Dr. Sudhirbhai Tandel (*Associate Professor, IITE, Gandhinagar*)
Dr. Bhaveshbhai Raval (*Associate Professor, IITE, Gandhinagar*)
Dr. Rakesh Ramraje (*Assistant Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai*)
Dr. Intekhab Ansari (*Assistant Professor, Kharod college of Education*)
Dr. Narendrasinh Gohil (*Assistant Professor, V.T.Choksi Sar of Education, Surat*)
Dr. Kalpeshbhai Tandel (*I/C Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora*)
Dr. Manishbhai Patel (*Sr. Lecturer, DIET, Navsari*)
Dr. Pankajbhai Desai (*Sr. Lecturer, DIET, Valsad*)
Dr. Rohitbhai Patel (*Jr. Lecturer, DIET, Navsari*)

Advisory Committee

Dr. Dinubhai Naik

(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Nanubhai Patel

(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Kishorbhai Naik

(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Jayendrasinh Gohil

(Ex Principal, Smt. V. R.Bhakta College of Educatin, Kamrej)

Dr. Patralekhaben Barad

(Dean, Education Faculty, Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Rajendrabhai Patel

(H.O.D. , Education Dept., Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Yogeshbhai Patel

(Principal, DIET, Navsari)

Dr. Dilipbhai Gamit

(Principal, Government B.Ed. college, Vansada)

Dr. Anjanaben Chaudhari

(Principal, Snatak Adhyapan Mandir, Vedchhi)

Dr. Nalinbhai Patel

(I/C Principal, V.T.Choksi Sar of Education, Surat)

Dr. Pravinchandra Master

(I/C Principal, Kharod college of Education)

Dr. Dharmendrabhai Desai

(I/C Principal, V.R. Bhakta College of Education, Kamrej)

Dr. Jayeshbhai Patel

(Principal, College of Education, Daman)

Dr. Sanjay Shekmake

(Associate Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai)

Dr. Pratibhaben Jadhav

(College of Arts, Commerce and Science,Nashik)

Dr. Arvindbhai Bajaj

(I/C Principal, V.S.Patel Arts and Science College, Bilimora)

Mrs. Varshaben Rana

(I/C Principal, A.V.Patel Commerce college, Bilimora)

ISSN: 2278 – 5639

**Global Online Electronic International
Interdisciplinary Research Journal**

(GOEIIRJ)

Peer Reviewed Referred Journal

{Bi-Monthly}

IIFS Impact Factor : 6.125

Volume – XII

Special Issue – IV

October - 2023

www.goeiirj.com

**Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal
(GOEIRJ)**

◆ ADVISORY BOARD ◆

Dr. Meena P. Kute
Principal/Director
SSR memorial trust's
SSR College of Education, Sayli, Silvassa,
UT of Dadra and Nagar Haveli.

Dr. Vidya Jadhav
Associate Professor
Ad. Vitthalaro Hande College of Education,
Nashik, Maharashtra

Dr. Dhananjay S. Wadmare
Assistant Professor,
Vasantrao Naik College of Education,
Old Jalna. Maharashtra

Prof. Dr. Lata Subhash More (Surwade)
Former Acting Dean
(Interdisciplinary Studies) Kavyitri Bahinabai
Chudhari North Maharashtra University ,
Jalgaon, Maharashtra

◆ EDITORIAL BOARD ◆

Dr. Sanjay Shedmake
Associate Professor
P.V.D.T. College Of Education For Women,
SNDT Women's University, Churchgate,
Mumbai. Maharashtra

Dr. Kirtikumar R. Pimpliskar
Assistant Professor
Anjuman-I-Islam's Akbar Peerbhoy College
of Commerce and Economics, Grant Road,
Mumbai, Maharashtra

Dr. Tukaram V. Powale
Assistant Professor, Dept. Of Economics
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded,
Maharashtra

Ms. Poonam
Assistant Professor, Economics
Mahila Mahavidyalaya,
Jhojhu Kalan, Haryana, Uttar Pradesh

Dr. Vinod S. Jadhav
Assistant Professor, Department Of Hindi
M.S.S. Arts, Science, Commerce College,
Ambad, Dist. Jalna, Maharashtra.

Dr. Bhupendra Bansod
Associate Professor,
Library And Information Technology
P.V.D.T. College Of Education For Women,
SNDT Women's University, Churchgate,
Mumbai. Maharashtra

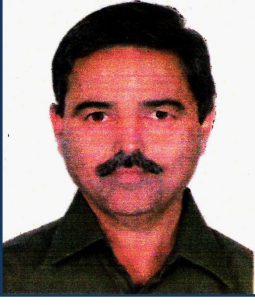
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel
Assistant Professor,
Shri Rang Shikshan Mahavidyalaya, College
Campus, Morarji Desai Road, Bilimora,
Antalia, Tal. Gandevi, Navsari, Gujrat

Dr. Amar U. Sontakke
Assistant Professor of English.
NSS College Of Commerce And Economics,
Tardeo, Mumbai, Maharashtra

**ONLINE PUBLISHED BY
GOEIRJ**

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIRJ)
www.goeirj.com

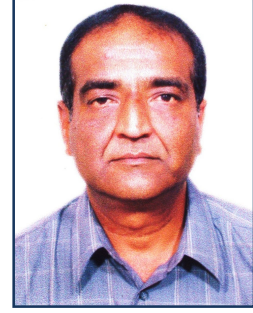
**MESSAGE FROM THE SECRETARY, PRESIDENT & MANAGING
TRUSTEE**

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary

Mr. Bhupendrabhai Amin
President

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

The National Seminar provided an invaluable platform for knowledge sharing and meaningful discussions on Human values in Bharatiya Scriptures. The quality of the presentation and the engagement of participants were commendable. It is evident that the dynamic leadership and the efforts of the organizing team played a pivotal role in creating such a productive and memorable event.

This proceeding will not only serve as a comprehensive record of the seminar but will also stand as a testament to the collective wisdom and scholarship of our participants. On behalf of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal, we would like to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the resounding success of the National Seminar. Your commitment to fostering intellectual growth and promoting the exchange of ideas within our community is truly inspiring. We are confident that the knowledge and insights gained from this seminar will have a lasting impact on our field and contribute significantly to its advancement.

Thank you for the success of the seminar, and we look forward to more successful endeavors in the future.

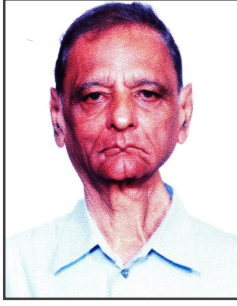
Warm regards,

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Bhupendrabhai Amin
President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

MESSAGE FROM THE CHAIRMAN & ADHYAKSH

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman,
Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh,
Managing Committee, BVKM

It is with great pleasure and profound gratitude that we extend our warmest greetings to each one of you on behalf of the Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for the National Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures. Our seminar, which brought together an exceptional assembly of scholars, researchers, and practitioners from diverse backgrounds, was a resounding success, thanks to your invaluable contributions and insights. We embarked on this journey with a shared objective: to delve into the rich tapestry of Bharatiya scriptures and extract the profound human values that have endured the test of time.

The publication of the seminar proceedings will be a significant milestone in our collective pursuit of understanding and propagating the timeless human values enshrined in Bharatiya scriptures. We want to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the outstanding success of the National Seminar. Your hard work, dedication, and meticulous planning truly paid off, and it was evident in the seamless execution of the event.

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman, Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh, Managing Committee, BVKM

MESSAGE FROM COORDINATOR

Dr. Gayatri Patel

Dear Participants,

It brings me immense pleasure to address you once again as we prepare to immortalize the wealth of knowledge and insights shared during the "Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures" through the publication of our seminar proceedings. It is my hope that this booklet will serve as a valuable reference not only for those within the academic community but also for all individuals seeking to deepen their understanding of our profound cultural and spiritual heritage.

I extend my heartfelt gratitude to the all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us through out this remarkable journey. I am also thankful to the honorable chief guests, the distinguished keynote speakers, members of the advisory committee, members of the scrutiny committee for making this seminar a milestone. I appreciate the efforts of members of the organizing committee, session chairs, and the entire support team who worked tirelessly to ensure the smooth execution of our seminar. Your dedication and hard work have been instrumental in making this event a grand success. I would also like to express my gratitude to the participants who traveled from far and wide to be a part of this meaningful dialogue. Your enthusiasm and commitment to the study of human values in Bharatiya scriptures have enriched our discussions immeasurably.

Thank you all once again for being a part of this incredible journey. Your dedication and hard work have not only reflected positively on our institution but have also enriched the academic community as a whole. Let's carry the spirit of inquiry, learning, and collaboration forward as we continue our exploration of human values. Together, we can make a meaningful impact on our fields of study and contribute to a brighter future.

With regards,

Dr. Gayatri Patel

Assistant Professor

Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

MESSAGE FROM THE DIRECTOR

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel

Dear Esteemed Participants and Contributors,

It is with great pleasure and enthusiasm that I express my gratitude to all of you for your dedicated efforts in making this seminar a big success. Our seminar, held on 12/10/2023 at Aspee Golden Jubilee Hall, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, was an inspiring journey through the profound teachings and timeless wisdom contained within our Bharatiya scriptures. We witnessed remarkable presentations, engaged in enlightening discussions, and fostered connections that transcend the boundaries of academia.

The seminar proceedings is a testament to our collective dedication to preserving and disseminating the wisdom imparted by our ancient scriptures. This publication serves as a repository of the ideas, research, and reflections that emerged during our seminar. It encapsulates the spirit of intellectual exploration and spiritual contemplation that we all embraced.

I am grateful to all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us the this successful event. I want to extend my heartfelt gratitude for the gracious presence of the Honorable VC, VNSGU – Dr. Kishorsinh Chavdasir and Honourable VC, IITE- Dr. Harshadbhai Patel sir as the chief guest & special guest of the seminar. I am also grateful to the Dean of the education faculty Dr. Patralekhaben Barad and the head of the education department –Dr. Rajendrabhai Patel for adding immense prestige and significance to the seminar. I am also thankful to all the contributors, scholars, and participants who played an integral role in making our seminar a success. I must also acknowledge the diligent efforts of our Co ordinator, the organizing team, Advisory team, Scrutiny Team who have worked tirelessly to ensure the quality of the seminar.

I extend my deepest appreciation to each one of you for your unwavering dedication to the cause of promoting human values through the study of our Bharatiya scriptures. Together, we have contributed to a legacy that will endure for generations to come.

With warm regards,

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel

I/C Principal

Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

INDEX

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Research Paper	Page No.
1.	Dr. Neepaben D. Bharucha	ઉપનિષદોમાં સમાવિષ્ટ જીવનમૂલ્યોનું ભારતીય દર્શન	01
2.	Dr. Mehul P. Dave Dr. Dipika Patel	TRANSCENDING BOUNDARIES: OSHO'S ENLIGHTENED PATH TO HUMAN VALUES	06
3.	ડૉ. અનિતા જે. ચૌધરી	અષ્ટાંગયોગમાં માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન	13
4.	Dr. Kaushalkumar Hrishchandra Parekh	ROLE OF NEP-2020 IN INVOLVEMENT OF TRADITIONAL VALUES IN PRESENT EDUCATION SYSTEM	19
5.	Mahyavanshi Bhavneskumar Somabhai	THE STUDY OF THE KENA UPANISHAD'S PERSPECTIVE ON HUMAN VALUE THROUGH THE CONTEXT OF TRADITION OF LOGIC	24
6.	ડૉ. જયશ્રી જી. જાંબુસિયા	માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે નારી જીવન અને શિક્ષણ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો	28
7.	ડૉ. અમિતાબેન બી. પટેલ	પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	33
8.	ડૉ. પરિતા આર. દવે	માનવ જીવનમાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ: એક અભ્યાસ	37
9.	ડૉ. કનુભાઈ ડી. સ્વાગીયા	ચારાક્યના નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	45
10.	ડૉ. દિવ્યેશ એમ. પટેલ	સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના અને તેનું શૈક્ષણિક પ્રયોજન	49
11.	Dr. Amrutlal P. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULAM OF HIGH SCHOOL EDUCATION	54
12.	Dr. Vrunda K. Majigamkar	ભગવદ્ગીતાનાં શ્લોકોમાં પ્રસ્થાપિત માનવીય મૂલ્યો	59
13.	ડૉ. યોગેશકુમાર આર. પરમાર	ખ્રિસ્તી જીવન	64

14.	Dr. Kamlesh D. Prajapati	INCORPORATING HUMAN VALUES INTO THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOLS, COLLEGES, AND UNIVERSITIES	69
15.	Patel Miteshkumar Kishorbhai	ભારતીય ગ્રંથોમાં સમાવિષ્ટ માનવમૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ	72
16.	ડો. હેમાંગિની રાયસિંગભાઈ ચૌધરી	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો : એક અવલોકન	75
17.	Dr. Grishma Manikrao Khobragade	DEMOCRATIC VALUE SYSTEM IN BUDDHISM AND INDIAN CONSTITUTION	82
18.	અરવિંદકુમાર ધનજીભાઈ માહ્યાવંશી	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં માનવીય મૂલ્ય	86
19.	પટેલ રાકેશભાઈ ડી. ડો. બિન્ની મહેતા	ઉચ્ચ પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવન-મૂલ્યોનો અભ્યાસ	88
20.	Dr. K. C. Rathod	A STUDY OF NEP 2020 AND VALUES OF BHARATIYA SCRIPTURES	91
21.	Dr. Kavita Sandesh Thakur	EXPLORING DEEP HUMAN VALUES IN THE TEACHINGS OF SANT TUKARAM	96
22.	ડૉ. રાકેશ અશોક રામરાજે	ભારતીય સંતોં કી નૈતિક નીંવ : શાંતિ પરંપરા મેં માનવીય મૂલ્યોં કા એક અધ્યયન	98
23.	શ્રી. અમરદીપ અશોક રામરાજે ડૉ . લતા સુભાષ મોરે (સુરવાડે)	માધ્યમિક સ્તર કે છાત્રોં મેં ઇતિહાસ વિષયદ્વારા મૂલ્યોં કો વિકસિત કરને કે લિંએ એક મલ્ટીમીડિયા પેકેજ વિકસિત કરકે ઉસકી પ્રભાવશીલતા કા અધ્યયન	100
24.	Mrs. Sonakshi S. Tendulkar	HUMAN VALUES IN HINDUISM, JAINISM, ISLAM, BUDDHISM, SIKHISM AND IN CHRISTIANITY	104
25.	Ms. Pradnya Narendra Khopkar	SANT RAMDAS AND ETERNAL HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL INQUIRY	111
26.	ડૉં સંજય શેડમાકે	સંત ગાડગે બાબા કી શિક્ષાઓં કે માધ્યમ સે માનવીય મૂલ્યોં કી ઓજ	113
27.	ડો.પાયલ પ્રતિક અજમેરી	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	116

28.	ગીષ્માકુમારીખુમાનભાઈ પટેલ	અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓની શિક્ષિકાઓની સમસ્યા	121
29.	પ્રા.દિશાબહેન જીવાભાઈ વિસિયા	પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન અને માનવીય મૂલ્યો	125
30.	દિપીકાબેન શાંતિલાલ ધીવર	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો	128
31.	Tandel Bhargavkumar Mahendrabhai	પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	133
32.	Mr. Ankur N. Patel	A STUDY OF EFFECTIVENESS OF COMPUTER BASE CONSTRUCTIVISTS LEARNING APPROACH ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SOCIAL SCIENCE OF STANDARD 9 TH STUDENTS	137
33.	Daroga Amrin Gulamsadik	A STUDY ON THE PROMOTION OF HUMAN VALUES IN AN ENGLISH CLASSROOM OF SECONDARY SCHOOLS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF EXPERIENTIAL LEARNING ACTIVITIES	144
34.	Dr. Bijalben R. Mistry	HUMAN VALUES TAUGHT BY SWAMI VIVEKANAND	152
35.	Khushbuben N. Makwana Dr.Patralkha A. Barad	A CONCEPTUAL STUDY ABOUT HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	157
36.	Dr. Mohammed Sohel G. Mulla	BHARTIYA SAINTS AND THEIR GIFT OF HUMAN VALUES : A SPIRITUAL EXPLORATION	162
37.	ડૉ. જીતેન્દ્રભાઈ બી. પટેલ	શાળા શિક્ષણમાં પ્રોત્સાહન આપતા નૈતિક મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ	166
38.	Dr. Ankita J. Acharya	માનવતાવાદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો	170
39.	Dr. Mamta P. Acharya	માનવતાવાદ સંદર્ભમાં બુદ્ધનો અભિગમ	173
40.	ડૉ મહેશભાઈ ઇ. વાઘેલા	उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व की भावनाका वर्तमान परिप्रेक्ष्य में एक अभ्यास	179
41.	ડૉ. અનિલા એન. સોની	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	184

42.	Dr. Shailesh Brahmhatt	HUMAN VALUES IN HINDUISM	191
43.	Tejalben A. Tailor	EXPLORING THE INFLUENCE OF HUMAN VALUES ON ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN: A COMPREHENSIVE ANALYSIS	194
44.	જાગૃતિબેન જે. પરમાર	વિષય-જીવન મૂલ્યોના વિકાસની આધારશિલા-સંસ્કૃત સુભાષિત	201
45.	Dr. Chhaya Rameshchandra Pandya	સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સંલગ્ન બી. એડ્. કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ જીવન મૂલ્યો	203
46.	પદ્ધિયાર જયેશભાઈ ખુમાનસંગ	રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્ત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો	207
47.	Naisargi M. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE, AND UNIVERSITY	211
48.	Panchal Parthkumar Bhupendrabhai	HUMAN VALUES IN ANCIENT BHARATIYA SCRIPTURES (RAMAYANA)	212
49.	Chauhan Prachi Manishsinh	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા	216
50.	પ્રા. નિકેતાકુમારી સી. ઢીમર	હિન્દુ ધર્મ, જૈન ધર્મ, ઇસ્લામ, બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવીય મૂલ્યો	220
51.	પ્રા. સુરેશભાઈ જે. ગામીત	ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ ધોરણ ૧૨ના સમાજશાસ્ત્ર વિષય માંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	225
52.	અનિરુદ્ધસિંહ યોગેન્દ્રસિંહ રાઝલજી	ભારતીય ગ્રંથોં મેં નિહિત માનવીય મૂલ્યોં પર કેંદ્રિત શિક્ષક શિક્ષા	229
53.	દિલીપભાઈ જયસિંગ વસાવા	ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા મેં ગ્રંથોં કા સ્થાન ઇવં મૂલ્ય શિક્ષા	234
54.	ડૉ. પારૂલબેન બુધાભાઈ ટંડેલ	બી. એડ્.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાં માનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગે અભ્યાસ	238
55.	Vaishali Jaydipsinh Dodiya	HUMAN VALUES IN BHAGVAD GEETA	244
56.	Dr. Anilkumar K. Varsat	SWAMI VIVEKANANDA AND HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL EXPLORATION	248

57.	Dr. Arti Patel	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHERS, SWAMI VIVEKANANDA, SARVAPALLI RADHAKRISHNA, SRI AUROBINDO, J.KRISHNAMURTI, OSHO, GHANDHIJI, RAVINDRANATH TAGORE ETC.	255
58.	Dr. Dipak K. Chaudhari	A STUDY OF HUMAN VALUES IN PRESENT CURRICULUM OF SOCIAL SCIENCE AT SECONDARY EDUCATION IN GUJARAT	260
59.	ડૉ. કમલેશકુમાર વી. ડામોર	ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	264
60.	ડૉ. પથિક ડી. બારોટ ગરાસિયા કિર્તીબેન જી.	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	268
61.	ડૉ. જિજ્ઞાસા કે. ચાવડા	શાળા , કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો	275
62.	Dr. Punitaben B. Patel	ENVIRONMENT CONSERVATION VALUES IN OUR SCRIPTURES	277
63.	હોટલવાલા સમીરાપરવીન એસ.	સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ	280
64.	Sima J Nimbark	IMPORTANCE OF VALUE EDUCATION IN PRESENT SCENARIO	284
65.	યોગેશ એ.પટેલ	પંચતંત્રના ‘કાકોલુકીય’ તંત્રમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો	288
66.	અક્ષયભાઈ બી. ટંડેલ	બી. એડઅભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ	292
67.	ડૉ. દેવાંગના ચેતન ઠક્કર	ઉપનિષદો આધારિત શિક્ષણપ્રણાલિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	294
68.	ડૉ. નીતિન વી. વારલી	માનવીય મૂલ્યો તરીકે શિક્ષણમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો ફાળો	298
69.	Vipul N. Patel Dr. Naynaben Chauhan	ગાંધીજીના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	302
70.	ડૉ. મીનાબેન રામસિંહ પરમાર	ભારતીય ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યોને વિકસાવવામાં અધ્યાપકની ભૂમિકા	305
71.	ડૉ. પથિક ડી. બારોટ પટેલ અનિતાબેન કે.	ભારતીય ફિલોસોફર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	309

72.	પટેલ અર્યના બળવંતરાય	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત માનવ મૂલ્યો	314
73.	Shitalben Bhupendrbhai Tailor	વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત સૂક્તિઓ	319
74.	Zala Annapurnaben Dasharathsinh Dr. Rajendrabhai B. Patel	CRITICAL ANALYSIS OF TEACHER EDUCATION INCONTEXT OF NEP 2020 AND INDIAN SCRIPTURES	322
75.	ચૌધરી રીંકલકુમારી એ.	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં માનવીય મૂલ્ય	326
76.	Dr. Anita K. Patel	HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	329
77.	ડૉ. ભાવેશ એમ. મોદી અક્ષિતા પી. ગાંધી	સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ અને સંવર્ધન	333
78.	Ms. Bhavnaben Kiritbhai Bhavsar	HUMAN VALUE IN HINDUISM, BUDDHISM, SIKHISM, ISLAM, JAINISM, CRITICISM	338
79.	દિવ્યા વી. પટેલ	બંધારણીય મૂલ્યો નું મહત્વ પડકારો તથા ઉપાયો	343
80.	Dr. Anjali B. Naik	રામાયણની રચનામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	345
81.	ડૉ. મનિષ એમ. પટેલ	ભારતીય શિક્ષણના તાત્વિક આધારો અને શિક્ષણના મૂળ તત્ત્વો	350
82.	ડૉ. નિર્મલકુમાર કે. પટેલ	ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્નથતાં મૂલ્યો	354
83.	ડૉ. પલ્લવીબેન કે. કાપડિયા	શ્રી વલ્લભાચાર્યજી નિર્દિષ્ટ માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	360
84.	ડૉ. રામ લીલાભાઈ વિસાણ	ગાંધીજીના મતે મુલ્યશિક્ષણ	364
85.	ડૉ. નીરજ એમ. રાજ્યગુરુ	મૂલ્ય શિક્ષા કે પ્રયોગ	366
86.	ડૉ. જયંતિલાલ. બી.બારીસ	ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તરફથી પ્રેરણાત્મક મૂલ્યો- વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ મૂલ્યો	371
87.	ડૉ. જયશ્રી કાંતિલાલ દવે	આચાર્ય કૌટિલ્ય કે નીતિસૂત્રો મૈનિરુપિત મૂલ્યવિચાર	375
88.	કિષ્નાકુમારી એન. ઠાકોર	ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી ભાષા વિષયની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ	379
89.	Dr. Bhavesh M. Modi Boda Shruti S.	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંથીસંક્રાંતિત થતાં માનવીય મૂલ્યો	382
90.	પ્રા.પરવીનબાનું કે.અનસારી	ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	388

91.	સંજય સી. પટેલ ડૉ.નયનાબેન બી. ચૌહાણ	પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મૂલ્યોની જરૂરિયાત	393
92.	અમિતકુમાર એસ. યાદવ ડૉ. પત્રલેખા એ. બારડ	માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો	396
93.	ડૉ. વૈશાલી બી. દેસાઈ	વૈદિક સાહિત્યમાં ષડ્વેદાંગસૂત્રોમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ સંસ્કારો દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ	403
94.	જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ	પંચતંત્રમાં દર્શાવાયેલ માનવમૂલ્યો.	407
95.	Dr. Rahul Kumar R. Tandel	VALUE BASED EDUCATION IS THE ONLY SOLUTION TO THE PROBLEM OF CRISIS OF MORAL VALUES AMONG THE YOUTH OF INDIA	410
96.	Raval Sagar Bhaveshkumar	INTEGRAL HUMANISM AND INDIAN EDUCATION SYSTEM	414
97.	Mr. Rakeshkumar H. Dangodara	મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ	423
98.	Miss. Jyoti Singh Dr. Rajesh Kumar Pandey	A STUDY ON DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN INDIAN CONTEXT	428
99.	डॉ. भाविका एस. पटेल	हिंदी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्यों की अंतरंग परताल	443
100.	કલ્પેશ નરેન્દ્રભાઈ સોલંકી	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 : બાળકોનો મૂલ્ય સંદર્ભે સર્વાંગી વિકાસમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ	449
101.	Mr. Prashant Kumar singh Dr. Amitkumar R. Mali	માધ્યમિક કક્ષા કે ગણિત પાઠ્યપુસ્તકો મેં પ્રસ્તુત ગણિતશાસ્ત્રીયોં કે પ્રદાન કા ગાણિતિક અભિવૃત્તિ કે સન્દર્ભ મેં સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ	455
102.	ડ્રાઈવર અનીસાબીબી હુસેનભાઈ	ધોરણના સંસ્કૃત વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી માનવીય મૂલ્યોની તારવણી	461
103.	Dr. Bhavesh Raval	INCLUSION OF HUMAN VALUES IN TEACHER EDUCATION THROUGH BHARATIYA SCRIPTURES	468
104.	Anshika Akshaysinh Chudasama Akshaysinh Chudasama	PROMOTING INCLUSIVITY AND DIVERSITY IN EDUCATION: NEP 2020 AND BHARTIYA SCRIPTURES	472
105.	Dr. Jignesh J. Rathod	ભારતીયગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	480
106.	માધ્વીકા પી. વેકરીયા	રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા અને કુટુંબવ્યવસ્થામાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	484

107.	મનોજ એચ. રાઉત	મૂલ્ય શિક્ષણનાં આધારસ્તંભો પરિવાર , શાળા, સમાજ	489
108.	Dr. Meghaben Narendrabhai Chaudhari	NEP 2020 અને માનવીય મૂલ્યો	494
109.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદ અને માનવીય મૂલ્યો	497
110.	જાગૃતિ આઈ. સોલંકી	પંચતંત્રનાં મૂલ્યોની સાંપ્રતકાલીન પ્રસ્તુતતા	500
111.	રેખાબેન એસ. પટેલ	એકવીસમી સદીનું લક્ષાંક : મૂલ્યોનું પુનઃ પ્રસ્થાપન	504
112.	Ms. Kaushani S. Patel	THINKING PROCESS IN SHRIMAD BHAGVAD GITA	507
113.	ઉર્વી હસમુખભાઈ ટંડેલ	રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	511
114.	Maj. Dr. Bhavesh H. Devta	HUMAN VALUES IN HINDUSIM, JAINISM, ISLAM, BUDDISM, SHIKHISM AND IN CHRISTANITY	515
115.	Mrs. Anupama Akella Dr. Kinnary B. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE & UNIVERSITY	521
116.	Kajal Bharatsinh Thakor	હિન્દુ ધર્મમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	525
117.	Piyush Patel Dharmik Chauhan	A STUDY OF HUMAN ETHICS IN MAHAKAVI KALIDASA'S EPICS	528
118.	Dr. Nehal Shingala	HUMAN VALUES IN VEDIC	533
119.	Dr. Bhavesh S. Thakkar	A STUDY OF HUMAN VALUES INCORPORATED IN THE TWO YEARS B.ED. PROGRAMME	536
120.	Dr. Pareshkumar Ukabahi Mordhara Dr. Ashok Dhanusdhari Gaur	VALUES AND RESPONSIBLE CITIZENSHIP	540
121.	Dr. Jayesh Patel Dr. Kalpesh Patel	SHRIMADBHAGWATGITA - HUMAN VALUES & THE CHARACTERISTICS FOR HUMAN SUPERIORITY IN 21 ST CENTURY	543
122.	શ્રી અશ્વિનકુમાર એચ. રાઠવા	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો અને તેનો જીવનમાં ઉપયોગ	547
123.	Divyaniben S. Tandel Dr. Amitkumar R. Mali	HUMAN VALUES EXPRESSED IN SMT. PRATIBHA PATIL'S CONVOCATION SPEECHES	553
124.	Hastiben Vinodbhai Patel	ગાયત્રી મંત્રમાંથી થતા નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો	560

125.	નિલેશ. બી. બથવાર પ્રો.(ડો.)દીપુબા દેવડા	ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	565
126.	Patel Khushbu Dineshbhai Dr. Kirtiben Thakr	બી.એડ.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનમૂલ્યો અંગેનો અભ્યાસ	571
127.	Dr. Rohit S. Valand	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિહિત માનવીય જીવન મૂલ્યો	575
128.	સૌ. અર્ચના રમેશ ભાલેવાર	સંત જ્ઞાનેશ્વરાંચે જીવન વ કાર્ય - એક અભ્યાસ	578
129.	ડો.સમીર બી વાઘરોડીયા	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત માનવીય-નૈતિક અને બંધારણીય મૂલ્યો	584
130.	Urja Sanjaykumar Patel	HUMAN VALUES IN BHARATIYA SCRIPTURES	591
131.	ડો.ઇન્તેખાબ અનસારી	ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામેના પડકારો	596
132.	Dr. Japan Desai	CONCEPTS OF VALUES FOR DETERMINE THE PAST, PRESENT AND FUTURE	600
133.	Nikhilkumar K. Patel Dr. Kinnariben B. Patel	ભારતીય ગ્રંથ વચનામૃત માંથી નિષ્પન્ન થતું નૈતિક મૂલ્ય	603
134.	Vaidehi Brahmhbhatt Dr. Amitkumar R. Mali	SEL IN NEP 2020 : EDUCATION SYSTEM TOWARDS HUMAN VALUES	606
135.	Dr. Narendrasinh Pratapsinh Gohil	DEVELOPMENT AND TRYOUT OF E- CONTENT ON HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF GANDHIJI	610
136.	Pro. Nimesh B Patel	THE ROLE OF THE PRINCIPAL IN DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL ATMOSPHERE IN PRIMARY SCHOOL IN NAVSARI DISTRICT	613
137.	ડો. અલ્કેશકુમાર બી. પટેલ	વર્તમાન સમયની જરૂરીયાત : મૂલ્ય શિક્ષણ અને શિક્ષકની ભૂમિકા	616
138.	ડો.મેરામણ એ.વૈરૂ	ધોરણ - ૯ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમમાં નિષ્પન્ન થતું સામાજિક મૂલ્ય	621
139.	ડો. ભાવનાબેન મહેશચંદ્ર મહેતા	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યો	625
140.	Dr. Dipika Patel Dr. Mehul Dave	THE BHAGAVAD GITA -A BHARTIYA SCRIPTURE AND THE ART OF LEADERSHIP AND DECISION MAKING IN THE CONTEMPORARY ERA	629
141.	ડો. અર્ચના ડી. પટેલ	ઉચ્ચતર પ્રાથમિક કક્ષાએ સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યનો અભ્યાસ	636

142.	Dr. Jay Vyas	NURTURING VALUES : EXPLORING THE IMPACT OF VALUE EDUCATION ON PERSONAL DEVELOPMENT	640
143.	જયદિપ એસ. સવનિયા	ભગવદ્ગીતામાં પ્રદર્શિત થતાં મુખ્યમાનવમૂલ્યો : ધર્મ,કર્મ,ભક્તિ,જ્ઞાન	645
144.	ડૉ. અરુણ ટંડેલ	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા માં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે શાંતિ	650
145.	Dr. Dhiraj R. Parmar	HUMAN VALUES TAUGHT BY GANDHIJI	652
146.	ડૉ. વિમુખભાઈ યુ. પટેલ	વાલ્મીકિ રચિત રામાયણના સામાજિક મૂલ્યો અને તેની જીવન પર અસર	657
147.	Dr. Prakash N. Patel	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી પ્રગટ થતી મૂલ્યમીમાંસા	660
148.	કિંજલબેન આર.પ્રજાપતિ	પંચતંત્રની બોધકથાઓમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	665
149.	ડૉ. ગુજન વશી	યોગવિદ્યા : અષ્ટાંગ યોગ	670
150.	Dr. Riddhi A. Desai	UNVEILING THE SOUL OF BHARATIYA CULTURE : EXPLORING THE HUMAN VALUES THAT DEFINE US	673
151.	પ્રા.રણમલ કે. રતિયા	ધોરણ-૧૦ નાસંસ્કૃતવિષયનાપાઠ્યપુસ્તકના પ્રથમ એકમમાંથીનિષ્પન્નથતાંમાનવીયમૂલ્યો	679
152.	Miteshkumar Amratbhai Patel	THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	684
153.	ડૉ. દીપ્તિ બી. કુંડલ	ગુજરાતી ભાષાની ધૂળિયે મારગ કવિતામાંથી ક્લિત થતાં ભારતીય મૂલ્યો	693
154.	ડૉ.રોહિત.સી.પટેલ	શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	696
155.	ડૉ. દક્ષાબેન બી.પટેલ	નવી શિક્ષણનીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો: શૈક્ષણિક સુધારણા માટે સુમેળભર્યું મિશ્રણ	701
156.	ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર આર. પટેલ	ભારતીય લોકસાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો	703
157.	Dr. Jyoti Rupinkumar Raval	THE ETERNAL WISDOM OF BHARATIYA SAINTS: COMPASSION, KNOWLEDGE, AND LOVE	706
158.	કૌશિકા મનહરભાઈ વાઘેલા ડૉ. નરેશભાઈ રોહિત	વર્ગખંડ શિક્ષકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલ્યશિક્ષણ એક અભ્યાસ	713
159.	સોલંકી દેવેન્દ્રકુમાર બી.	અંકલેશ્વર શહેરની બી.એડ.કોલેજના તાલીમાર્થીઓમાં પ્રવર્તમાન મૂલ્યોનો અભ્યાસ	719

160.	Avani Shakarbhai Patel	યોગદર્શનમાં માનવમૂલ્યો	724
161.	ટંડેલ પૂજાબહેન અમૃતભાઈ	ભારતમાં આદર્શ રઘુવંશી રાજાઓના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો	728
162.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	શ્રી અરવિંદકૃત 'સાવિત્રી' મહાકાવ્યમાં નિરૂપિત અધ્યાત્મ અને માનવીય મૂલ્યો	731
163.	ડૉ. દિલીપભાઈ એમ. પટેલ	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	733
164.	ભાવિક બી. ટંડેલ	ભારતના નવનિર્માણ માટે ઓશો દ્વારા નિર્દિષ્ટ મૂલ્યો	736
165.	Ishan Modi Indra Patel Akshay Modi	A MODERN SCRIPTURE SHARING ANCIENT VALUES : SATSANG DIKSHA BY HH MAHANT SWAMI MAHARAJ	740
166.	Dr. Pabhat M. Kasra	પંચતંત્રના મતે માનવ મૂલ્યો	746
167.	Dr. Hirenkumar Dineshbhai Patel	DISCOVERY OF VARIOUS HUMAN VALUES AND MORAL LESSONS IN THE STORIES OF VISHNU SHARMA'S PANCHATANTRA	750
168.	Dr. Bhumikaben J. Makwana Dr. Arvindbhai P. Makwana	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHER : OSHO	756
169.	Pooja Virangbhai Panchal	ગાંધીજીના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	763
170.	આહિર અંકિત એસ.	“જસ્ટએક મિનિટ” પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટમૂલ્યો.	766
171.	પ્રા. ડૉ . નમ્રતા કાંતિલાલ પટેલ	એ. એમ. પટેલ (દાદા ભગવાન) કથિત આપ્તસૂત્રોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ વ્યવહારના મૂલ્યો	769
172.	Dr. Kalpeshkumar K. Tandel	EXPOSING HUMAN VALUES AS FORMULATED BY SANT TUKDOJI MAHARAJ	775
173.	Dr. Gayatri R. Patel	A STUDY OF HUMAN VALUES DEPICTED IN THE POPULAR PRAYER-JIVAN ANJALI THAJO	776
174.	Dr. Shitalkumari Narsinhbhai Vasava	ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં નિરૂપિત માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	781
175.	ડૉ. ફાલ્ગુની એસ. વાંસિયા	રંગ અવધૂતના સાહિત્યમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો	787
176.	Dr. Kiritkumar R. Chauhan	INTEGRATING VALUE BASED IDEAS OF SHRI ARVIND GHOSH WITH EDUCATION	793

177.	પ્રા. ડૉ. અરુણાબહન આનંદકુમાર કસવાલા	સ્વામી વિવેકાનંદજી કી માનવ નિર્માણકારી મૂલ્ય શિક્ષા: વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્ય	797
178.	હળપતિ આશા સુરેશ આહિર હેમાક્ષી આર.	દીપજ્યોતિમંત્રમાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો	803
179.	Bharti Dhimmarr	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	807
180.	Patel Hiral Prafulkumar	ભારતીય સંત પ્રમુખસ્વામી મહારાજના વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળતાં માનવીય ગુણો	810
181.	Mali Jashoda Prabhuram	ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર (હનુમાન ચાલીસા) માં નિરૂપણ થતા માનવીય મૂલ્યો	814
182.	Jeel Jayantilal Prajapati	પંચતંત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	817
183.	Patel Jinalben Chhaganbhai	વિવેકાનંદનો શૈક્ષણિક વિચાર અને આજના સમયનું શૈક્ષણિક સિસ્ટમ	820
184.	Jha kalpna Kumari Rambabu	સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કા દિખાણં ગણ માનવીય મૂલ્ય	825
185.	Lad Rinkalkumari Hemantbhai	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો	827
186.	પટેલ માનસીબેન રવજીભાઈ	ચાણક્ય નીતિમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	830
187.	Nilpa R. Patel	THE JOURNEY OF HUMAN VALUES FROM INDIAN ANCIENT SCRIPTURES TO NEP-2020	833
188.	પટેલ અમિષાકુમારી મૂકેશભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	836
189.	Priyalkumari Ramanbhai Patel	ગાંધીજીની આત્મકથા “સત્યના પ્રયોગો” માંથી પ્રાપ્ત થતા માનવીય મૂલ્યો	840
190.	પટેલ રિયાકુમારી ઉત્તમભાઈ	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	843
191.	ચૌધરી સરસ્વતીબેન બકુલભાઈ	ધોરણ-૯ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	847
192.	Patel Mehul Pandey Rohit	APPROACH OF HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF IITE UNIVERSITY	851
193.	Ujalaben Ramubhai Bhagariya	ગાંધીજીના મહાવર્તો થકી જીવન ઉપયોગી મૂલ્યો	856
194.	ટંડેલ વિશાખા દિનેશભાઈ	સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વમાં માનવીય મૂલ્યો	858
195.	Vrutika Jikesh Patel	WHAT BHAGAVAD GITA TEACHES US!	861
196.	ભાનુશાલી શ્રદ્ધા મહેન્દ્રભાઈ	ભારતીય સોળ સંસ્કારોના રહેલાં માનવીય મૂલ્યો	864

197.	Tandel Ankitaben Rajanikant	શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	868
198.	ચૌધરી તરૂણભાઈ અશ્વિનભાઈ	મીરાંબાઈના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	870
199.	પટેલ સોનાલી પી.	શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં સ્થિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું મૂલ્ય	872
200.	Jinisha Gaurang Pandya	શ્રી રંગ અવધૂત મહારાજ રચિત દત્તબાવની માંથી મળતા માનવીય મૂલ્યો	876
201.	પટેલ માનસીકુમારી પ્રકાશભાઈ	ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવેલ માનવમૂલ્યો	878
202.	ગાંગોડા વૈશાલીબેન જૈસીંગભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	882
203.	દ્રષ્ટિ વી. દોડિયા	ઉપનિષદ અને માનવીય મૂલ્યો	885
204.	ભાર્ગવકુમાર વી. રોહિત	ભીષ્મ પિતામહના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	889
205.	રેણુકાકુમારી ભારતસિંહ ઠાકોર	સુંદરકાંડમાં રહેલા માનવીયમૂલ્યો	893
206.	Bhavinkumar Laxmanbhai Ahir	પંચતંત્રની વાર્તામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યનો જીવનમાં વિનિયોગ	895
207.	રાઠોડ પિનલ વિજયભાઈ	હિન્દુ ધર્મમાં સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોમાં માનવીય મૂલ્યો	898
208.	ચૌધરી હેમાનીબેન નાગીનભાઈ	ગાંધીજીના વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	901
209.	સરસ્વતીબેન પી.રાઠોડ	વૈદિકવાઙ્મય: માં માનવીયમૂલ્યો	904
210.	ટંડેલ ધર્મિષ્ઠા હરિશચંદ્ર	મહાભારતમાં રહેલ માનવતાના મૂલ્યો	907
211.	Dr. Kinnary Patel Manali Khushalbhai Patel	વૈદિક સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો	909
212.	પરિમલ ડી. પટેલ	જીવનનું અમૃત મંથન : મૂલ્ય શિક્ષણ	912
213.	Ankitaben Ashokbhai Dhimmarr	EDUCATIONAL IMPLICATIONS OF 'BHAGVAD GITA' IN PRESENT TIME	915
214.	Kunjali M. Tandel	HUMAN VALUES IN BHARTIYA SCRIPTURES	917
215.	Dr. Kiran Prakash Chikate	HUMAN VALUES AND BHARTIYA CULTURE	923
216.	ડૉ. સારીકા આર. પટેલ	ગર્ભઉપનિષદ નિહિત ગર્ભસંસ્કાર	928

217.	ડો. ગીતાબેન અંબેલાલ પટેલ.	ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત થતું જીવન મૂલ્ય.	932
218.	ડો. ભાવિનાબેન આર. દેસાઈ	હિન્દુધર્મ, જૈનધર્મ, ઈસ્લામ, બૌદ્ધ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મના માનવીય મૂલ્યો.	937

ઉપનિષદોમાં સમાવિષ્ટ જીવનમૂલ્યોનું ભારતીય દર્શન

Dr. Neepaben D. Bharucha

Associate Professor,

M.B.Patel College of Education, Sardar Patel University, Vallabh Vidyaagar

સારાંશ

ईशकेन कठप्रश्नमुण्ड माण्डूक्यतित्तिरः।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश॥

ઉપનિષદો આધ્યાત્મિકતા અને તત્વજ્ઞાનથી સમૃદ્ધ ગ્રંથો છે. ચિંતનશીલ ઋષિઓ દ્વારા વર્ણવેલ બ્રહ્મ વિશેના જ્ઞાનનો ભંડાર છે અને ભારતીય આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો છે. ઉપનિષદો એ તમામ ભારતીય દાર્શનિક વિચારસરણીનું મૂળ છે. ઉપનિષદ એ ચિંતનશીલ ઋષિઓના ડહાપણનો સાર છે. ઉપનિષદોમાં માનવજીવનના ઉત્કર્ષ માટેની તમામ પદ્ધતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માનવજીવન મૂલ્યોનું વર્ણન આ 11 અધિકૃત ઉપનિષદોમાં ઉપલબ્ધ છે - ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડુક્ય, ઐતરેય, તૈત્તિરીય, છાંદોગ્ય, શ્વેતાશ્વતાર, બૃહદારણ્યક. આદિ ગુરુ શંકરાચાર્યજીએ આને અધિકૃત માનીને તેના પર ટિપ્પણી કરી હતી. કારણ કે ઉપનિષદ મુખ્યત્વે જીવનના મૂલ્યો ઉજાગર કરે છે, જે મનુષ્યને આત્મનિર્ભર બનવાની પ્રેરણા આપે છે.

માનવ જીવન માટે જે ઈચ્છનીય, કલ્યાણકારી, શુભ અને આદર્શ હોય તેને જીવનમૂલ્ય માનવામાં આવે છે, જેનાથી માનવ જીવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય છે. ઉપનિષદના ચિંતનમાં માનવજીવનનું સમગ્ર મૂલ્ય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના ચાર પ્રયાનોમાં સમાવેલું છે. આપણા ઋષિમુનિઓ કહેતા હતા કે જે ઉત્તમ ગુણોથી માનવ જીવન યોગ્ય રીતે શોભે છે તે આચારના સિક્કાંતો છે, તે માનવીય મૂલ્યો છે. પવિત્ર આચરણ, ઉત્તમ જ્ઞાન, સત્ય, તપ, દાન, ત્યાગની ભાવના, લોભમાંથી મુક્તિ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સંક્રોચ અને બળ વગેરે અનેક ગુણવત્તાયુક્ત જીવનમૂલ્યો છે, જે માનવજીવનને સુખી બનાવે છે. આ રીતે, ઉપનિષદ નીતિશાસ્ત્રના વૈશ્વિક નિયમોની શ્રેણી પ્રદાન કરે છે, જેની અવગણના કરવામાં આવી નથી. ગમે ત્યારે જઈ શકે છે. આ નૈતિક નિયમો ભારતીય સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય ખજાનો છે. આ સંસારમાં નિઃસ્વાર્થ વફાદારીનું જીવન એ જ જ્ઞાની જીવન છે પ્રસ્તુત અભ્યાસ પત્ર ઉપનિષદોમાં માનવજીવન ઉર્ધ્વીકરણના મૂલ્યો વિષે નિર્દેશન કરે છે.

1.0 ભૂમિકા

ઉપનિષદ શબ્દ "બ્રહ્મવિદ્યા" નો અર્થ આપે છે, કારણ કે જ્યારે ત્યાગ સાથેનો સંન્યાસી આ બ્રહ્મવિદ્યાની નજીક આવે છે અને તેને ભક્તિ અને નિશ્ચય સાથે અનુસરે છે, ત્યારે આ જ્ઞાનને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે, એટલે કે ઉપનિષદ તે સાહિત્ય છે. બ્રહ્માનું સ્વરૂપ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની રીતો, આત્મા અને વિશ્વનો સાક્ષાત્કાર અને આત્મા જેવા ગંભીર વિષયોની વિગતવાર રચના અને ચર્ચા. વૈદિક સાહિત્યનો છેલ્લો ભાગ હોવાથી, ઉપનિષદોને "વેદાંત" (વેદ + અંત) પણ કહેવામાં આવે છે. મુક્તિકોપનિષદ અનુસાર 108 ઉપનિષદો ગણવામાં આવે છે, પરંતુ શંકરાચાર્યે જે દસ ઉપનિષદો પર પોતાનું ભાષ્ય લખ્યું છે તે સૌથી જૂના અને અધિકૃત માનવામાં આવે છે, ઉપનિષદના આ ઉત્તમ વર્તન મૂલ્યોનું પાલન કરીને પરિવાર અને સમાજનું વાતાવરણ સારું બનાવી શકાય છે. 'સત્યમ વદ, ધર્મમ ચર. સ્વાધ્યાયત મા પ્રમદઃ' જીવનમાં સત્યનું આચરણ, ધર્મનું પાલન અને આત્મનિરીક્ષણની સાથે શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય જીવનમાં ક્યારેય છોડવો જોઈએ નહીં. આ ગુણો વ્યક્તિનું જીવન સફળ બનાવે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં, પ્રજાપતિએ દમણ એટલે કે આત્મનિયંત્રણ, દાનની ભાવના અને દયા અને કરુણાની ભાવનાનો શાશ્વત મૂલ્યો તરીકે સમાવેશ કર્યો છે. વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્યાંકન તેના જીવન મૂલ્યો દ્વારા થાય છે. ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલ આ તમામ શાશ્વત મૂલ્યો માનવ જીવનને સ્થિરતા પ્રદાન કરે છે અને લોક કલ્યાણ અને વિશ્વ બંધુત્વની લાગણીનો માર્ગ મોકળો કરે છે. ઉપનિષદની સુવર્ણ વિચારસરણીએ પશ્ચિમી વિશ્વના મહાન દાર્શનિક વિદ્વાનોને પ્રભાવિત કર્યા છે.

2.0 વિવિધ ઉપનિષદોમાં સમાવિષ્ટ માનવ જીવનમૂલ્યો:

2.1 ઈશોપનિષદ

• ઈશોપનિષદના પ્રથમ મંત્રમાં, ઋષિ જીવનના મૂલ્ય તરીકે ત્યાગના મહાન આદર્શને સ્થાપિત કરે છે અને કહે છે, 'તેન ત્યક્તેન ભૂજીથા: મા ગૃહા કસ્ય સ્વિધાનમ' એટલે કે જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલા તમામ આનંદોનો ઉપયોગ ત્યાગની ભાવના સાથે કરો, કારણ કે ભગવાન બધી ખાદ્ય વસ્તુઓનો માલિક છે. તેના પર તેનો અધિકાર છે. ભૌતિક વસ્તુઓ મેળવવાની લાલસામાં બીજાની સંપત્તિ તરફ લોભથી ન જુઓ.

• સંસારમાં રહીને ભૌતિક વસ્તુઓના ઉપભોગની સાથે ત્યાગનું સૂત્ર ઉપનિષદમાં જીવનના કલ્યાણનું સૂત્ર છે. આ ભૌતિકવાદી યુગમાં, ત્યાગની ભાવનાનો અભાવ અને બીજાની સંપત્તિ હડપ કરવાનો લોભ એ તમામ અનિષ્ટોનું મૂળ છે. આ દુષ્ટ વિચારધારા સમાજમાં પ્રવર્તતા ભ્રષ્ટાચાર અને પાપી વર્તનના મૂળમાં છે. ભૌતિક વસ્તુઓ અને સંપત્તિના સંચય અને ઉપભોગ દ્વારા માણસ ક્યારેય સંતોષ મેળવી શકતો નથી. કહોપનિષદમાં યમાચાર્ય આ વિષય પર ચેતવણી આપતાં કહે છે કે 'ન વિત્તેન તર્પણિયો મનુષ્ય' એટલે કે પૈસો માણસને ક્યારેય સંતુષ્ટ કરતું નથી, આથી જીવનને આનંદમય બનાવવા માટે ત્યાગની ભાવનાની સાથે માનસ, વાણી, ક્રિયા, લોભ વગેરે હોવું જોઈએ. લોભી ન થવા જેવા જીવન મૂલ્યોને આત્મસાત કરવા જરૂરી છે.

• સતત પ્રયત્નો સાથે ગતિશીલ જીવન દ્વારા આત્મનિર્ભરતાનો આદર્શ રજૂ કરતા ઈશોપનિષદમાં કહેવાયું છે કે, 'કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિશેચ્છતમ સમાહ' આ મંત્રમાં ઉત્તમ જીવનમૂલ્યોની સાથે માણસને આત્મનિર્ભર બનાવવાની સલાહ પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી. છે. આળસુ, બેદરકાર, ધીમી ગતિએ ચાલતો માણસ ક્યારેય આત્મનિર્ભરતાના માર્ગે આગળ વધી શકતો નથી. જે વ્યક્તિ જીવનભર સતત પોતાના સાંસારિક કાર્યો કરે છે તે જ પોતાની જાતને અને રાષ્ટ્રને આત્મનિર્ભરતા તરફ દોરી શકે છે.

• આત્મનિર્ભરતા એ પોતાની ફરજો સતત નિભાવવાનું શાણપણ છે. હંમેશા કર્મ કરીને જીવન જીવવાની ઈચ્છા એ આધ્યાત્મિક સુખનો એકમાત્ર માર્ગ છે. વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ દ્વારા સારા કાર્યો માટે સમર્પણ આધ્યાત્મિક આત્મનિર્ભરતા પ્રદાન કરે છે.

• ઉપનિષદમાં કર્મકાંડ કરતાં જ્ઞાનને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આધ્યાત્મિક સ્વાભિમાન અને ગૌરવનો આદર્શ રજૂ કરતી વખતે, કેનોપનિષદના ઋષિમુનિઓ કહે છે કે, 'પ્રતિબોધવિદિતમ્ મત્ અમૃતત્વમ હિ વિન્દતે' એટલે કે પ્રતિબોધ એ આપણા ઇન્દ્રિયોનું અંતઃકરણ અને આત્મનિરીક્ષણ છે. સાંસારિક વસ્તુઓ તરફ ઇન્દ્રિયોની ગતિને બોધ કહેવામાં આવે છે, જે માનવ જીવનના આનંદમાં અવરોધે છે. અનુભૂતિની અનુભૂતિ આધ્યાત્મિક આનંદની અનુભૂતિ આપે છે. આ માણસના ઉદ્ધારનો માર્ગ મોકળો કરે છે. ઉપનિષદોમાં પ્રતિબોધના આ વિચારને દરેક મનુષ્યના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માનવામાં આવ્યું છે.

2.2 કહોપનિષદ

• કહોપનિષદમાં ઋષિમુનિઓ કહે છે કે આચાર, ચંચળ, ચંચળ મન અને અસંયમ વિનાનો માણસ જીવનમાં ક્યારેય પ્રગતિ કરી શકતો નથી. સંસારની પ્રગતિ અને દૈવી શક્તિના આત્મસાત્ન માટે સારા ચારિત્ર્ય, શાંત ચિત્ત, સંયમ અને ધૈર્યના આ સુવર્ણ જીવન મૂલ્યોને આત્મસાત કરવા દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ જ ઉપનિષદમાં પ્રેરણાત્મક શૈલીમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

• 'ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રથ્ય વરાણીબોધત' એટલે કે જાગો, જાગો, તમારી માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ એકત્રિત કરવા માટે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો સાથે વાર્તાલાપ કરો અને બ્રહ્મ વિદ્યાના માર્ગમાં આશ્રય લો. કહોપનિષદના આ અમર વાક્યને પોતાના જીવનમાં આત્મસાત કરીને સ્વામી વિવેકાનંદે સમગ્ર ભારતની નિંદ્રાધીન યુવાશક્તિમાં આધ્યાત્મિક સ્વાવલંબન અને સ્વાભિમાનની લાગણી જગાડી હતી.

2.3 પ્રશ્નોપનિષદ

• પ્રશ્નોપનિષદમાં ઋષિ પિપ્પલાદ માનવજીવનના મૂલ્યો રજૂ કરતાં કહે છે, 'તપસા બ્રહ્મચાર્યેણ શ્રદ્ધા સંપન્નો

મહિમાનં અનુભવતિ' એટલે કે સંન્યાસ, બ્રહ્મચર્ય અને શ્રદ્ધા વગેરે ગુણોથી સંપન્ન મહાપુરુષ જ વૈભવનો અનુભવ કરવાને પાત્ર બને છે. બ્રહ્મા.

- તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ઋષિ વરુણે તેમના પુત્ર ભુગુને આપેલી સલાહ પણ વર્તમાન સંદર્ભમાં સુસંગત છે. તે કહે છે, 'અન્નમ ન નિંદયત, અન્નમ ન પરિચક્ષિત' એટલે કે ભોજન વગેરે જેવી તમામ ખાદ્યપદાર્થોનો નિંદા ન કરો અને ત્યાગ ન કરો. આ ખાદ્ય પદાર્થો માનવ શારીરિક શક્તિનો આધાર છે.
- ઉપનિષદ ઋષિમુનિઓની પવિત્ર ભાવનાઓને જીવનમાં અમલમાં મૂકીને વર્તમાન પેઢી દ્વારા મોટા ડંકશન, લગ્ન અને પાર્ટીઓમાં ભોજન પ્રત્યેનો અનાદર અટકાવી શકાય છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં ઉલ્લેખિત જીવનમૂલ્યો સમગ્ર સમાજને ઉત્તમ બનાવવામાં ફાળો આપે છે. ઉપનિષદના આ વાક્યોમાં 'માતૃ દેવો ભવ, પિતૃ દેવો ભવ, આચાર્ય દેવો ભવ, અતિથિ દેવો ભવ', માતા-પિતા, ગુરુ અને અતિથિને દેવ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે.

2.4 અન્ય ઉપનિષદોમાં પ્રતિબિંબિત મૂલ્યો

"યદિદમસ્મિન્બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશમ

દહરોડસ્મિન્તન્તરા-કાશસ્તસ્મિન્યદન્તસ્તન્વેષ્વત્યં તદ્વાય વિજિજ્ઞાસિતાયમિતિ।"

છાંદોગ્યોપનિષદમાં માનવ શરીરને "બ્રહ્મપુર" તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ઋષિ કહે છે કે આ "બ્રહ્મપુર" ની અંદર આ સૂક્ષ્મ કમળના આકારનું સ્થાન છે, સૂક્ષ્મ આકાશ છે, તેની અંદરની વસ્તુઓની શોધ કરવી જોઈએ. આમ, ઉપનિષદમાં આપણને પોતાના સ્વભાવને ઓળખવાની સલાહ મળે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે આત્માનું દર્શન, શ્રવણ, ધ્યાન અને નિદિધ્યાસન શ્રેષ્ઠ છે. કહોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે માનવ જીવન માત્ર ભૌતિક ઉપભોગ માટે નથી. દેહના રથમાં બેસે છે તે આત્મા ગુરુ છે. મન, લગામ, ઇન્દ્રિયો, ઘોડા અને લૌકિક બાબતો એ માર્ગ છે.

"આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ॥

- વિવેક વિનાની વ્યક્તિની ઇન્દ્રિયો તેના નિયંત્રણમાં નથી હોતી અને તોફાની ઘોડાની જેમ અહીં-ત્યાં ધ્યેય વિના ભટકે છે, પરંતુ જેઓ જ્ઞાની હોય છે અને માનસિક શક્તિ ધરાવે છે, તેમની ઇન્દ્રિયો સારા ઘોડાની જેમ કાબૂમાં રહે છે. વ્યક્તિ જે પણ કાર્ય કરે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેને તે જ ફળ મળે છે. પુણ્ય કર્મો કરવાથી શ્રેષ્ઠ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પાપકર્મ કરવાથી વ્યક્તિ પાપની દુનિયામાં જાય છે. અને ત્યાં કોઈ કપટ નથી, તે બ્રહ્મલોક માત્ર તેઓને જ મળે છે, પરંતુ જેમનો અંતરાત્મા શુદ્ધ થઈ ગયો છે, તેઓ એવા તમામ આનંદો અને સંસારોને પ્રાપ્ત કરે છે કે જેના માટે તેઓએ તેમના હૃદયથી સંકલ્પ કર્યો છે અને ગમે તે આનંદની તેઓ ઈચ્છા કરે છે. જેને તે શુભ અને પવિત્ર માને છે અને તે ઈચ્છાઓ અનુસાર જ્યાં આ વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં તે જન્મ લે છે.

- આત્માની ગતિવિધિઓનું વર્ણન કરતાં, ઋષિમુનિઓએ ઉપનિષદો દ્વારા મનુષ્યોને અશુભ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને સત્કર્મ કરવાની સલાહ આપી છે. જો કે ઉપનિષદ જ્ઞાનકાંડ છે, જેમાં આધ્યાત્મિક જીવન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, તેમ છતાં સામાન્ય લોકોએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો પણ ઉપનિષદોમાં ઉલ્લેખ છે. નૈતિક સમજણનું આ સ્વરૂપ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે ઉપલબ્ધ છે. આમાં ઘણા સદ્ગુણોનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે - ધર્મનો આદર કરવો, સત્ય બોલવું, તપસ્યા કરવી, સંયમ અને શાંતિ કરવી, દરરોજ અને પ્રસંગોપાત્ત હવન કરવો, આતિથ્ય સત્કાર કરવો.

- સમવર્તન સંસ્કાર નિમિત્તે આચાર્યએ નૈતિક શિક્ષણ અંગે એક સંક્ષિપ્ત સલાહ આપી છે, "ભગવાન અને પૂર્વજોના કાર્યથી વિમુખ ન થવું અને માતા, પિતા, ગુરુ અને અતિથિઓને દેવતા તરીકે માનવા." સામાન્ય રીતે સ્નાતકને ફક્ત તે જ કાર્યો કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે જે નિર્દોષ હોય. આચાર્ય કહે છે કે જેઓ તેમના કરતા જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમને આસન આપીને માન આપવું જોઈએ. અંતે, આચાર્ય કેટલાક વિકલ્પો રજૂ કરે છે, એટલે કે દરેક પરિસ્થિતિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્ય કરવું, પછી ભલેને શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય. દાન આદર, શરમ અને ઉદારતાથી આપવું જોઈએ. 10 આ રીતે હંમેશા લેવાને બદલે આપવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની આ ચર્ચામાં સારા આચરણનો પણ ઉલ્લેખ છે.

છાંદોગ્યોપનિષદમાં પણ ઘણી જગ્યાએ ગુણોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ધોર અંગીરસ તપ, દાન, પ્રામાણિકતા, અહિંસા અને સત્ય તરીકે માણસના મુખ્ય ગુણોનું વર્ણન કરે છે. તેઓ કહે છે કે આ આત્મ ત્યાગની દક્ષિણા છે.

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे।

આ સંદર્ભમાં, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે, "ઉપનિષદો આપણને આસક્તિ વિના કામ કરવાની સૂચના આપે છે. ઉપનિષદમાં સંસારનો ત્યાગ કરવાનો ક્યાંય આદેશ નથી, પરંતુ તેને એક અલગ અસ્તિત્વ માનીને સ્વપ્નનો ત્યાગ કરવાનો આદેશ ચોક્કસપણે છે. ઉપનિષદોમાં, પડદા પાછળ જોવા અને પ્રાકૃતિક વિશ્વ અને માનવ સમુદાયની અંદર હાજર ભગવાનને સ્વીકારવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

"शावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥

જ્યારે ઉપનિષદમાં આધ્યાત્મિકતાનું વર્ણન વિવિધ સ્વરૂપમાં કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે સામાન્ય જ્ઞાન અને કુટુંબ સંબંધિત સમાજશાસ્ત્રનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કહોપનિષદમાં, નચિકેતા પહેલા તેના પિતાના ગુસ્સાને શાંત કરવા માટે જરૂરી માને છે –

शांतसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमोमाभिमृत्यो

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्र्याणां प्रथमं वरं वृणे॥

તેવી જ રીતે, શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ (4/22) માં પરિવારની સલામતી માટે પ્રાર્થના છે. હે સર્વનો નાશ કરનાર રુદ્રદેવ ! અમે હંમેશા તમને વિવિધ પ્રકારની ભેટો સાથે બોલાવતા રહીએ છીએ. તમે જ અમારી રક્ષા કરવા સક્ષમ છો. હું તમને વિનંતી કરું છું કે અમારા પર ક્યારેય ગુસ્સો ન કરો અને અમારા પુત્રો અને પૌત્રોને, અને પ્રાણીઓને ક્યારેય કોઈ નુકસાન ન પહોંચાડો. અમારા બહાદુર અને હિંમતવાન માણસોનો નાશ કરશો નહીં, એટલે કે અમારી અને અમારી સંપત્તિ અને લોકોની દરેક રીતે રક્ષા કરો.

"मानस्तोके तनये मान आयुषि मान गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः।

मा नोवीरात्रूद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे॥"

ઉપનિષદોમાં સત્ય આચાર પર વિશેષ ભાર આપવામાં આવ્યો છે. લગભગ તમામ ઉપનિષદોમાં સત્યનો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જો કોઈ અપરાધ કે અશુભ કૃત્ય થયું હોય અને તે વ્યક્તિએ તેમ કર્યા પછી પણ સાચું કહ્યું હોય તો પણ સમાજ કે વિદ્વાનો તેને નીચી નજરે જોતા નથી. સત્યકામ જબલ અને તેની માતા જબલનો કિસ્સો આ સંદર્ભમાં સમાજ સમક્ષ એક ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. આ વાર્તા કહે છે કે પરિણીત સ્ત્રીનો પુત્ર પણ સત્ય બોલવાને કારણે બ્રાહ્મણ પદ અને શિક્ષણ મેળવવાનો હકદાર બની શકે છે. મુંડકોપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે માત્ર સત્યનો જ વિજય થાય છે, અસત્યનો નહીં. આવા ઋષિઓ જેમની બધી મનોકામનાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ છે, તેઓ સાચા સ્વરૂપમાં ભગવાનના સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે –

"सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः

येनाक्रमन्त्युषयो ह्यप्रकामा यत्र तत् सत्यस्यं परमंनिधानम्॥

• પ્રશ્ન ઉપનિષદમાં પણ, સત્યના મહિમાનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે, ઋષિ ભારદ્વાજ કહે છે કે જે સત્ય બોલતો નથી તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. જે વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં પોતાના અંગત હિતોને સામાજિક હિતોને આધીન બનાવે છે તે સજ્જન અને સદાચારી આત્મા છે અને જે આનાથી વિપરીત વર્તન કરે છે તે દુષ્ટ છે. જીવાત્માને સ્વાર્થી કાર્યો કરીને બંધનમાં બાંધે છે. જે તે અવસ્થામાં જ કાપી શકાય છે જ્યારે તે ફરીથી પરબ્રહ્મ સાથે જોડાય છે. ઉપનિષદમાં, આ પ્રકારના નૈતિક વિચારનો માર્ગ દરેક માટે ખુલ્લો છે, જે આત્માના વિસ્તરણ તરફ દોરી જાય છે. માણસે પાપથી દૂર રહેવું હોય તો સ્વાર્થથી દૂર રહેવું જોઈએ.

• દરેક માનવી પોતાની જાતને એક અનન્ય અસ્તિત્વ અને તેના ભૌતિક શરીરને સૌથી અલગ અને મહત્વપૂર્ણ

માને છે. તે બધી લાગણીઓ જે નૈતિક રીતે ખામીયુક્ત છે તે આ અહંકારની લાગણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી માણસે પોતાના જીવનમાં અને આચરણમાં એ હકીકત સ્વીકારવી જોઈએ કે બધી વસ્તુઓ ભગવાનમાં છે અને ભગવાન માટે છે. આ હકીકતને જે વ્યક્તિ સમજે છે, તે પોતાના આચરણ દ્વારા પરમાત્માના વિશ્વવ્યાપી જીવન સાથે પરિચય પ્રાપ્ત કરે છે.

3.0 સમાપન

નૈતિક જીવન એ ઈશ્વરલક્ષી અથવા ઈશ્વરકેન્દ્રિત જીવન છે. આ પ્રકારનું જીવન માનવતા પ્રત્યેના તીવ્ર પ્રેમ અને ભક્તિથી ભરેલું હોય છે અને મર્યાદિતને સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીને, તે અનંતને અનુસરે છે. ઉપનિષદોમાં એવી સૂચના આપવામાં આવી છે કે વ્યક્તિએ સ્વાર્થી પ્રયત્નો છોડી દેવા જોઈએ પણ તમામ હિતોને છોડી દેવા જોઈએ. "અહંકારથી અલગ રહેવું અને પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવું એ ઉપનિષદનો નૈતિક ઉપદેશ છે."

ફિલોસોફર ટ્રેનના શબ્દોમાં, 'ઉપનિષદનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન આપણને એકતાનો સંદેશ આપે છે.' મહાન તત્ત્વચિંતક શોપનહોમરે કહ્યું હતું કે, 'મારી દૃષ્ટિએ મૃત્યુના ભયમાંથી બચવા, મૃત્યુની સંપૂર્ણ તૈયારી કરવા, બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા ધરાવતા સાધકો માટે ઉપનિષદ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ઉપનિષદમાં વર્ણવેલ જીવનના સુવર્ણ મૂલ્યોનો હું હંમેશા ઋણી રહીશ. સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે, 'જ્યારે હું ઉપનિષદ વાંચું છું ત્યારે મારી આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગે છે. આ શક્તિ અને વીરતાની ખાણો છે. તેમના વિચારો જીવનમાં તેજ લાવે છે. ઉઠો અને તેમના વિશે વિચારીને તમારા બંધનોને કાપી નાખો.'

ઉપનિષદ શારીરિક સ્વતંત્રતા, માનસિક સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક આત્મનિર્ભરતાનો મૂળ મંત્ર છે. રાષ્ટ્રીય અને આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વની અનુભૂતિ કરવા માટે, ઉપનિષદમાં વર્ણવેલ માનવ મૂલ્યોને આત્મસાત કરવા જરૂરી છે. ઉપનિષદના સુવર્ણ સૂત્રો દ્વારા જ સમગ્ર વિશ્વમાં શાશ્વત શાંતિ અને સુખનો પ્રસાર થઈ શકે છે.

સંદર્ભ:

- Peter Heehs (2002), Indian Religions, New York University Press, ISBN 978-0814736500, pages 60-88
- Robert C Neville (2000), Ultimate Realities, SUNY Press, ISBN 978-0791447765, page 319
- Stephen Phillips (2009), Yoga, Karma, and Rebirth: A Brief History and Philosophy, Columbia University Press, ISBN 978-0231144858, pages 28-29
- Patrick Olivelle (1992), The Samnyasa Upanisads, Oxford University Press, ISBN 978-0195070453, pages x-xi, 5
- AM Sastri, The Śākta Upaniṣads, with the commentary of Śrī Upaniṣad-Brahma-Yogin, Adyar Library,

TRANSCENDING BOUNDARIES: OSHO'S ENLIGHTENED PATH TO HUMAN VALUES

Dr. Mehul P. Dave & Dr. Dipika Patel

Indian Institute of Teacher Education, Gandhinagar

Abstract:

The philosophical and spiritual teachings of Osho Rajneesh, also known as Bhagwan Shree Rajneesh, continue to captivate and intrigue individuals worldwide. This abstract explores the profound human values depicted in the thoughts of Osho Rajneesh, shedding light on his unique perspective on life, spirituality, and human nature.

Osho's philosophy is rooted in the belief that human beings possess an innate capacity for self-realization and spiritual awakening. Osho emphasizes the importance of introspection, self-awareness, and meditation as pathways to uncovering one's true nature.

In Osho's view, human values such as love, compassion, and empathy arise naturally when individuals are in touch with their innermost essence. He encourages individuals to break free from societal conditioning and connect with their authentic selves, which, in turn, leads to a genuine and compassionate connection with others. He believes that true freedom comes from inner liberation, allowing individuals to make choices that align with their deepest desires and passions. This, he argues, is the foundation of a fulfilling and meaningful life.

Furthermore, Osho challenges conventional notions of morality and ethics, asserting that they often lead to repression and hypocrisy. Instead, he advocates for a more spontaneous and intuitive approach to ethics, where individuals act in accordance with their inner truth rather than societal expectations. His teachings continue to inspire seekers of wisdom and truth to explore the depths of their own consciousness and embrace the human values that resonate with their innermost being.

Key Words : Osho Rajneesh, Spirituality, Self-realization, Spiritual awakening, Introspection, Self-awareness, Meditation, Love, Compassion, and Empathy, Repression, Hypocrisy

Introduction :

This study examines the ethical principles that underpin Osho Rajneesh's worldview and teachings, an esteemed mystic and spiritual teacher from India. Osho's unusual and thought-provoking teachings cover a wide range of subjects, including mindfulness, self-determination, love, compassion, and non-judgment. This paper seeks to clarify how Osho's ideas offer profound perspectives on these human values and their importance in contemporary society through a thorough analysis of his works and talks.

Human values have long been a topic of reflection and debate, with philosophers, sages,

and intellectuals from all traditions expressing their viewpoints on what it means to conduct a purposeful and moral life. Osho Rajneesh is one such eminent character whose teachings have profoundly influenced people looking for spiritual development, self-awareness, and a better comprehension of human values.

This study will look at how Osho Rajneesh's ideas on human values are portrayed. It will start by going through Osho's overarching philosophy and his perspective on human values. The discussion will then move on to some of the particular human virtues Osho emphasised, including love, compassion, freedom, and creativity. The significance of Osho's teachings for human society will then be covered.

Osho, A Mystic Spiritual Leader from India:

Osho Rajneesh, often referred to as Bhagwan Shree Rajneesh, was a divisive mystic, spiritual guide, and leader from India. He rose to prominence as a spiritual leader in the 20th century. He was born in Gadarwara, Madhya Pradesh, India, in 1931, and he passed away in Pune, India, in 1990. Osho was a prolific writer and speaker, and more than 30 languages have been used to translate his teachings. His lectures cover a broad range of subjects, from mindfulness and meditation to love and relationships, and they are frequently distinguished by their provocative and outlandish nature.

Osho taught on a variety of subjects, including meditation, yoga, love, sex, relationships, and spirituality. His teachings are a combination of Eastern and Western thought. He opposed many conventional religious and societal ideas and was a fervent supporter of human freedom and speech.

The significance of human values is one of Osho's main teachings. He thought that people had the capacity to be loving, compassionate, and intelligent from birth, but that these traits are frequently suppressed by society. Osho advised his followers to develop their own morals and live their lives in accordance with their own inner truth.

Osho's Philosophy of Human Values :

Osho's philosophy on human values is distinctive in a number of respects.

- First, he thought that every human worth is equally significant. Osho's philosophy does not believe in a hierarchy of values.
- Second, Osho advocated the idea that human values are not something outside of ourselves. They are innately a part of who we are.
- Third, Osho thought that moral principles are not unchanging or unalterable. Over time, they may develop and change.

Osho emphasised the following human values:

1. **Love:** According to Osho, love is the most significant human value. He held that love is the force that unites us all and that it is the secret to a contented and joyful existence. He thought that

love was a way of being that should permeate all facets of life rather than just being an emotion reserved for romantic interactions. In Osho's "Zorba the Buddha" notion, the worldly, pleasure-seeking Zorba and the spiritual, contemplative Buddha were brought together. He did not see any conflict between living a spiritual life and enjoying the joys of life.

2. **Compassion** : Osho also highlighted the significance of compassion. He thought that compassion should be shown to all living things, including ourselves. Osho advised his followers to embrace both the joys and sorrows that come their way in life and to live with an open heart. People might develop compassion for themselves and others via self-awareness and meditation, which would result in a more peaceful and compassionate society.

3. **Individual Freedom** : Osho was a fervent supporter of personal autonomy and expression. He held the view that we ought to be free to live our life in accordance with our own principles and convictions. Osho emphasised the significance of personal liberty as the foundation of human ideals. He held that individuals could only truly experience freedom when they were liberated from cultural indoctrination, dogma, and other people's expectations. Osho asserts that the only way to find one's actual self and live truthfully is to free oneself from these limitations.

4. **Creativity**: According to Osho, everyone is a creative entity who should exhibit their creativity in all facets of life.

5. **Responsibility**: We can be responsible by taking care of ourselves and our loved ones, by being honest and ethical in our dealings with others, and by contributing to the well-being of our communities.

6. **Meditation**: Osho advocated meditation as a way for people to connect with their inner selves and release themselves from the constraints of the mind. One could obtain insights into their desires, fears, and conditioning through meditation, allowing them to make conscious decisions and lead lives that are consistent with their core beliefs.

7. **Non-Judgment and Acknowledgement**: Osho emphasised the significance of acceptance and non-judgment as core human qualities. He held that criticism and judgement were byproducts of the conditioned mind and were obstacles to one's spiritual development. Instead, he promoted a nonjudgmental way of living, in which people accept one another for who they are. According to Osho, real acceptance results from realising that every person is different and has their own journey and experiences. One could contribute to the development of a more tolerant and compassionate society by letting go of judgement and accepting people with an open heart.

8. **Being present and mindful**: Osho stressed the importance of mindfulness and presence in his teachings. He urged people to let go of worries about the past and the future and focus only on the present. Osho believed that mindfulness was a way of living that allowed people to completely experience each moment and live their lives to the fullest. Individuals could improve their ability to empathise, understand themselves and others better, and develop a sense of gratitude for the

wonder and beauty of life by being totally present. Osho believed that this feeling of presence was the way to true fulfilment and enlightenment.

Osho emphasised the significance of other values including honesty, truthfulness and courage, in addition to the human qualities we've just covered. He thought that in order to live a good and meaningful life, these ideals are necessary.

Osho also advocated the idea that moral principles apply to all people. They are crucial for societies as a whole as well. He thought that peaceful and wealthy cultures are those that respect love, compassion, freedom, and innovation.

He was an outspoken opponent of socialism, Mahatma Gandhi, and traditional Hinduism. He preached the ideals of meditation, freedom, love, and life as a member of the Rajneesh movement, gaining disciples and followers from all over the world and developing the reputation of being more than just a motivational public speaker.

Osho's teachings and their effects on society :

Many aspects of human society are affected by Osho's teachings. First, Osho's emphasis on love and compassion leads one to believe that we should work to make the world a more loving and compassionate place. Second, Osho's emphasis on liberty says that we should develop a society that is more tolerant and open-minded. Third, Osho's focus on creation says that we should establish a culture that honours and encourages innovation.

Positive aspects of Osho's thoughts and philosophy

- **Emphasis on individual freedom and responsibility:** Osho believed that each individual is unique and has the right to live their life according to their own values. He also taught that individuals are responsible for their own happiness and well-being.
- **Appreciation for diversity and pluralism:** Osho was a strong advocate for diversity and pluralism. He believed that all religions and spiritual traditions have something to offer, and that people should be free to explore different ways of living.
- **Emphasis on the importance of meditation and inner growth:** Osho taught that meditation is the key to self-realization and spiritual liberation. He also emphasized the importance of inner growth and self-transformation.
- **Support for creativity and individuality:** Osho believed that everyone is creative and has something unique to offer the world. He encouraged people to express their creativity and individuality in all areas of their lives.

Strengths of Osho's Philosophy:

1. **Emphasis on Self-Realization:** Osho's philosophy places a strong emphasis on self-realization and the journey of introspection. He encourages individuals to explore their inner selves through meditation and mindfulness. This focus on self-awareness is a valuable aspect of his teachings, as it can lead to personal growth, inner peace, and a deeper understanding of one's

thoughts and emotions.

2. **Challenging Societal Norms:** One of Osho's notable strengths is his willingness to challenge societal norms and conventions. He encourages his followers to question authority, tradition, and the status quo. This approach can be empowering, as it prompts individuals to think critically and make choices that align with their true selves rather than blindly following established norms.

3. **Embracing Individuality:** Osho's philosophy celebrates individuality and uniqueness. He believes that each person has a distinctive path to self-realization, and there is no one-size-fits-all approach to spirituality. This perspective can be liberating for those who feel stifled by rigid religious or cultural traditions that demand conformity.

Negative aspects of Osho's thoughts and philosophy

- **Individualism and hedonism:** Some critics argue that Osho's emphasis on individual freedom and responsibility can lead to selfishness and hedonism. They also argue that his teachings can be used to justify harmful or antisocial behavior.
- **Lack of moral guidance:** Osho's teachings are often seen as lacking in moral guidance. He often challenged traditional moral values, and he advocated for a more relativistic approach to ethics.
- **Criticism of organized religion:** Osho was a vocal critic of organized religion. He believed that religions are outdated and oppressive institutions. However, some critics argue that Osho's own teachings are just as dogmatic and authoritarian as the religions he criticizes.
- **Controversial lifestyle:** Osho himself lived a controversial lifestyle. He was known for his lavish lifestyle and his association with wealthy and powerful people. Some critics argue that Osho's teachings are not credible because he did not practice what he preached.

Weaknesses of Osho's Philosophy:

1. **Materialism and Commercialization:** A significant criticism of Osho's movement is the materialism and commercialization that surrounded it during his lifetime. His commune in Oregon, known as Rajneeshpuram, was criticized for its extravagant lifestyle and the acquisition of vast wealth. This stark contrast between his teachings and his lifestyle raises questions about the sincerity of his message.

2. **Controversial Practices:** Osho's teachings are associated with controversial practices, including dynamic meditation, free love, and communal living. While some argue that these practices were meant to challenge societal taboos, others view them as exploitative and harmful. The secretive nature of some of these practices also raises ethical concerns.

3. **Authoritarian Leadership:** Critics argue that Osho exhibited authoritarian tendencies within his commune, exercising control over his followers' lives and decisions. This authoritarianism seems contradictory to his teachings of personal freedom and self-realization,

leading some to question the authenticity of his philosophy.

4. **Lack of Concrete Ethics:** Osho's philosophy is often criticized for its lack of concrete ethical guidelines. While he advocates for spontaneity and following one's inner truth, the absence of clear moral principles can be seen as problematic. Without a solid ethical foundation, some individuals may struggle to distinguish right from wrong in their actions.

5. **Flawed Interpretation of Enlightenment:** Osho's concept of enlightenment has been criticized for its simplicity and potentially misleading nature. He presents it as an attainable state of continuous bliss and awareness, which some argue oversimplifies the complex and elusive nature of enlightenment as understood in traditional spiritual and philosophical traditions.

Osho Rajneesh was a complex and controversial figure. His thoughts and philosophy have been praised by some and criticized by others. It is important to be aware of both the positive and negative aspects of his teachings before deciding whether or not they are right for you.

In addition to the positive and negative aspects of Osho's thoughts and philosophy listed above, it is also important to consider the following:

- Osho's teachings can be interpreted in different ways. Some people find his teachings to be liberating and empowering, while others find them to be dangerous and irresponsible. It is important to be critical of Osho's teachings and to interpret them in a way that is consistent with your own values.
- Osho's teachings are not always easy to understand. Osho often used paradoxical language and challenging concepts. This can make his teachings difficult to understand, and it can be tempting to simply accept what he says at face value. However, it is important to think critically about Osho's teachings and to develop your own understanding of them.
- Osho's teachings can be misused. Osho's teachings have been used to justify harmful or antisocial behavior. It is important to be aware of the potential for misuse of Osho's teachings and to use them in a responsible way.

Here is a quote from Osho that sums up his views on human values: ***"Human values are the only thing that can save humanity. Without human values, we are nothing but animals. We need to rediscover our human values and live by them."***

Conclusion :

The teachings of Osho Rajneesh continue to challenge and inspire people to delve deeply into human values and spirituality. His emphasis on a person's autonomy, love and compassion, lack of judgement, and mindfulness provides insightful information about the human condition. Although some may find Osho's teachings unusual and contentious, they unquestionably add to the continuing discussion about what it means to live a purposeful and moral life. No matter how one feels about his ideology, Osho's ideas have had a lasting influence on human values and personal development.

Although Osho Rajneesh was a contentious individual, he was also a profound and perceptive thinker. His moral precepts are especially pertinent in today's society, which is frequently marked by strife, bloodshed, and intolerance. The teachings of Osho implore us to construct a world that is kinder, more loving, and more imaginative.

Osho Rajneesh's thoughts and philosophy are a mixed bag of strengths and weaknesses. While his emphasis on self-realization, individuality, and the questioning of societal norms has resonated with many, the materialism, controversial practices, authoritarian leadership, and lack of concrete ethics within his movement have drawn criticism. It is important for individuals interested in Osho's teachings to critically evaluate his philosophy, separating the valuable insights from the potentially problematic aspects. Ultimately, whether one finds merit in Osho's teachings or not, his legacy continues to spark discussions and debates in the realm of spirituality and personal development.

References :

1. Osho Glimpses of a golden childhood. Osho Vachana. 2008;13:27–31.
2. Bengaluru, India: The Pyramid Spiritual Trust; Gurus of India, Osho; pp. 5–11.
3. Amitabh P. Shree Rajneesh ashram: A provocative community. J Humanistic Psychol. 1982;22:19–42.
4. Carter LF. The “New Renunciates” of the bhagwanshreerajneesh: Observations and identification of problems of interpreting new religious movements. J Sci Study Religion. 1987;26:148–72.
5. Mistlberger PT. The Three Dangerous Magi. Osho, Gurdjieff, Crowley: O Books; 2010. [Last retrieved 2012 July 21]. p. 713. ISBN 978-1-84694-435-2.
6. Gordon J. The Golden Guru: The Strange Journey of Bhagwan Shree Rajneesh. Lexington Mass: Stephen Greene Press; 1987. p. 248.
7. Shunyo MP. My Diamond Days with Osho: The New Diamond Sutra. Delhi: Motilal Banarsidass; 1993. ISBN 81-208-1111-9.
8. Aveling, H. (Ed.). (1999). Osho Rajneesh and his disciples: Some Western perceptions. Delhi, India: Motilal Banarsidass.
9. Bird, F., & Pandya, R. (1993). Therapeutic aspects of new religious movements. In S. Palmer & A. Sharma (Eds.), The Rajneesh papers: Studies in a new religious movement (pp. 57-84). Delhi, India: Motilal Banarsidass.
10. Fox, J. (2002). Osho Rajneesh. Salt Lake City, UT: Signature.

અષ્ટાંગયોગમાં માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન

ડૉ. અનિતા જી. ચૌધરી

અધ્યાપક સહાયક

શ્રી ગુલાબરાય હ.સંઘવી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય

એમ.કે.બી.યુનિવર્સિટી ભાવનગર (MKBU)

સાર:-

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન રોજીદા જીવનમાં માનવીય મૂલ્યો શીખવવામાં ખુબજ ઉપયોગી છે. યોગની પ્રેક્ટીસ વર્તમાન સમાજમાં મનુષ્યનું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. જે દરેક માટે તે કેવી રીતે સ્વીકાર્ય હોય શકે તે અંગેના ખુબજ ઊંડા વિચારોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આપણા રોજીદા જીવનમાં કોઈ માનવીય મૂલ્યો નથી અને યોગ ના ઉપદેશો દ્વારા વ્યક્તિ અને આપણાં સમાજને દોરવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. ભારતીય દર્શનો એ કેવળ વિચારો કે ચિંતન પ્રવાહ નથી. પરંતુ આ વિચારો ને જીવન માં ઉતારવાની પદ્ધતિ પણ છે. આ પદ્ધતિ ને સાધન માર્ગ કહેવામાં આવે છે વિચારો દ્વારા જે સ્પષ્ટ થયું તેને જીવનમાં આકારિત કરવાનો સબળ પયત્ન ભારતીય દર્શનમાં કરવામાં આવે છે. આ પ્રયત્નનું પદ્ધતિસરનું રૂપ આપણને યોગમાં જોવા મળે છે. પતંજલિ ના યોગ સૂત્ર નું અંતિમ ધ્યેય આત્મજ્ઞાન છે. આ કિલસુફી આપણને અહિંસા, સત્ય, દાન, તપ, શ્રદ્ધા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ વગેરે જેવા માનવીય મૂલ્યો કેળવીને પ્રેમનો પાઠ શીખવે છે જે આવનારી પેઢી માટે માર્ગદર્શિકા બની શકે. યોગના અભ્યાસથી સાથે માનવીની અન્ય પ્રત્યની ભાવનાત્મક શુદ્ધિ થાય છે. માનવીય મૂલ્યો સાકાર થતા વ્યક્તિ માં આશાવાદી અને સકારાત્મક અભિગમનું નિર્માણ કરે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં યોગ ના બે સોપાનો અંગે જેમાં યમ અને નિયમનો સમાવેશ થાય છે. તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. યોગ એ તમામ પ્રકારના નૈતિક અને માનવીય મૂલ્યો કેળવીને વ્યક્તિત્વ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

Key Word :- યોગ, યમ, નિયમ, અસ્તેય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, માનવીય મૂલ્યો.

➤ પ્રસ્તાવના:-

સાંપ્રત જીવન ઉપર દ્રષ્ટિ કરતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણી જીવનશૈલી પહેલા કરતા વધુ આરામદાયક અને વૈભવી બની છે. પરંતુ એ પણ એટલે જ સાચું છે કે આપણે આપણા માનવીય મૂલ્યો ગુમાવી દીધા છે અને બદલામાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં અનેક અમાનવીય અને અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓને જન્મ આપે છે હિંસા, અપરાધ જેવા વિવિધ દુષ્કૃત્યો, ભ્રષ્ટાચાર, અપ્રમાણિકતા, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, વાસના, લોભ, ક્રોધ વગેરે માનવીય મૂલ્યોના અધ:પતન નું પરિણામ છે. માણસે બ્રહ્માંડના રહસ્યો ની તપાસ કરી પરંતુ પોતાના સ્વ રહસ્યની અવગણ ના કરી. જરૂરિયાતો માંથી તે આરામ અને આનંદના સર્વોચ્ચ સ્રોતને ભૂલીને આરામથી લકઝરી તરફ પ્રયાણ કરે છે. તેથી માણસ વિવિધ શારીરિક અને માનસિક સમસ્યાઓ તરફ દોરી જાય છે પરીણામ એ છે કે એક મજબુત વ્યક્તિવાદી અને ભૌતિકવાદી સંકૃતિએ જન્મ લીધો છે જે તકવાદ અને સ્વાર્થ ને પોષે છે. અને સમાજમાં તણાવ પેદા કરે છે. સત્ય, અહિંસા, સહકાર, અપરિગ્રહ જેવા શાંતિના માનવીય મૂલ્યોનું ધોવાણ થાય છે.

આમ ક્ષીણ થતા માનવીય મૂલ્યોની સમસ્યા માનવ પ્રવૃત્તિઓની સમગ્ર શ્રેણી સુધી વિસ્તરે છે. ભારતીય સાંકૃતિના મૂળ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યોમાં ઊંડે છે. યુગોથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને શિક્ષણ વિદોએ સારાપણ, સત્ય, અને અહિંસા, પ્રેમ ને અંતિમ મૂલ્યો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જે પેઢી દર પેઢી સમાજથી સમાજ અને સંકૃતિથી સંકૃતિમાં મૂળભૂત રીતે બદલાતા નથી. પ્રામાણિકતા, સહિષ્ણુતા, ન્યાય, આત્મ નિયંત્રણ માટે સમક્ષ બનાવે છે. જેથી તે અમુક આદર્શો કેળવે જે આપણા સાંકૃતિક વારસામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. યોગ કર્મયોગ અને ભક્તિ યોગ શાણપણ અને યોગ્ય આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ દોરી જાય છે જે વ્યક્તિમાં માનવી મૂલ્યો નું ઘડતર કરે છે.

સમસ્યા શીર્ષક:- અષ્ટાંગયોગમાં માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન

➤ અભ્યાસ ના હેતુ:-

1. પાતંજલ યોગ સૂત્ર નો પરીચયાત્મક અધ્યયન
2. યોગ નો અર્થ / સંકલ્પના નો અભ્યાસ
3. યમમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન
4. નિયમમાં મૂલ્યોનું અધ્યયન નિષ્પન્ન થતા માનવીય

➤ સમસ્યાના પ્રશ્નો

1. પાતંજલ યોગ સૂત્ર નો પરીચય શું છે ?
2. યોગ નો શાબ્દિક અને ગહન અર્થ નો પરિચય શું છે ?
3. યમમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો ક્યાં છે ?
4. નિયમમાં યમમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો ક્યાં છે ?

➤ વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

પાતંજલ યોગ સૂત્ર માં અષ્ટાંગ યોગ (યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ) ની આઠ અંગો ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જે સંશોધનનું વ્યાપ વિશ્વ બને છે. અષ્ટાંગ યોગ પૈકી યમ અને નિયમ ને સંશોધનમાં નમુના તરીકે લેવામાં આવ્યા છે.

સંશોધન પદ્ધતિ અને માહિતી એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ નો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

માહિતી એકત્રીકરણ માટે સંદર્ભ પુસ્તકો, લેખ સંશોધન જર્નલ, અને વેબસાઈટનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

પાતંજલ યોગ સૂત્ર નો પરીચય

ભારતીય સંકૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સંકૃતિ ગણાય છે. અને તેના મૂળમાં ઋષિ અને કૃષિ પરંપરા હોવાથી તેનો અકબંધ વારસો ભારતીયને મળ્યો છે. તેથી આ સંકૃતિ વિશ્વની સંકૃતિઓથી પ્રાચીનતમ ગણાય છે. આપણા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુલ નવ દર્શનનો સમાવેશ થાય છે. જેમાંથી છ દર્શનો ષડદર્શન કહેવામાં આવે છે. જેમાં યોગ-સાંખ્ય, ન્યાય, અને વૈષિક દર્શન, ઉત્તર મીમાંસા અને પૂર્વ મીમાંસા નો સમાવેશ થાય છે. આને આસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. આ ઉપરાંત દર્શનો જેને નાસ્તિક દર્શનો કહે છે. જેમાં જૈન, બૌદ્ધ અને ચાવાક દર્શન નો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર પૈકી નું એક યોગશાસ્ત્ર છે. આ છ દર્શનમાં યોગદર્શનનું પોતાનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આ દર્શનમાં યોગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જોવા મળે છે. યોગના વિષયમાં જે જ્ઞાન ઉપલબ્ધ હતું તેને પતંજલિ મુનિ એ વૈજ્ઞાનિક સવરૂપ આપ્યું અને પાતંજલ યોગ સૂત્ર ની રચના કરી ત્યારથી યોગએ પતંજલિ મુનિએ આપેલું ચિંતશુદ્ધીનું અનુપમ સાધન ગણાય છે. યોગ્ય એ સાધન પ્રણાલી છે જેનું અનુસરણ કરી ભારતના ઋષિમુનીઓ અનંત સુધી પહોંચી શક્યા હતા. માનવ વ્યક્તિના પૂર્વ વિકાસની એ સમન્વયાત્મક પદ્ધતિ છે. જીવનની ગુણવત્તા સુધારવાની અજમાવી જોયેલો ઉપાય છે.

યોગદર્શનમાં ચિંતન કરતા મનોવૈજ્ઞાનિક (પ્રાયોગિક) વધુ છે. વિક્ષિપ્તચિતને નીરુદ્ધ અવસ્થા સુધી પહોંચાડવાની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન પડતી મુશ્કેલીઓનો વિચાર યોગમાં કરવામાં આવે છે. એટલે સ્વભાવિક રીતે જ યોગમાં મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોની ઊંડાણથી વિચાર થયો છે. આ જ કારણથી ઘણીવાર યોગ ને (આધ્યાત્મિક) મનોવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

મહર્ષિપતંજલિ એ યોગદર્શનનો સૂત્રાત્મક વર્ણન કર્યું હોવાથી તે યોગસુત્ર તરીકે પ્રચલિત છે. આ યોગસુત્રમાં કુલ 195 સુત્રો છે. જેને ચાર પાદ (વિભાગ) માં વહેંચવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પાદમાં – 51 સુત્ર – સમાધિપાદ

બીજા પાદમાં – 55 સુત્ર – સાધનપાદ

ત્રીજા પાદમાં – 55 સુત્ર – વિભૂતિપાદ

ચોથા પાદમાં – 34 સુત્ર – કૈવલ્યપાદ

મહર્ષિ પતંજલિએ સૌપ્રથમ સમાધિપાદ નું વર્ણન કર્યું. જેમાં તેમને યોગનું સ્વરૂપ, લક્ષણ, સમાધિના પ્રકાર, ચિત્તની વૃત્તિઓ, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, ઈશ્વર પ્ર પ્રણિધાન વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. બીજા સાધનપાદમાં અવિદ્યારૂપી અશુદ્ધિ અથવા કલેશનો નાશ કરી ચિત્તને સમાહિત સ્થિતિમાં લાવનાર ક્રિયાયોગ તથા અષ્ટાંગયોગ નું વર્ણન છે. ત્રીજા વિભુતીપાદમાં વિવિધ પ્રકાર સંયમ દ્વારા જે ઐશ્વર્યનો લાભ યોગી ને થાય છે. તેનું વર્ણન છે. ચોથા અને છેલ્લા કૈવલ્યપાદમાં કૈવલ્ય નિર્માણનું સવરૂપ ને સમજાવવામાં આવ્યું છે.

મહર્ષિ પતંજલિ યોગસુત્રની શરૂઆત આ પ્રમાણે કરે છે.

➤ યોગ નો પરીચય

યોગ શબ્દની ઉત્પત્તિ સંકૃત ભાષાની યુજ ધાતુ પરથી થયેલ છે. યોગ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જોડાવવું તેવું થાય છે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું જોડાણ ચિત્ત અને ચૈતન્યનું જોડાણ. મહર્ષિ વ્યાસજીએ વ્યાસભાસ્ય માં યોગ સમાધી એટલે યોગ ઉપરાંત યુજ સંયમન એટલે ઈન્દ્રીયો ઉપર નિયંત્રણ.

યોગ એટલે મનુષ્ય પોતાનો સાચો પરીચય કેળવે અને પોતાના સાચા સ્વરૂપને જાણે એ માટે પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશના ઋષિમુનીઓએ સ્વાનુભવથી નીપજાવેલી શાસ્ત્રીયપદ્ધતિ અને એ પદ્ધતિથી માણસ પોતાને ઓળખે અને સ્વરૂપમાં રહે એ મુક્તિ અથવા મોક્ષ

યોગ એટલે પરમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ માટેની સાધન પદ્ધતિ, યોગ એટલે અધ્યાત્મનું વિજ્ઞાન આજના યુગમાં જ્ઞાન ખુબ જડપથી વધી રહ્યું છે. વધતી જતી માહિતી ને તથા સ્પર્ધાત્મક અને ઝડપી જીવનની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માનવશરીર અને મનની ક્ષમતા સુધારવાનો યોગ ઉત્તમ ઉપાય છે. આ સંદર્ભમાં પંડિત સુખલાલજી યોગનો અર્થ “સમસ્ત આત્મશક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરનારી ક્રિયા” તરીકે કરે છે. આધુનિક યુગમાં અનિષ્ટોથી બચવા માટે ભારતીય યોગવિદ્યા તરફ સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અશિષ્ટ, ભ્રષ્ટાચાર, અજંપો, પ્રત્યાઘાત અને નકારાત્મક વલણો સમગ્ર જગતમાં સાર્વત્રિક સ્વીકાર થયો છે. શરીર અને મનને તંદુરસ્ત રાખવા તથા આધુનિક તનાવજન્ય વ્યાધિઓથી બચવાનો અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો સરળ ઉપાય યોગાભ્યાસ છે.

આમ યોગને સરળ ભાષામાં સમજીએ તો મનને અનાવશ્યક વિચારો થી દુર અને માનવીય ગુણો થી નજીક લઈ જઈ માનવીમાં સાત્વિક વૃત્તિનો વિકાસ કરે છે. યોગશ્ચિતવૃત્તિનિરોધ જેનો ગુજરાતી અનુવાદ ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ એવો થાય છે. અહીં ચિત્ત એટલે મનને વિચાર કરતા રોકવું તે યોગ છે. વૃત્તિઓએ મનમાં (ચિત્તમાં) ઉત્પન્ન થતા વિચારો વૃત્તિ એટલે વર્તન સામાન્ય વ્યવહારમાં વૃત્તિનો અર્થ મનની ઈચ્છા એવું થાય છે. ટુંકમાં યોગ દ્વારા ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે. અષ્ટાંગ યોગમાં કુલ આઠ પગથિયા (સોપાન) છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ જેમાંથી યમ અને નિયમ આ બંને સોપાન માનવીય મુલ્યોના ઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

યમ માં રહેલા માનવીય મુલ્યો :-

अहिंसत्यस्तेयब्रह्मचर्यपिरिग्रह यमः !! !!

શબ્દાર્થ: અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ યમ થાય છે.

અહિ પાંચ યમમાં રહેલા નૈતિક માનવીય મુલ્યો વિશે માહિતી મેળવીશું

अहिंसापक्षीय तत्सन्निधौ वैराग्य :: !!35 !! (અહિંસા વૃત્તિરૂઢથતા વૈરવૃત્તિ ત્યાગ થાય છે.)

1) અહિંસા:-

પ્રાણી માત્રની હિંસા ન કરવી તેને દુઃખ કે પીડા ન પહોંચાડવી તે અહિંસા છે. અહિંસાના ગુણોને વિકસાવવા માટે અહિંસાનું પાલન કરવું આવશ્યક દ્વારા જ અન્ય મોની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. પાંચ યમોમાં અહિંસા જ મુખ્ય છે અહિંસાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતા કિશોરલાલ મશરૂમવાલા “ ગાંધી વિચારદોહન ” પુસ્તકમાં જણાવે છે કે અહિંસા એ માત્ર આચરણનો સ્થૂળ નિયમ નથી પણ એ મનની વૃત્તિ છે જે વૃત્તિમાં ક્યાંય પણ દ્વેષની ગંધ સરખી રહે નહિ તે અહિંસા.

સાંપ્રત સમયની પરિસ્થિતિ જોતા અહિંસા નું મુલ્ય આંકીયે તેટલું ઓછું છે. એક દિવસ પણ એવો નથી હતો કે સમાચાર પત્રમાં હિંસા ના બનાવ ન હોય જે દર્શાવે છે કે અહિંસા એ માત્ર વિચાર નથી પણ વર્તનમાં લાવવા માટે નું અનિવાર્ય માનવીય મુલ્ય છે. આપના રાષ્ટ્ર પિતા મહાત્મા ગાંધી જેમણે અહિંસાના માર્ગે ચાલી આપણા દેશ ને આઝાદી અપાવી જેનાથી આખું વિશ્વ અવગત છે. ગાંધીજીના માટે “ અહિંસા ” એ સત્ય ની શોધ નો આધાર છે. અહિંસા પરમો ધર્મ (અહિંસા પરમ ધર્મ છે) આ માનવીય મૂલ્યને આપણે પેઢી દર પેઢી આગળ વધારવા દરેક ક્ષેત્રના લોકો એ સાથે મળી આપના વાણી વર્તનમાં દેખાડવું પડશે નહિતર આવનાર ભવિષ્ય માનવ સુષ્ટિ માટે અંધકાર મય થવાની સંભાવના છે.

2. સત્ય :-

સત્ય પ્રતિષ્ઠાયન ક્રિયાકાલક્ષ્યતવમ્ !! 36 !! (સત્ય પ્રતિષ્ઠત થતા ક્રિયા ફળ આપનાર બંને છે)

વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ સમજવી અને જેવી સમજ્યા છીએ તેવું જ કહેવું કે

વર્ણવવું તે સત્ય છે સત્ય વાણીમાં નીચેના છ ગુણો હોય છે.

1. યથાર્થ રીતે જાણેલી વસ્તુને યથાર્થ રીતે નીરૂપવી
2. સંભાળનાર સમજે તેવી હોવી જોઈએ .
3. સાંભળનારને છેતરે તેવી ના હોવી જો.
4. કોઈ ને દુઃખ પહોચાડે તેવી ન હોવી જોઈએ .
5. કલ્યાણ કારક હોવી જોઈએ.

આપણા જીવન સત્ય સ્વરૂપ છે. પ્રેમ ની જેમ સત્ય પણ જીવનનો મૂળભૂત નિયમ છે જે મનુષ્ય પરમ સત્ય પામવા ઈચ્છે છે તેણે સાત્ય નું આરંભથી ચુસ્ત પણે પાલન કરવું જોઈએ સત્ય નો અર્થ માત્ર સ્થૂળ સત્ય ભાષણ જ નહિ તેનો ખુબજ ગહન અર્થ છે. આચાર વિચાર અને વાણી માં સત્ય નું નિષ્ઠા થી પાલન કરવું આવશ્યક છે. દંભ, ચાલાકી, અતિશયોક્તિ , વિકૃતિ રીતે રજૂઆત કરવી આ બધું જ અસત્ય આચરણ છે. વાણી વર્તન અને વિચારમાં એકરૂપતા પણ સત્ય આચરણનું અનિવાર્ય અંગ છે . બાલ્યાવસ્થા થી બાળક ને આં માનવીય મૂલ્યો પ્રાપ્ત થાય તો આદર્શ સમાજ નિર્માણ થાય છે.

3. અસ્તેય:

અસ્તેય પ્રતિષ્ઠાયન સર્વોસ્તપ્રથાનમ્ !!37 !!અસ્તેયની પ્રતિષ્ઠા થતાં બધા રત્નો પ્રાપ્ત થાય છે.)

કોઈપણ વ્યક્તિની કોઈ વસ્તુની તેની સહમતિ (આજ્ઞા) વગર ના તો શરીર થી લેવી અથવા લેવા માટે વાણીથી કહેવું અથવા ના તો મનમાં તે વસ્તુ ને લેવાની ઈચ્છા કરવી તે અસ્તેય છે. અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી જે પોતાનું નથી તેને પોતાનું બનાવ્યું તે ચોરી છે. માત્ર ધન જ નહિં પત અધિકાર4 વિચાર4 યશ માન વગેરેને પણ અસ્તેય લાગુ પડે છે. માનસિક સિધ્ધી અને સામાજિક સુખાકારી બંને દ્રષ્ટી એ અસ્તેય નું મૂલ્ય ઘણું જ છે.

૪. બ્રહ્મચર્ય

બ્રહ્માચાર્યપ્રતિષ્ઠાયન વિરિયમ્બજ: !!38!! (બ્રહ્મચર્ય સિધ્ધ થતાં દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે)

બ્રહ્મચર્યની દ્રઢતા થતાથી વીર્યની અનંત શક્તિ પ્રાપ્તિ થાય છે બ્રહ્મચર્યના ભાવને ચિતમાં પૂરી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થવાથી માનવીને એક વિશેષ પ્રકારની તેજસ્વતાની પ્રાપ્તિ થાય છે મન તથા નેત્રો વગેરે ઈન્દ્રીયો પર સંયમ કરી વીર્યરૂપ જૈવિક ઉર્જાની રક્ષા કરવી આ તેનો સ્થૂળ અર્થ છે સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મની તરફ ગતિ કરવી બ્રહ્મચર્ય એટલે આચાર અને વિચારવામાં સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ.

આજકાલ જાતિયવૃત્તિ સમાજમાં વધુ જોખમી સમસ્યા ઉભી કરી રહી છે વિદ્યાર્થીઓ તેમના અભ્યાસ માંથી વિચલિત થાય છે તેઓ અસામાજિક બની જાય છે. માનવીને પ્રાણી બનાવે છે આ કારણે સમાજ પ્રદુષિત થાય છે આ તમામ અમાનવીય પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ કારણ છે પતંજલિની સામાજીક આચારસંહિત બ્રહ્મચર્ય છે. બ્રહ્મચર્ય વ્યક્તિને શાસ્ત્રોના ઉંડા અને સૂક્ષ્મ અર્થને સમજવા માટે સક્ષામ બનાવે છે. તેથી આપણે યોગના અભ્યાસ ધ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં આવનારી પેઢી માટે બ્રહ્મચર્યનું મૂલ્ય કેળવવું પડશે.

૫. અપરિગ્રહ

અપ્રગ્રહસ્થૈર્ય જન્મફતન્તસંબો !!૩૯!! (અપરિગ્રહની દ્રઢતા થવાથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે.)

વ્યક્તિને મમત્વ કે આસક્તિ જગાડનાર બ્રાહ્મણ કે આંતરિક વિષયોનો ત્યાગ તે અપરિગ્રહ છે. વિષયોનો દોષદર્શન કે અવગુણ દર્શન કરવાથી વિષયોથી અલિપ્ત થવાય છે. અને તેથી વ્યક્તિ વિષયોથી અનાસક્ત બને છે આ પ્રકારની વિચારો પ્રત્યેની અનાશક્તિ એ અપરિગ્રહ છે અપરિગ્રહ એટલે સંગ્રહવૃત્તિનો ત્યાગ સાંપ્રત સમયમાં અપરિગ્રહની વિશેષ જરૂર વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે છે સમાજમાં ગરીબી અને ભ્રષ્ટાચારના મૂળમાં સંગ્રહભોરી છે પરિગ્રહવૃત્તિ સામાજિક અસમાનતાનું કારણ છે લોભ માનવીને વધુ દુઃખી અને લાલચુ બનાવે છે બીનજરૂરી ભેટો સ્વીકારી આપણે અન્યના ગુલામ બની જઈએ છીએ અને માનસિક અધોગતિ પેદા કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ એ નકારાત્મક મૂલ્ય ધરાવતા લોભથી દૂર રહેવું જ્યારે માનવી લોભથી દૂર રહેવાને અડગ બને છે ત્યારે તે પોતાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન મેળવે છે.

નિયમમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો :-

શૌચાલય તૃપ્તિપ: સ્વાઘેશ્વર પ્રાણીઘનનિ નિયમ: !! ૩૨ !! (શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો છે.)

અમુક કાર્ય કરવું જોઈએ એવો બૌદ્ધિક નિશ્ચય તે નિયમ છે. નિયમમાં આચરણ અનિવાર્ય છે વ્યક્તિએ આચરવા યોગ્ય નિયમો પાંચ છે.

(૧) શૌચ :-

શૌચસ્વદગ્જુગુપ્સા ઈપરૈરસંસર્ગ: !! ૪૦ !! (શૌચ થી પોતાના શરીર પ્રત્યે ધૃણા અને બીજા શરીરોનો અસંસર્ગ થાય છે.)

શૌચ એટલે શુદ્ધી, જેમાં શરીર અને ચિત્તની શુદ્ધી બેનેનો સમાવેશ થાય છે શરીરની બ્રાહ્મણ તેમજ અંદરની શુદ્ધી આવશ્યક છે તેટલું જ ચિત્તની શુદ્ધિ છે ચિત્તશુદ્ધીમાં મૈત્રી, કૃપા, મુહિતા (આનંદ) અને ઉપેક્ષાની ભાવના ધ્વારા ચિત્તની ઈષ્ટા, રાગ-દ્વેશ, અસુયા (અદેખાઈ) અને અમત્ર (અસંહિષ્ણુતા) જેવી અશુદ્ધીઓને દૂર કરવી, શૌચના પાલનથી માનવીમાં અન્ય પ્રત્યે કૃપા, મૈત્રીભાવના જેવા માનવીય ગુણો વિકસે છે.

(૨) સંતોષ :-

સંતોષદનુતમસુખલભ: !! ૪૨ !! (સંતોષથી સર્વતમ સુખનો લાભ (પ્રાપ્તિ) થાય છે.)

જીવનમાં આશા, આકાંક્ષા, અપેક્ષા એ એવી વસ્તુ છે જે સારી પણ છે અને ખરાબ પણ છે કોઈ કર્મ કરતા પહેલા આશા એ અમૃત છે પરંતુ કાર્ય સમાપ્ત થતાં એ વિષ સમાન છે કારણ કે પરિણામ અપેક્ષા વિરુદ્ધ આવે તો નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. આજ કારણથી સાધક માટે સંતોષનું પાલન કરવું અતિ આવશ્યક છે. જીવન નિવાઈ માટે જરૂરી વસ્તુઓથી અધિક વસ્તુઓ મેળવવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ એટલે સંતોષ અહીં કેવળ વસ્તુઓ પ્રત્યે જ નહીં પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલી તમામ પરિસ્થિતિઓને સમભાવે સ્વીકારી લેવાનું વલણ પણ સંતોષ છે. આપણાંમાં કહેવત છે કે સંતોષી નર સદા સુખી આમ સંતોષી નર દુર્ગુણોથી દૂર રહે છે. અને તેના જીવનમાં સત્વગુણોનો પ્રકાશ જોવા મળે છે. કોઈ પણ ફરિયાદ વગર પ્રેમ પૂર્વક સ્વીકારી કરવો તે સંતોષ કહેવાય.

૩. તપ

કપેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયતપ: !! ૪૩ !! (તપ થી અશુદ્ધીઓનો ક્ષય થતા શરીર અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે)

તપ શબ્દ તપસ ધાતુથી બનેલો છે. જેનો અર્થ તપવું છે. જેમ સોનાને તપાવવાથી તેમાં રહેલી અશુદ્ધીઓનો નાશ થાય છે. તે જ રીતે માનવી શરીર અને મન તપશ્ચ્યા દ્વારા શુદ્ધ થાય છે. તપ ના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧). શારીરિક (૨). માનસિક (૩). વાચિક ઉપવાસ કરવો વ્રત કરવું કે કોઈ સંકલ્પ લેવો આ બધું શારીરિક તપ છે. મનને સંયમ રાખવું એ માનસિક તપ છે. વાણી ને સંયમ માં રાખવી તે વાચિક તપ છે. મુશ્કેલીઓને સહન કરવાથી સહનશક્તિ વધે છે. દરેક ઉંમર ની વ્યક્તિ એ તપ ના નિયમનું પાલન કરવું જોઈએ જેથી હાલના સમયમાં જે સહન શક્તિ ઘટતી જાય છે. જેના લીધે ઉતાવળો સ્વભાવ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા વગેરે દુર્ગુણોથી દૂર રહી શકાય છે.

4. સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાયવિષ્ટદેવતાસમ્પ્રયોગ :: !! 44 !! સ્વાધ્યાય થી ઇષ્ટ આત્માઓ સાથે સંપર્ક થવા લાગે છે.)

સ્વાધ્યાય એટલે મોક્ષશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને ઓમકાર કે ત્રણવમંત્ર નો જપ ચિત ને ઉન્નત કરે એવા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન એ સ્વાધ્યાય છે. સ્વાધ્યાય એ સ્વ અધ્યયન માનવી નું અંતિમ લક્ષ્ય પરમ તત્વને પ્રાપ્તિ/મોક્ષ છે. ઈશ્વરની પ્રાપ્તિથી બધી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે. આ જ જ્ઞાન આત્મ-અધ્યયન કર્યા વિના થતું નથી.

5. ઈશ્વર પ્રણિધાન:-

સમાધિ સિદ્ધિરીશ્વર પ્રણિધાનત !! 45 !! (ઈશ્વર પ્રણિધાન થી સમાધિ સિદ્ધિ થાય છે.)

ફોરેઈનો ત્યાગ અને સ્વકર્મો પરમાત્માને કે કોઈ ઇષ્ટ તત્વ ને સમર્પિત કરવા એટલે ઈશ્વર ફોરેઈનો ત્યાગ અને સ્વકર્મો પરમાત્માને કે કોઈ ઇષ્ટ તત્વ ને સમર્પિત કરવા એટલે ઈશ્વર પ્રણિધાન ઈશ્વરપ્રણિધાનમાં વ્યક્તિ પોતાના તમામસંકલ્પો, વિચારો અને કર્મો પરમાત્માને સમર્પિત કરીને જ અહંતા, મમતાથી મુક્ત થઈ શકે છે. કેવળ કર્મ ફળની ઈચ્છા નહિ પણ સમગ્ર અસ્તિત્વનું ભક્તિ અને શરનાગતિના ભાવથી સમર્પણ કરવાનું હોય છે. આમ આત્મસમર્પણ દ્વારા વ્યક્તિના અહંકારનો લયથાય છે.

નિષ્કર્ષ:-

યોગ નું તત્વજ્ઞાન માનવ આચરણ અને ચારિત્ર્ય ઘડતર ની માર્ગ દર્શિકા તરીકે કામ કરે છે. તેનું મુલ્ય, ઉપયોગિતા અને મહત્વ અમુલ્ય છે. ભૌતિકવાદ અને આધ્યાત્મિકવાદએ જીવન જીવવાની બે રીતો છે. ભૌતિક જીવન માનવી ને ભૌતિક સુખ સંપત્તિ આપે છે. માનવી આ નશવર ચીજ વસ્તુઓ મેળવવા ખોટા રસ્તાઓ અપનાવે છે. લોભ, લાલચ અને સ્વાર્થમાં આંધળો બનેલ માનવ અન્ય લોકોના હિત નો પણ વિચાર કરતો નથી. જ્યારે બીજી બાજુ આધ્યાત્મિક જીવન માનવીમાં વિવેકભાન વિકસાવે છે. યમ અને નિયમ આપણા જીવનને સાચા અર્થમાં દિશા-દશા બદલવાની તકો પૂરી પાડે છે. ક્રોધ, હિંસા, પરિગ્રહ ના બદલે યોગ ના યમ અને નિયમના પાલન થી અન્ય તમામ જીવો પ્રત્યે શારીરિક, માનસિક અને ભાવાત્મક શુદ્ધતા પ્રગટે છે. યોગાભ્યાસથી મનુષ્યના વ્યક્તિત્વમાં જે નકારાત્મક અને અનિષ્ટ બાબતો દૂર કરવામાં મદદ રૂપ થાય છે. યમ અને નિયમ ના પાલન થી પવિત્રતા, નિઃસ્વાર્થ, પ્રેમ, સહનશીલતા, ભાઈચારાની ભાવના, ત્યાગ, પ્રામાણિકતા, મનની સંયમ જેવા માનવીય મુલ્યો તરફ દોરી જાય છે.

➤ સંદર્ભો:-

મહર્ષિ પતંજલિ : યોગદર્શન Dysol પ્રથમ આવૃત્તિ 2020. ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિ.

Www. Theyogainstitute. Org/aims-objective of yoga- education

Ajay bhardwaj:- Cultivating Moral Values through yoga .(Haridwar) research paper

Dr. Juminath:- Ethical values rafeled in the yoga. philosophy

Shantipariya devi :- The significance of moral life and values in yoga philosophy

Swami Prabhavannada, patanjali yogasutra, Ramkrishna matha, Mylapora, Chennai

ROLE OF NEP-2020 IN INVOLVEMENT OF TRADITIONAL VALUES IN PRESENT EDUCATION SYSTEM

Dr. Kaushalkumar Hrishchandra Parekh

Principal

Jay Jalaram Talimi Snatak Mahavidhyalaya, Thava

ABSTRACT

The development of the universal culture solely depends up on the development of the language. This paper focuses on the how each and every stage of the evolution process is governed by the ethical values with a special reference to origination and sustenance of the Indian culture. For Indian life style, philosophy and for the nurturing of ethical values, the epics like Ramayana, Bharatha and Bhagavatam and various forms of literature like Upanishads, Aaranyakas have laid the corner stone, and given the continuous renaissance through their language with a splendid stature and enriched with affluent literature. The combination of study, spirituality, worship helped India to reach top of the world and made India “Vishwa Guru”. The Gurukul System of education was widely followed in ancient India is considered relevant because of its emphasis on holistic and integrated learning, where the students are taught not only academic subjects but also life skills, spiritual values and practices. Students and teachers live with each other and study at same place allowing more personal learning experience. But in colonial era, Gurukul education system was replaced by Western education system based on theoretical and rote learning and made people self centred so, Government of India introduced New Education Policy 2020 to promote the education at universal level and address the challenges of present education system such as outdated curricula, inadequate teaching resources, infrastructure, spirituality, teacher’s training etc. The Gurukul Education System, which is traditional form of education in India, has given recognition and a place in National Education Policy (NEP2020). This research paper discusses about Gurukul education system and its some advantages over present education system and how inculcation of some principles and ethical values of Gurukul education system can make present education system better. The focus of the paper will be on how NEP 2020 can play important role in imbibing the traditional values in today’s education system to create an education system that will be more comprehensive, inclusive and relevant to the needs of 21st century students.

Keywords: Gurukul Education System, Modern Education System, NEP 2020, MHRD.

Introduction

India has always been proud of a rich tradition in the area of learning and education since ancient times. Indian Culture and ideology have had an important effect on whole World; it is well known that people from other nations such as Europe came to India to get education. If we look back in history, India is always known as “Vishwa Guru” which means the teacher and the

knowledge provider to the world because of its well-known education system. The combination of study, spirituality, worship helped India to reach top of the world.

As per the NEP 2020, The purpose of the education system is to develop good human beings capable of rational thought and action, possessing compassion and empathy, courage and resilience, scientific temper and creative imagination, with sound ethical moorings and values. It aims at producing engaged, productive, and contributing citizens for building an equitable, inclusive, and plural society as envisaged by our Constitution.

One of the famous educational systems practised in India in the ancient times was The Gurukul System. The Gurukul System of education was widely followed in ancient India and our country was in list of top-quality nations in fact India was the one who gave the concept of zero to the world and it was an Indian who first proved that earth is round in shape. The ancient literature of India talked about the Viman which we know today as aircraft. Indian medicine system was also highly developed. They have non-surgical techniques to cure the illness and diseases. Yoga and meditation techniques were used to be practiced to increase concentration and self-control. Indian epics acknowledged that lord Rama, Krishna, Kauravas and Pandavas also studied in Gurukul under supervision of their guru's Vashistha, Sandeepani and Dronacharya respectively.

Gurukul Education System as Ancient Education System in India

Gurukul education system was primary education system in ancient India. This was the system of education prevalent around 5000 BC in the Indian subcontinent. It was a traditional residential schooling system in which student went to the teacher's house and request them to teach, if guru accepts the student as shishya then the student stays at the Guru's place.

Gurukul was actually the home of teacher or Acharya and was the centre of learning where students resided till their education got complete. Equality for the students was major priority at the Gurukul and *guru* (teacher) as well as *shishya* (student) resided in the same house or lived near to each other. This relationship between guru and shishya was so blessed that no fee was taken from the students. However, the student had to offer a *gurudakshina* which was a token of respect paid to the teacher in the form of money or a special task that the student had to perform as per instruction of the teacher.

Role of Gurukul Education System in Holistic Development of Students

The main focus of Gurukuls was on holistic development of students which includes their physical, mental and spiritual development by imparting learning to the students in a natural surrounding where the *shishyas* lived with each other with feeling of brotherhood, love, kindness, respect and discipline. The essential teachings were in subjects like language, science, mathematics through group discussions, self-learning etc. Not only this, but the focus was also given on arts, sports, crafts, singing that developed their intelligence and critical thinking. Activities such as yoga, meditation, mantra chanting etc generated positivity and peace of mind and made them fit (Nikhil, 2019). It was also mandatory to do daily chores on own with a motive to impart practical skills in them.

National Education Policy 2020

Countries plan their education system to progress further (Rizvi& Lingard, 2009). After Independence different committees and commission were made to promote the education, to improve curricula and quality of education which was deteriorated in colonial period including Radha –Krishan Commission (1948-49), Kothari Commission (1964-1966), Acharya Narender Deva Committee, National Policy of Education 1968, the National Policy on Education (1986) and National Education Policy 2020 (NEP2020). NEP2020 was released by Government of India in July 2020 was a significant step for development of education in India. This policy aimed at promoting education from early childhood to higher education in India. Govt. of India is providing universal access of education through NEP2020 and also addressing challenges faced in present education system. The rich heritage, ancient Indian Knowledge and thought has been guiding light for this policy (MHRD, 2020)

Recognition and Integration of Gurukul System's Strength in NEP-2020

In recent years, India is far behind in list of top-quality universities, so keeping in view the development objective of entire country and for promoting education at universal level NEP2020 introduced after 34 years (Verma, 2020). The Gurukul education system, which is a traditional form of education in India, has been given recognition and place in the NEP-2020. This policy is focusing on not only cognitive capacities but also on fundamental capacities such as critical thinking and problem solving (MHRD, 2020). This policy can provide outlines for introducing traditional values in present education system. Here are some ways in which NEP-2020 can be the best way for introducing traditional values in today's education system:

Emphasis on Gurukul education Systems: The NEP-2020 recognizes the importance of ancient Indian knowledge systems and aims to integrate them into the mainstream education system. The policy emphasizes the need to include traditional subjects such as yoga, Ayurveda, and Indian philosophy in the curriculum.

Promoting Multilingualism: The policy promotes the use of Indian languages especially regional languages in education and aims to create a multilingual society. This will not only preserve the traditional values but also help students to connect with their roots and made education accessible in rural areas.

Encouraging Critical Thinking: The NEP-2020 emphasizes the importance of critical thinking and problem-solving skills. By incorporating traditional values and knowledge systems, students can develop a deeper understanding of their culture and heritage.

Strengthening Cultural Integration: The policy aims to promote cultural integration by creating a National Curriculum Framework that includes the diversity of India. This will help in creating a sense of unity in diversity and promote the traditional values of tolerance and acceptance.

Focus on Life Skills Education: The NEP-2020 emphasizes the importance of life skills education, which includes values such as empathy, compassion, and responsibility. By promoting these values, students can develop a sense of social responsibility and become well-rounded individuals.

Experimental Learning: In Gurukul education system students were learning by doing and practical experiences in the same way NEP-2020 is also emphasizing experimental learning and Problem solving through skill enhancement courses.

Holistic Education: The Gurukul education system focused on holistic development of students not just academics in same way NEP-2020 also emphasizing physical, spiritual, cognitive, social development of students. The Gurukul system focussed on applied knowledge that prepared the students in all fields of life. In present time NEP-2020 can help in creating a perfect combination of academics and extracurricular activities along with teaching in the area of mindfulness and spiritual awareness to make the students better individuals

In conclusion, NEP 2020 provides several measures that can help in introducing traditional values in today's education system. By incorporating Indian knowledge systems, promoting Indian languages, encouraging critical thinking, strengthening cultural integration, and focusing on life skills education, the policy can help in creating a more holistic education system. So, NEP 2020 can be the best way for introducing traditional values in today's education system.

NEP 2020 Role of Teacher: (1) Passionate and Motivated (2) Creating Classroom (3) Well Qualified and Trained Content (4) Mentoring and Facilitator (5) Pedagogy And Practice.

Parameters of Quality Concerns the Topic: (1) Knowledge about the subject. (2) Teaching Learning environment. (3) Curriculum and Teaching Learning material. (4) Teachers participation with demands and changing society. (5) Management and curriculum support. (6) Develop quality culture in the institution. (7) Teachers accountability and responsibility. (8) Positive reinforcement.

Table 1 Core Values and Stage wise Progressive Sub Values

Values	Foundation Level	Preparatory Level	Middle Level	Secondary Level
Truth	1. Curiosity 2. Speaking the Truth	1. Truthfulness 2. Fearlessness	1. Staying True To Your Goal 2. Dedication	1. Self-Analysis – Intuition 2. Sense of Discrimination
Right Conduct	1. Good Manners 2. Listen to Parents & Elders 3. Cleanliness & Hygiene	1. Self-discipline 2. Respect for All 3. Civic Sense	1. Grace & Courtesy 2. Proper Use of Time	1. Gratitude to All 2. Time Management
Peace	1. Polite Speech 2. Patience	1. Humility 2. Self Confidence	1. Equanimity 2. Calmness – Attitude	1. Humility 2. Contentment
Love	1. Sharing & Caring 2. Friendship	1. Interdependence 2. Affection	1. Dignity of labour 2. Welfare of Others	1. Building Lasting Friendship 2. Compassion & Forgiveness
Non Violence	1. Acceptable Behaviour 2. Not Hurting Others	1. Forgiveness 2. Tolerance	1. Not Hurting in Thought; Word & Deed 2. Non-Violent Resistance	1. Inclusiveness 2. Forbearance
Patriotism	1. Singing National Anthem 2. National Symbols	1. Glory of India: Literature, Art, Architecture, Science, etc 2. Great personalities from different fields	1. Core Constitutional Values 2. Stories of War Heroes	1. Respect for Constitution 2. Appreciation of Sacrifice by Martyrs for Freedom

Spirit Of Oneness	1. Similarities Between All People 2. One Truth: Many Names & Many Paths	1. Unity in Diversity 2. Religious Harmony	1. Religion & Spirituality 2. Gender Biases Personal & Societal 3. Inclusiveness, Samarasya	1. Relation Between Science & Spirituality 2. Connection Between Body, Mind & Spirit
Spirit Of Service	1. Helping Parents & Elders 2. Gratitude for Those who Help Us	1. Stories of Givers 2. How Nature Serves	1. Selfless Service 2. Difference Between Duty & Service	1. Awareness of Service Initiatives. 2. Transformation through service
Environment Consciousness	1. Love for Nature 2. Nature – Our Mother	1. Interdependence of All Components of Nature 2. Reverence for Nature	1. Exploitation & Threat to Environment 2. Indian traditions for living together	1. Need Vs Greed 2. Conservation initiatives
Awareness / Being Mindful	1. Good Food Habits / Welbeing 2. Silent sitting	1. Basics of Yoga & Pranayama 2. Observing Thoughts 3. Know your strengths	1. Importance Of self-discipline 2. Importance of Mind To chieve Excellence.	1. Yoga for Physical & Mental Well Being 2. Introspection what makes me happy and sad 3. Reflective practices

References

1. Gaikwad. P (2004): Curriculum, Pedagogy and Values: Revealing the Invisible; Info. 7(2).
2. Government of India, Ministry of Education. National Education Policy 2020.
3. Joshi. D. (2020), “Gurukul and Modern Education System in India: Holistic outlook”, Research Gate
4. Verma, H. (2021), “New Education Policy 2020 of India: A Theoretical Analysis”, International Journal of Business and Management, Vol.9, Issue 3, Pp.302-306
5. Rizvi, F. and Lingard, B.(2009), “Globalising Education Policy”. Rutledge, Pp.1-33
6. Fedrik, G.A. (2016), “A comparative study between Gurukul system and Western system of Education”. International journal of Education and Multidisciplinary Study, Vol.3, issue 1, Pp. 50-58.

THE STUDY OF THE KENA UPANISHAD'S PERSPECTIVE ON HUMAN VALUE THROUGH THE CONTEXT OF TRADITION OF LOGIC

Mahyavanshi Bhavneshkumar Somabhai

Master of Education: - 03

Department of Education,

Indian Institute of Teacher Education, Gandhinagar

Abstract

Kena Upanishad has profound analytical and metaphysical presentation, which leads our mind from gross to subtle with a logic. This study delves into the Kena Upanishad's perspective on human value within the context of the Tradition of Logic. The Kena Upanishad, a revered text in Sanatan philosophy, which explores fundamental questions about the nature of reality, self, and consciousness. Through an analysis of its philosophy, this research aims to uncover the Upanishadic understanding of human value and its relationship with logical reasoning. By juxtaposing ancient spiritual insights with the principles of logic, this study sheds light on the intricate interplay between tradition and reason in shaping our perception of human value. In the shlokas, dialogues, and tales of the Kena Upanishad, a qualitative research methodology has been employed to study human values within the context of tradition of logic. Data was gathered from secondary sources, including books, articles, and studies on the Kena Upanishad, logic, and human values. The Kena Upanishad's verses, articles, and paragraphs have been analyzed for context of Tradition of Logic using thematic analysis and textual analysis of the material.

Key - Words: - Upanishads, Kena Upanishad, Human Value, Tradition of Logic, Quest for Knowledge

Introduction

In the Upanishad, the self is seen as consciousness, which goes against the way we usually think of ourselves. We all are connected, not just one person, and our true identity is not just about who we are. It's also important to live a moral life, and the Upanishad argues that logic is not just a neutral tool. It could be used for good and bad, and it is important to use it in line with our moral beliefs. All in all, the Upanishad has a really cool way of looking at human value, and it could help us understand who we are and where we fit in the world beyond the boundaries of logic. There are above two hundred Upanishads, but there are only eleven “principal” Upanishads, which are: - Aitareya, Isa Upanishad, Brhadaranyaka, Taittiriya, Mundaka, Kena etc. The texts are written in adoring poetic verse describing supernatural states and spiritual concepts or in descriptive short stories and dialogues between historical figures.

The Kena Upanishad is one of India's ancient and most influential philosophical texts. It begins with the question, “*Ken Who am I?*” This question is at the heart of the Upanishad's inquiry

into human worth. The Upanishads argue that our true identity lies not in our physical body or in our social roles but rather in the essential nature of consciousness. Then, the Upanishads discuss the relationship of consciousness and logic. They argue that while logic is a useful tool for understanding the world, it is not the end-all-be-all of knowledge. They argue that there are truths beyond the realm of logic and that they can only be understood through direct experience. In the Upanishads' view of human value, we are all equal, and we all have the opportunity to reach our full potential. They also emphasize the importance of a moral life and the cultivation of compassion and empathy towards others. The Upanishad challenges the tradition of logic by asserting that there are truths beyond the scope of logic. These truths are necessary for understanding one's true nature and place in the world, and the Upanishad's view of human value is relevant to today's world, where we live in a world that is becoming increasingly divided and unequal. The Upanishads' concept of consciousness also contradicts the conventional notion that the self is a distinct and self-contained entity. We are all connected, the Upanishads argue, and our true self is not confined to the individual. The importance of a moral life is also challenged by the Upanishads, who argue that logic is not a neutral instrument. They argue that logic can justify good and evil and that it must be used in accordance with one's moral beliefs. All in all, the Kena Upanishad provides a singular and valuable insight into human worth. Its insights help us to comprehend our true character and place in the universe beyond the limits of logic.

Objectives of Research:-

1. To Analyze the Kena Upanishad's Perspective on Human Value
2. To Explore the Intersection of Upanishadic Thought and Logical Tradition

Research Question:-

1. How do the dialogues and narratives within the Kena Upanishad contribute to the understanding of human value, and how are these narratives interwoven with logical reasoning?

Conceptual Definitions:-

1. **Upanishads:** The nature of reality, self-realization, and the relationship between the individual soul (Atman) and the universal consciousness (Brahman) are all topics covered in ancient Indian philosophical writings.
2. **Kena Upanishad:** A particular Upanishad that explores the search for the ultimate reality and the origin of all existence.
3. **Human Value:** The fundamental value and importance of people, frequently linked to traits like morality, compassion, and respect for others.
4. **Tradition of Logic:** A historical and cultural tradition that places a strong emphasis on logic and reason in the quest for knowledge and understanding.
5. **Quest for Knowledge:** The basic human desire to explore, discover, and inquire in order to gain knowledge, wisdom, and insight.

Research Method:-

A Qualitative research Method has been used to explore human values with context of

Tradition of Logic in Kena Upanishad's shlokas, dialogues, and narratives. Secondary Sources has been used for data collection which are: Research articles, books, and papers on Kena Upanishad, logic, and human values. *To analyze the data, thematic analysis and textual analysis has been used to analyze the Kena Upanishad's verses, articles, and paragraphs for context of Tradition of Logic.*

Context of Tradition of Logic in Kena Upanishad

Some people believe that logic has no place in Indian religion, philosophy or Sadhana. The first, last and main requirement is faith in it, and assuming faith, a man has to accept everything that is determined in it. But if we think carefully, we will understand that this is not true. The glory of logic is also accepted in Indian Sadhana and logic has its own special place. This is easily understood by studying Brahmasutra itself. The same is true of Gita and Upanishads. The prestige of curiosity or logic is everywhere. In Kena Upanishad, there are some shlokas and dialogues which is directly related to Logic of Tradition.

**ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः। केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति। चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥**

By whom missioned falls the mind shot to its mark? By whom yoked transfers the first life - breath forward on its paths? By whom impelled is this word that men speak? What god set eye and ear to their workings?

Thus the disciple draw near the Master and inquired regarding the cause of life and human activity. Having a sincere longing for Truth he desired to know who really sees and hears, who activates the apparent physical man. He professed all about him the phenomenal world, the existence of which he could prove by his senses; but he sought to know the invisible fundamental world, of which he was now only elusively conscious. Is mind penetrating and powerful, or is it encouraged by some other force, he asked. Who sends forth the vital energy, without which nothing can exist?

**नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥**

I think not that I know it well and yet I know that it is not unknown to me. He of us who knows it, knows that; he knows that it is not unknown to him.

This seems to be differing, but it is not. In the earlier chapter we learned that Brahman is "distinct from the known" and "beyond the unknown." The follower, realizing this, says: "So far as mortal conception is concerned, I do not think I know, because I understand that It is beyond mind and speech; yet from the higher point of view, I cannot say that I do not know; for the very fact that I exist, that I can seek It, shows that I know; for It is the source of my being. I do not know, however, in the sense of knowing the whole Infinite Ocean of existence." The word knowledge is used normally to signify colleague with phenomena only, but man must exceed this relative knowledge earlier he can have a clear conception of God. One who wishes to achieve Soul-consciousness must rise above matter.

Conclusion

The Kena Upanishad's perspective on human value is examined within the context of the tradition of logic, and the results yield profound insights into the intellectual and spiritual facets of human existence. The Upanishadic teachings, which place a strong emphasis on self-realization, introspection, and the transcendence of ego, have been illuminated in this study work. It has provided insightful viewpoints that are consistent with the logical tradition's quest for knowledge and truth. Scholars and seekers alike can learn more about the complex connection between human value, self-awareness, and the eternal search for meaning in the world of logic and beyond by diving into the Upanishadic wisdom. The dialogues and stories included in the Kena Upanishad act as profound pathways for revealing the core of what makes people valuable. These holy books provide a special synthesis of spiritual wisdom and rational thinking, weaving together complex narratives to lead us on a journey of self-discovery and enlightenment. The Kena Upanishad's inspire people to think about their place in the cosmos through introspection, meditation, and intellectual discussion, which eventually leads to a greater comprehension of human value and the interdependence of all things.

Reference

Bhadreshdas, S. (n.d.). *The Kena Upanishad (pt-1)*. BAPS.

[https://www.baps.org/Article/2011/The-Kena-Upanishad-\(pt-1\)-2070.aspx](https://www.baps.org/Article/2011/The-Kena-Upanishad-(pt-1)-2070.aspx)

Bogdan, R., & Biklen, S. K. (2003). *Qualitative research in education: an introduction to theory and methods*. Allyn and Bacon.

Darecki, Y. (n.d.). *Kena Upanishad*. Kena Upanishad.

http://yogananda.com.au/upa/Kena_Upanishad.html

Kak, S. (2023, January 1). *Kena Upanishad*. Chapman University.

https://www.academia.edu/102960511/Kena_Upanishad

Kena and other Upanishads. (2001). . Sri Aurobindo Ashram Publication Dept.

Kena Upanishad- Verse 1 - Kena-1-1-om keneṣitam - In Sanskrit with English Transliteration, Meaning and Commentary by AdiShankaracharya (SankaraBhashya) and Swami Sivananda.

Shlam. (2020, October 19). <https://shlokam.org/texts/kena-1-1/>

he Kena Upanishad. Original Christianity and Original Yoga. (n.d.). https://ocoy.org/dharma-for-christians/upanishads-for-awakening/kena-upanishad/?gclid=CjwKCAjwjaWoBhAmEiwAXz8DBcrP2Q2WVrscTgrWIbsZhKSaT8ZLG7j6LAltg7gjX_-dqQeLVjQaJRoCKFgQAvD_BwE

Kena Upanishad: Extensive Talks & References: Vedanta Scriptures. Vedanta Hub | To help with the Study & Practice of Vedanta. (2023, August 6). <https://www.vedantahub.org/kena-upanishad/>

Singha, A. (2023, August 4). *Essence of Kena Upanishad (KENOPANISHAD)*. ARUNSINGHA. <https://arunsingha.in/2021/05/16/essence-of-kena-upanishad-kenopanishad/>

માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે નારી જીવન અને શિક્ષણ અંગે
સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો

ડૉજાંબુસિયા .જયશ્રી જી.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

વીચોક્સી સાર્વજનિક કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન .ટી ., સુરત

સારાંશ :

સ્વામી વિવેકાનંદની ભવિષ્યવાણી હતીકે, 'વેદાંતના ભવ્ય વિચારોને નારી.પ્રચારકો આમજનતામાં પ્રસરાવશે-' અમેરીકામાં 'ભારતીય નારી' વિષે આપેલ પ્રવચનમાં સ્વામી વિવેકાનંદે આખીયે પૃથ્વી પરની સ્ત્રીઓમાં દિવ્ય જગન્માતૃત્વના મહિમાની વિશદ સમજૂતી આપીને કહ્યું કે ભારતીય પ્રાચીન મહાનસંસ્કૃતિનાં આધારભૂત મૂલ્યોમાં માતૃત્વનો આદર્શ ટોચનું સ્થાન ધરાવે છેપોતાના મહાન ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ તથા શ્રી મા .ં શારદાદેવીના સાંનિધ્યમાં વિવેકાનંદ આ બોધપાઠ શીખ્યા હતાસ્ત્રીઓની .મી વિવેકાનંદને શ્રીશારદાદેવી પ્રત્યે અનન્ય આદરભાવના હતીસ્વા . સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય, એ માટે એમણે ભારતમાં અને વિદેશમાં પણ પ્રયત્નો કરેલાંસ્ત્રીઓને ઉત્તમ . કેળવણી મળે, એમનો વિકાસ થાય, તેઓ બીજી નારીઓનો વિકાસ કરે અને સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર મઠ હોય, એવું એમણે સ્વપ્ન સેવેલું સ્વામી .વિવેકાનંદ સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતામાં માનતા હતાતેમનું માનવું હતું કે સ્ત્રીઓને પુરુષો જેટલી . જ શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક તકો આપવી જોઈએ અને તેમની સાથે સન્માન અને ગૌરવ સાથે વ્યવહાર થવો જોઈએ . તેમના સમગ્ર જીવન દરમિયાન, સ્વામી વિવેકાનંદે મહિલાઓની, ખાસ કરીને ભારતીય મહિલાઓની દુર્દશાને સુધારવાનો પ્રયાસ કર્યો .તેમણે કહ્યું હતું, "માતા અને માતા એકલા દ્વારા જ વિશ્વનો ઉદ્ધાર થશે તે જ બાળકને .અને એના થકી રાષ્ટ્રને બચાવશેત ".ેઓ એવું પણ માનતા હતા કે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો જેટલી જ આધ્યાત્મિક ક્ષમતા હોય છે, અને તેઓને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતાનો અહેસાસ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ .સ્વામી વિવેકાનંદના મતે, ભારતીય નારીનો આદર્શ સીતા છે, એક સંપૂર્ણ નારીત્વના સર્વ ભારતીય આદર્શો સીતાના જીવનમાંથી વિકસ્યા છેસીતાજી આપણી ભારતીય પ્રજાના .

.છે પ્રાણ સાથે સમરસ ગણેભારતીય નારીઓનો બૌદ્ધિક વિકાસ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં થાય, એવી સ્વામીજીની ઈચ્છા હતીશિક્ષણ અંગે તેમણે ધર્મ-નારી ., લલિતકળાઓ, વિજ્ઞાન, ગૃહવ્યવસ્થા, રસોઈકાર્ય, સીવણકામ, આરોગ્યશાસ્ત્ર જેવાં વિષયોના શિક્ષણની સ્વામી વિવેકાનંદ હિમાયત કરતાં હતાતાં કેતેઓ માનતા હ ., સ્ત્રીઓમાં અને આમજનતામાં નારી.કેળવણીનો પ્રચાર દ્વારા જ દેશની પ્રગતિ શક્ય બની શકશે-

પ્રાસ્તાવિક :

સ્વામી વિવેકાનંદેભારત ભ્રમણ દરમિયાન તેમ જ અમેરીકામાં વિવિધ વ્યાખ્યાનોમાં 'ભારતીય નારી' અંગે આપેલ પ્રવચનોમાં તેમની ભારતીય નારી તેમ જ તેમના શિક્ષણ અંગેનું ચિંતન જાણવા મળે છે .ભારતીય નારીની દુર્દશા અને અવનતિ વિશે સ્વામીજી સવિશેષ દુ .તેઓ વારંવાર નારીશિક્ષણ વિશે ચર્ચા કરતા .ખી હતા:કારણ કે નારીજાતિ જ ભવિષ્યની પ્રજાનું ઘડતર કરી દેશની ભાગ્યવિધાતા બનશેસ્વામીજીની શૈક્ષણિક ચિંતનધારામાં નારીજાગરણ અને . મહત્ત્વ સર્વોચ્ચ છે જનજાગરણનુંજ્યાં આપણાં વેદો નૈતિકતા અને માનવીય મૂલ્યો શીખવે છે :ત્યાં પ્રથમ શબ્દો છે, "માતાને તમારા ભગવાન બનવા દો તૈત્તિરીય) "ઉપનિષદ - (1.11તે છે, ત્યાં આપણાં મહાપુરુષો પણ કોઈક ને કોઈક પ્રકારે માનવીય ઉત્કૃષ્ટ જીવન માટે સંદેશ આપતા હોય છે .જ્યારે આપણે ભારતમાં સ્ત્રી કે સ્ત્રીના સ્થાન વિષેની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાન ચિંતક સ્ત્રીને 'માતા' તરીકેના રૂપને સૌથી અમૂલ્ય સ્થાન આપે છેસાથે . સન્માન સાથે ઉચિત શિક્ષણ મળે તે માટે પણ પોતાના-સાથે સમાજના દરેક પ્રકારના વિકાસ માટે નારીઓને માન વિચારો પોતાના વકતાવ્યો, લેખો તેમ જ અન્યને લખેલા પત્રોમાંથી પ્રગટ થાય છે .

***ભારતીય નારીના આદર્શ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદનું ચિંતન**

ભારતીય નારીઓના આદર્શ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે, 'હે ભારત તું ભૂલતો નહીં કે સ્ત્રીત્વનો તારો ! આદર્શ સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી છે.' આખીયે પૃથ્વી પરની સ્ત્રીઓમાં દિવ્ય જગન્માતૃત્વના મહિમાની વિશદ

સમજૂતી આપીને કહ્યું કે ભારતીય પ્રાચીનમહાન સંસ્કૃતિનાં આધારભૂત મૂલ્યોમાં માતૃત્વનો આદર્શ ટોચનું સ્થાન ધરાવે છે તેઓ કહે છે કે ., ભારતમાં માતા પરિવારનું કેન્દ્ર છે અને આપણો સર્વોચ્ચ આદર્શ છે તે આપણા માટે ભગવાનના . પ્રતિનિધિ છે, કારણ કે ભગવાન બ્રહ્માંડની માતા છે તે સ્ત્રી ઋષિ હતા જેમણે સૌપ્રથમ ભગ .વાનની એકતા શોધી કાઢી હતી, અને વેદના પ્રથમ સ્તોત્રોમાંના એકમાં આ સિદ્ધાંત મૂક્યો હતો આપણો ભગવાન વ્યક્તિગત અને સંપૂર્ણ છે ., નિરપેક્ષ પુરુષ છે, વ્યક્તિગત, સ્ત્રી છે :અને આ રીતે તે આવે છે કે આપણે હવે કહીએ છીએ .'ઈશ્વરનું પ્રથમ સ્વરૂપ એ હાથ છે જે પારશું ખડકી દે છે'.માતા પ્રેમનો આદર્શ છેઈંદુઓ આ માતૃત્વના આદર્શને પૂજે છે ., કેમ કે એમાં પવિત્રતાનો અહેસાસ છે . 17 .તાસ્વામીજી પોતે પણ પોતાના માતાને ખૂબ મહત્વ આપતા હજાન્યુઆરી,માં શ્રીમતી બુલને લખેલાં પત્રમાં 1900 તેમણે લખેલું, 'મઠના બધાં કામો છોડી દઈને હું મારી માતા પાસે પાછો જાઉંમારા કારણે તેણે ખૂબ વેઠવું પડ્યું છે ., તેમના આખરી દિવસોમાં મારે તેને શાંતિ આપવી જોઈએ.' પોતાના માતા વિશેના આ ભક્તિભાવ તેમનો માતૃત્વ પ્રત્યેનો અભિગમ પ્રગટ કરે છે .

માં ન્યૂયોર્કમાં આપેલ એક પ્રવચનમાં ભારતીય અને પશ્ચિમી નં895 1 સ્વામી વિવેકાનંદેારીઓની સરખામણી કરતાં કહેલું કે, 'અમારા દેશની સ્ત્રીઓમાં તમારી સ્ત્રીઓની જેવી બુદ્ધિમત્તા હોય, તે મને ઘણું ગમે; પરંતુ જો તે પવિત્રતાના ભોગે મેળવવાની હોય તો તો ના જ જોઈએ.' વધુમાં જણાવે છે કે, "In the West its ideal is wife, in India in the mother". -પશ્ચિમમાં તેનો આદર્શ પત્ની છે", ભારતમાં માતા છે".

સ્વામી વિવેકાનંદે જ્યારે જવાબદારીને માતૃત્વના મુખ્ય મૂલ્ય તરીકે અને ભારતીય સભ્યતાને વિશ્વની આદર્શ સભ્યતા તરીકે ઓળખાવી ત્યારે સમાજ અને એમાં પણ સ્ત્રીઓની વિશેષ સામાજિક, આધ્યાત્મિક જવાબદારી પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો .જ્યારે તેમણે પશ્ચિમને પૂર્વથી અલગ પાડ્યું ત્યારે તેણે યોગ્ય સ્થાન મેળવ્યું, તેટલું જ પશ્ચિમે વ્યક્તિના અધિકારો અને સ્વતંત્રતાઓ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, જે પશ્ચિમમાં વ્યક્તિની સ્વાભાવિક અને મૂખ્ય બાબત ગણાય છે, જ્યારે વિવેકાનંદ સ્ત્રીઓ અને તેમની માતા તરીકેની જવાબદારીને રક્ષીય મૂલ્ય ગણાવે છે, કારણ કે એના થકી નારી પોતાના જીવનને તો ઉદાત્ત બનાવે જ છે, સાથે સાથે પોતાના સંતાનો પણ જવાબદાર નાગરિક બને, તેનો પૂરો ખ્યાલ રાખે છે .

આમ, સ્વામી વિવેકાનંદ નારીના આદર્શ તરીકે પોતાનું 'માતા' તરીકેનું સ્વરૂપ તેમ જ પવિત્ર અને સહનશીલ, પતિપરાયણ એવા પૌરાણિક પાત્રો માતા સીતા, સતી સાવિત્રી અને દમયંતીને ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે .

નારી શક્તિ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદનું ચિંતન *

માં અમેરિકાથી સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ગુરુબંધુ સ્વામી રામકૃષ્ણનંદને લખેલાં પત્ર 1895માં કહેલું : 'ભારતમાં બે મહાન અનિષ્ટો છે.સ્ત્રીઓને કચડી નાખવાનું અને જ્ઞાતિના બંધનોમાં ગરીબોને પીસી નાખવાનું :' જે બતાવે છે કે સ્વામીજી નારી શક્તિને ઓછું મહત્વ મળવાની બાબતથી ખિન્નતા અનુભવતા હતાસ્ત્રી પુરુષના ભેદ અંગે પણ . સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે, 'પરબ્રહ્મ રૂપી પરમ સત્યમાં કશો લિંગભેદ નથીમાટે પુરુષ અને સ્ત્રીમાં ભેદ હોય તો પણ : શકે તેથી જો પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ શકે તો પછી સ્ત્રી તે જ જ્ઞાન કેમ ન મેળવી .તેમના ખરા સ્વરૂપમાં ભેદ નથી? જો એક સ્ત્રી બ્રહ્મજ્ઞાની બને તો તેના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી હજારો સ્ત્રીઓ પ્રેરણા મેળવશે અને સતી તરફ જાગૃત બનશે તથા દેશ અને સમાજનું ઘણું કલ્યાણ થશે.'

શાસ્ત્રોના જ્ઞાન બાબતે પણ સ્વામીજી પુરુષવાદી પક્ષપાતી વલણ અંગે કહે છે -વેદ, અધોગતિના સમયગાળામાં, જ્યારે પુરોહિતોએ અન્ય જાતિઓને વેદના અભ્યાસ માટે અસમર્થ બનાવ્યા, ત્યારે તેઓએ સ્ત્રીઓને પણ તેમના તમામ અધિકારોથી વંચિત રાખ્યાઅન્યથા તમે જોશો કે વૈદિક અથવા ઉપનિષદિક યુગમાં મૈત્રેયી ., ગાર્ગી અને અન્ય આદરણીય સ્મૃતિઓએ બ્રહ્મ વિશે ચર્ચા કરવામાં તેમની કુશળતા દ્વારા ઋષિઓનું સ્થાન લીધું છેએક હજાર બ્રાહ્મણોની એક સભામાં .

જેઓ બધા વેદના જાણકાર હતા, ગાર્ગીએ બ્રાહ્મણ વિશેની ચર્ચામાં યાજ્ઞવલ્ક્યને હિંમતભરે પડકાર આપ્યોઆવી આદર્શ . સ્ત્રીઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની હકદાર હતી, તો હવે સ્ત્રીઓને એ જ વિશેષાધિકાર કેમ નહીં મળે? જે એક વખત બન્યું છે તે ચોક્કસપણે ફરીથી બની શકે છેતમામ રાષ્ટ્ર .ઈતિહાસ પુનરાવર્તિત થાય છે .્ટ્રોએ મહિલાઓને યોગ્ય સન્માન આપીને મહાનતા પ્રાપ્ત કરી છેજે દેશ અને તે રાષ્ટ્ર જે સ્ત્રીઓનું સન્માન નથી કરતું તે ક્યારેય મહાન બન્યું નથી અને . આટલી અધોગતિનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તમને શક્તિની આ જીવંત મૂર્તિઓ તમારી જાતિ .ભવિષ્યમાં પણ બનશે નહીં પ્રત્યે કોઈ માનનથીમનુ કહે છે ., “જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે, ત્યાં દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે; અને જ્યાં તેઓ નથી, ત્યાં તમામ કાર્યો અને પ્રયત્નો વ્યર્થ થઈ જાય છે ”.

સ્વામીજી જણાવે છે કે .“રાષ્ટ્રની પ્રગતિનું શ્રેષ્ઠ થર્મોમીટર તેની સ્ત્રીઓ સાથેનું વર્તન છે પ્રાચીન .ગ્રીસમાં સ્ત્રી અને પુરુષની સ્થિતિમાં બિલકુલ તફાવત નહોતોકોઈ પણ હિંદુ જ્યાં સુધી .સંપૂર્ણ સમાનતાનો વિચાર અસ્તિત્વમાં હતો . તે લગ્ન ન કરે ત્યાં સુધી પાદરી બની શકતો નથી, આ વિચાર એવો છે કે એકલો પુરુષ માત્ર અડધો માણસ છે, અને અપૂર્ણ છેસંપૂર્ણ સ્ત્રીત્વનો વિચાર . સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છેઆધુનિક હિંદુ મહિલાના જીવનનો મુખ્ય વિચાર તેની પવિત્રતા . પત્ની વર્તુળનું કેન્દ્ર છે .છે, જેની સ્થિરતા તેની પવિત્રતા પર આધારિત છે આ વિચારની ચરમસીમા હતી જેના કારણે . હિંદુ મહિલાઓ ખૂબ જ આધ્યાત્મિક અને .હિન્દુ વિધવાઓને બાળી નાખવામાં આવી હતી ખૂબ જ ધાર્મિક છે, કદાચ વિશ્વની અન્ય મહિલાઓ કરતાં વધુજો આપણે આ સુંદર લક્ષણોને સાચવી શકીએ અને સાથે સાથે આપણી સ્ત્રીઓની . સ્ત્રી બની શકશેબુદ્ધિનો પણ વિકાસ કરી શકીએ તો ભવિષ્યની હિંદુ સ્ત્રી વિશ્વની આદર્શ” વળી, તેઓ એમ પણ જણાવે છે, જ્યારે લોકો ચર્ચા કરતા હોય” છે કે પુરુષ અને સ્ત્રી શું કરી શકે છે, ત્યારે હંમેશા એક જ ભૂલ થાય છેતેઓ માને છે કે . તેઓ માણસને શ્રેષ્ઠ રીતે બતાવે છે કારણ કે તે લડી શકે છે, દાખલા તરીકે, અને જબરદસ્ત શારીરિક શ્રમ કરી શકે છે; અને આ સ્ત્રીની શારીરિક નબળાઈ અને બિન આ .લડાઈની ગુણવત્તા સામે છે-અન્યાયી છેસ્ત્રી પુરુષ જેટલી જ . સ્ત્રી જેટલી ધીરજ .દરેક તેની રીતે સમાન રીતે સારી છે .હિંમતવાન છે, સહનશીલતા અને પ્રેમથી બાળકનો ઉછેર કયો પુરુષ કરી શકે? આખું બ્રહ્માંડ એક સંપૂર્ણ સંતુલન છે.” જે દર્શાવે છે કે સ્વામી વિવેકાનંદ રાષ્ટ્રની પ્રગતિના હકદાર તરીકે નારી .શક્તિના સામર્થ્યને મહત્વ આપે છે-

ભારતીય નારીઓની કેળવણી અંગે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો *

સ્વામી વિવેકાનંદે મહિલાઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સામાજિક અસમાનતાના મુખ્ય ઉપાય તરીકે શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો કારણ કે તે મુખ્યત્વે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર હતું .જેણે મહિલાઓ માટે તેના દરવાજા બંધ કર્યા હતા અને તેમના એકંદર વિકાસને અવરોધ્યો હતો, તેના દરવાજા ખોલવાથી મહિલાઓને તેમની સ્વતંત્રતા અને વિકાસ પુનઃપ્રાપ્ત કરવામાં ચોક્કસપણે મદદ મળશે .સ્વામી વિવેકાનંદના મતે, મહિલાઓને એવી સ્થિતિમાં મૂકવું જોઈએ કે તેઓ પોતાની રીતે પોતાની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકેકોઈ તેમના માટે આ કરી શકતું નથી અથવા કરવું જોઈએ . અને આપણી ભારતીય મહિલાઓ વિશ્વમાં ગમે તે રીતે તે કરવા સક્ષમ છે .નહીં, જેના મતે જરૂરી છે શિક્ષણ”

નારીવાદી કેળવણી બાબતે સ્વામીજીએ પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે, થોડાં બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓ તૈયાર કરવાંઆ બ્રહ્મચારીઓ આગળ જતાં સંન્યસ્ત જીવન સ્વીકારે અને દેશભરમાં ગામડે ગામડે . ફરીને કેળવણીની જ્યોત સર્વત્ર પ્રગટાવે, જ્યારે બ્રહ્મચારિણીઓ આવી જ જાતનું કામ સ્ત્રીઓમાં ફરીને કરેપરંતુ તમામ . કાર્ય આપણાં દેશની પદ્ધતિ પર્માણે થવું જોઈએજેમ પુરુષો માટે કેન્દ્ર શરૂ કરવાં પડશે ., તેમ સ્ત્રીઓને ભણાવવાં માટે પણ કેન્દ્રો શરૂ કરવાં પડશે ઉપાડી શિક્ષિત અને ચારિત્ર્યવાન બ્રહ્મચારિણીઓએ જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય . અદ્યતન વિજ્ઞાનની સહાય લઈને ઇતિહાસ અને પ .લેવું પડશેુરાણો, ગૃહવ્યવસ્થા અને લલિતકલાઓ, ગૃહજીવનની ફરજો અને આદર્શ ચારિત્ર્યઘડતર માટેના સિદ્ધાંતો વગેરે બધું શીખવવુંએ જ રીતે નીતિમાન અને આધ્યાત્મિક જીવન : જે ગુણો માતાના .બની જાય એવું આપણે શીખવવાનું છે સમય આવ્યે તેઓ આદર્શ ગૃહિણી .માટે કન્યાઓ તૈયાર કરવી વિશિષ્ટ રૂપે દેખાશે તે દ્વારા તેનાં બાળકો વધુ પ્રગતિ કરશેશિક્ષિત અને પવિત્ર મતાઓના ઘરમાં જ મહાન પુરુષો જન્મે . યની સ્ત્રીઓની સ્વામીજીનું આ વિધાન તે સામ) .જ્યારે આપણે તો સ્ત્રીઓને કેવળ પ્રજોત્પત્તિનું સાધન બનાવી દીધી છે .છે

પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે. (

સ્વામી વિવેકાનંદ જણાવે છે કે, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને જનતાની જાગૃતિ પહેલાં થવી જોઈએત્યારપછી જ આ :

.દેશનું કઈક સાચું કલ્યાણ થઈ શકશે

– સ્ત્રી * પુરુષ સમાનતા અંગે સ્વામીજીના વિચારો

– સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા બાબતે સ્વામી વિવેકાનંદને પુછવામાં આવતા તેમણે જણાવ્યું કે, ‘એક જ ચેતન આત્મા બધા જીવોમાં રહ્યાં છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષો વચ્ચે આટલો તફાવત કેમ કરવામાં આવે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.’ સ્ત્રીઓની ટીકા કરનાર તમામને સ્વામીજી પ્રશ્ન કરે છે કે, જેઓ સદાચે સ્ત્રીઓની ટીકા કર્યાં કરે છે તેઓએ સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે શું કર્યું ? સ્ત્રીઓને સખત નિયમોના બંધનમાં નાખી દઈને પુરુષોએ સ્ત્રીઓને માત્ર પ્રજોત્પત્તિનું સાધન જ બનાવી દીધું છેજે .

સ્ત્રીઓ ‘જગદંબા’ની જીવંત મૂર્તિ સમાન છે, તેમનો ઉદ્ધાર નહીં કરો તો તમારે માટે પ્રગતિનો બીજો કોઈ માર્ગ છે, એમ માનશો નહીં .

સ્વામીજી તો પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે છે કે ક્યાશાસ્ત્રોમાં એવા વિધાનો છે કે સ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને ભક્તિ માટે અધિકારી નથી? અધ: પતનના યુગમાં જ્યારે પુરોહિતોએ બીજા વર્ણોને વેદના અભ્યાસ માટે અનધિકારી ઠરાવ્યાં, ત્યારે તેમણે સ્ત્રીઓને પણ બધાં અધિકારોથી વંચિત બનાવી નહીં તો તમે જોશો કે વેદ કે ઉપનિષદોના કાળમાં મૈ .ત્રેયી અને ગાર્ગી જેવી અન્ય પુણ્યસ્લોક સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મ વિશેની ચર્ચાની કુશળતા દ્વારા ઋષિઓનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છેજો આ સ્ત્રીઓ . આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની અધિકારી હતી, તો પછી આજની સ્ત્રીઓને તેવો અધિકાર શા માટે ન હોય? સ્ત્રીઓને યોગ્ય સન્માન આપીને જ બધી પ્રજાઓ મહાન બની છેજે દેશની પ્રજા પોતાની સ્ત્રીઓનું સન્માન કરતી નથી તે કદીયે મહાન બનતી . મનુસ્મૃતિમાં કહેવાયું છે તે મુજબ .નથી અને ભવિષ્યમાં કડી બનશે પણ નહીં, ‘જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવો આનંદ પામે છે.’ જ્યાં આમ નથી થતું, ત્યાં બધાં કર્મ અને પુરુષાર્થ નિષ્ફળ નીવડે છેજે કુટુંબ કે દેશને માટે ઉન્નતિની કશી . સ્ત્રીઓના જ્ઞાન .આશા નથી, ભક્તિ, વિવેક કે વૈરાગ્ય જેવાં અંતરભાવો માણસને સર્વજ્ઞ-, દૃઢ નિશ્ચયી અને બ્રહ્મજ્ઞ બનાવે છે. ‘જ્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે તે વરદાન આપનાર અને માનવની મુક્તિદાતા બને છે.’ આ કારણે જ સ્ત્રીઓને ઊંચે લાવવાની જરૂર છે, તથા તેમને માટે એક આદર્શ મઠ સ્થાપવાની જરૂર છે.

સ્વામીજી જણાવે છે કે, અમારો હસ્તક્ષેપનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે શિક્ષણ આપવા પૂરતો મર્યાદિત છેમહિલાઓને . કે તેઓ પોતાની રીતે પોતાની સમસ્યાઓનું નિરાક એવી સ્થિતિમાં મૂકવું જોઈએરણ લાવી શકેકોઈ તેમના માટે આ કરી . અને આપણી ભારતીય મહિલાઓ વિશ્વમાં ગમે તે રીતે તે કરવા સક્ષમ છે .શકતું નથી અથવા કરવું જોઈએ નહીં” ઉપરાંત તેઓ જણાવે છે, “જ્યાં સુધી તમે જાતીયતાના પ્રશ્નને અવગણવાનું અને સામાન્ય માનવતાના સામાન્ય ભૂમિ પર મળવાનું શીખશો નહીં ત્યાં સુધી તમારી સ્ત્રીનો ખરેખર વિકાસ થશેતમારા માણસો નીચા .આ બધું છૂટાછેડાનું કારણ છે . નમીને ખુરશી આપે છે, પરંતુ બીજા શ્વાસમાં તેઓ ખુશામત આપે છેતેઓ કહે છે ., ‘ઓહ, મેડમ, તમારી આંખો કેટલી સુંદર છે!’ તેમને આ કરવાનો શો અધિકાર છે? અત્યાર સુધી કોઈ પુરુષ સાહસ કરવાની હિંમત કેવી રીતે કરે છે, અને તમે સ્ત્રીઓ તેને કેવી રીતે મંજૂરી આપી શકો? આવી વસ્તુઓ માનવતાની ઓછી ઉમદા બાજુ વિકસાવે છેતેઓ ઉમદા આદર્શો . .તરફ વલણ ધરાવતા નથી”

સ્વામી વિવેકાનંદ એક ચર્ચામાં જણાવે છે કે, કરતા હોય છે કે પુરુષ અને સ્ત્રી શું કરી જ્યારે લોકો ચર્ચા” શકે છે, ત્યારે હંમેશા એક જ ભૂલ થાય છેતેઓ માને છે કે તેઓ માણસને શ્રેષ્ઠ રીતે બતાવે છે કારણ કે તે લડી શકે છે ., સ્ત્રી પુરુષ જેટલી જ હિંમતવાન છેસ્ત્રી જેટલી ધીરજ ., સહનશીલતા અને પ્રેમથી બાળકનો ઉછેર કયો પુરુષ કરી શકે? આખું બ્રહ્માંડ એક સંપૂર્ણ સંતુલન છે.”

નિષ્કર્ષ :

સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્ત્રીઓને આપણી સભ્યતાના આશ્રયદાતા તરીકે અને આપણા રાષ્ટ્રના ભાવિને આકાર આપનાર તરીકે જોતા હતા તેમને હિંદુ ધર્મ અને .આપણી નારી શક્તિ પર-અપાર શ્રદ્ધા હતી અને તેઓ માનતા હતા કે ભારતવર્ષ સમગ્ર વિશ્વના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક માર્ગના પથદર્શન પર આગેફૂલ્ય કરી નારી .શક્તિનો પરચો આપશે-

આપણી સંસ્કૃતિમાં નારીને ફરજ, ધૈર્ય, આત્મસંયમ અને સહનશીલતાના પ્રતીક તરીકે જોવામાં આવે છેફક્ત આ મૂલ્યો . જ આપણને મૂડીવાદ અને આધુનિકતાના આધિપત્ય સાથે ઉદ્ભવતા નિરંકુશ લોભ, ભોગવિલાસ અને નીચ નૈતિકતાના જોખમનો સામનો કરવામાં મદદ કરી શકે છે. નારી અંગે સ્વામી વિવેકનંદના નીચેના વિધાનો તેમના નારીચિંતનને - :વ્યક્ત કરે છે

"સંપૂર્ણ સ્ત્રીત્વનો વિચાર સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે" -

"ન છેરાષ્ટ્રની પ્રગતિ માટેનું શ્રેષ્ઠ થર્મોમીટર તેની મહિલાઓ સાથેનું વર્તન" -

જ્યાં સુધી" -મહિલાઓની સ્થિતિમાં સુધારો ન થાય ત્યાં સુધી વિશ્વના કલ્યાણની કોઈ તક નથી".

સંદર્ભ :સૂચિ-

- .1 Sister Nivedita, The Master As I Saw Him (1910. Twelfth edn. Calcutta: Udbodhan Office, 1977), p. 3.
- .2 Brahma-prana, "Swamiji and Women Disciples," p. 236; Prophetic Mission, I, 486.
- .3 Swami Vivekananda, Letters of Swami Vivekananda (1940. Sixth impression. Calcutta: Advaita Ashrama, 1986), pp. 54-55 (letter # 24). Hereafter cited as Letters.
- .4 Svami-Shisya Sambad [in Bengali] (Ninth edn. Rpt. Kalikata: Udbodhan Karyalay, 1400 B.E. [Bengali Era]), p. 250.

GOEIIRJ

પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ

ડૉ.અમિતાબેન બી. પટેલ ,

એસોસિએટ પ્રોફેસર ,

એમ.બી.પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

સારાંશ: મૂલ્ય શિક્ષણ આપણા જીવનના દરેક પગલા સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલું છે. તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યની અભિવ્યક્તિમાં મદદ કરે છે અને એક સારો નાગરિક બનાવે છે. મૂલ્યો ધરાવતા નાગરિકો શાંતિપૂર્ણ સમાજનું નિર્માણ કરે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે મૂલ્યો કેવી રીતે વિકસી શકે? સામાન્ય રીતે, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ એ એવા મંચોમાંથી એક છે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને મૂલ્યો આપવામાં આવે છે જે ખરેખર મહત્વપૂર્ણ છે. આ લેખનો હેતુ માનવીય મૂલ્યોના વિકાસ માટે શાસ્ત્રોના મહત્વને સમજવાનો છે. વિવિધ વિદ્વાનોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે શાસ્ત્રો વ્યક્તિમાં સકારાત્મકતા વધારે છે. ભગવદ્ ગીતા, ઉપનિષદ અને પતંજલિ યોગ સૂત્ર વગેરે જેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રો યોગ્ય રીતે મૂલ્યોને વિકસાવવાની રીત સૂચવે છે. ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન બાળકોમાં માનવતાને જાગૃત કરે છે, જીવનમાં સાચો માર્ગ બતાવે છે, તેમને પ્રામાણિક, મહેનતુ, હિંમતવાન બનાવે છે અને સમાજમાંથી હિંસા દૂર કરે છે, શાંતિ સ્થાપિત કરે છે અને ધાર્મિક કટ્ટરતાને દૂર કરે છે. તેથી, પ્રાચીન શાસ્ત્રોને સમજવાની અને તેને આપણા શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવાની જરૂર છે.

પ્રસ્તાવના :

આજના સમાજમાં નવી પેઢી માટે મૂલ્ય શિક્ષણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે આપણને સાચો માર્ગ બતાવવામાં મદદ કરે છે. મૂલ્ય શિક્ષણ આપણને વ્યક્તિઓને મુક્તપણે અને વિવેચનાત્મક રીતે વિચારવાનું અને જવાબદારી, હિંમત અને વિશ્વાસ સાથે કાર્ય કરવાનું શીખવે છે. તે આપણી જાગૃતિ વધારે છે તેમજ આપણને શું કરવું અને શું ન કરવું તે શીખવે છે. આજકાલ આપણા આધુનિક સમાજમાં મૂલ્ય શિક્ષણ અત્યંત જરૂરી છે કારણ કે આપણું જીવન અસામાજિક કાર્યોથી વધુ પ્રભાવિત થાય છે.

આજના ભારતમાં બાળકોમાં મૂલ્યોને બદલવાની જરૂર છે. જેમ આપણે જોઈએ છીએ કે સમાજમાંથી મૂલ્યો ધીમે ધીમે દિવસે ને દિવસે લુપ્ત થઈ રહ્યા છે. વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થા વધુ સ્પર્ધાત્મક બની ગઈ છે, જેથી નૈતિકતાનો મુદ્દો પાછળ રહી ગયો છે. હવે આપણું લક્ષ્ય કોઈ પણ રીતે સફળતા પ્રાપ્ત કરવાનું છે, તે વિચાર્યા વિના કે તે ખરેખર અન્ય લોકો માટે હાનિકારક છે કે નહીં. ખરેખર આપણે વધુને વધુ સ્વાર્થી બની રહ્યા છીએ. આપણું આ વલણ એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં સમાંતર રહ્યું છે. તેથી, યુવા પેઢીમાં મૂલ્યો વિકસાવવા માટે કાર્યક્રમો વિકસાવવા જરૂરી છે. આ સંબંધમાં આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રો મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે કારણ કે યોગ્ય શિક્ષણ તેમના મૂંઝવણભર્યા મનને બદલી નાખશે.

શાસ્ત્રોના વિષયને તેના સુંદર ઉદાહરણો સાથે સાંભળવું ખૂબ જ આનંદદાયક છે. શાસ્ત્રોના અર્થો અતૂટ છે. ભારતની પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શાસ્ત્ર દ્વારા બાળકોમાં નૈતિકતા સુધારવાનું હતું પરંતુ હવે તે અસ્તિત્વમાં નથી. તેથી વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પ્રાચીન શિક્ષણ સંસ્કૃતિની છાપ જાળવી રાખવી જરૂરી છે. ભગવદ્ ગીતા, ઉપનિષદ, યોગ દર્શન જેવા વિવિધ પ્રાચીન ગ્રંથોનું જ્ઞાન આપણી જાગૃતિનો વિકાસ કરે છે અને આપણને શીખવે છે કે શું અનુસરવું જોઈએ, શું ન કરવું જોઈએ અને આપણે આપણા બિનજરૂરી વિચાર તરંગોને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરી શકીએ છીએ.

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે: "શિક્ષણ મનુષ્ય નિર્માણ અને ચરિત્ર નિર્માણ માટે હતું"

સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર કહે છે: "સર્વોચ્ચ શિક્ષણ તે છે જે આપણને માત્ર માહિતી આપતું નથી પરંતુ આપણા જીવનને તમામ અસ્તિત્વ સાથે સુમેળમય બનાવે છે"

મૂલ્યોની જરૂરિયાત

1. બાળકોમાં માનવતાની જાગૃતિ.
2. જીવનમાં સાચો માર્ગ બતાવવો.
3. બાળકોને પ્રમાણિક, મહેનતુ અને હિંમતવાન બનાવવાં.
4. બાળકોનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવા.
5. સમાજમાંથી હિંસા અને અપ્રમાણિકતા દૂર કરવાં.
6. શાંતિપૂર્ણ સમાજ બનાવવા માટે.
7. બાળકોને દેશનું ભવિષ્ય બનાવવાં માટે.
8. ધાર્મિક કટ્ટરતાઓને દૂર કરવા માટે .
9. મૂલ્યો આપણા આખા જીવનની લાકડી છે.

ઉપનિષદ અને માનવીય મૂલ્યો:

ઉપનિષદ એ એક પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથ છે જે વેદોમાંથી ઉતરી આવ્યો છે. તેને વેદાંત પણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તે વેદોનો છેલ્લો ભાગ છે. ઉપનિષદનો અર્થ છે ભક્તિ સાથે ગુરુની સામે બેસવું અને આત્મવિદ્યા અથવા બ્રહ્મવિદ્યા વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. તેને ગુપ્ત અથવા રહસ્ય વિદ્યા પણ કહેવામાં આવે છે. ઘણા ઉપનિષદ છે, પરંતુ માત્ર દસ મુખ્ય ઉપનિષદ છે: ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યક. ઉપનિષદ આપણને સાચો માર્ગ અપનાવવામાં મદદ કરે છે. આપણે વિવિધ શ્લોકો દ્વારા ઉપનિષદ અને મૂલ્યો વચ્ચેના સંબંધને સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ.

કથા ઉપનિષદોની પ્રારંભિક પ્રાર્થના :

ૐ સહ નાવતુ । સહ નૌ ધુનક્તુ ।

સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ।

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

આ આપણા સર્વશક્તિમાન શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંનેની પ્રાર્થના છે, હે ભગવાન આપણું રક્ષણ કરે, આપણું પોષણ કરે, આપણે હિંમતથી સાથે મળીને કામ કરીએ, આપણા જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરીએ અને આપણી અંદરની દુશ્મનાવટ ક્યારેય ન વધે. આ પ્રાર્થના આપણને શીખવે છે કે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે શું વર્તન હોવું જોઈએ, આ વિચારો વ્યક્તિના મનને સાફ કરે છે, અને શુદ્ધ મન વધુ સારા ભવિષ્યનો માર્ગ મોકળો કરે છે. સમાજમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનો સંબંધ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ હવે આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધો દિવસે દિવસે બગડતા જાય છે, જે સમાજ માટે હાનિકારક છે. એકવીસમી સદીમાં, યુવાન પેઢી એટલી લોભી, સ્વાર્થી અને અપ્રમાણિક બની ગઈ છે જેના કારણે સમાજમાં હિંસા વધી રહી છે.

ઈશ ઉપનિષદોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મા ગૃહમ્ કસ્ય વિધાયનમ્"॥૧.૧.૧॥ તેનો અર્થ એ છે કે કોઈની સંપત્તિમાં લોભી ન બનવું. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે આપણે ત્રણ બાબતો: આત્મ-નિયંત્રણ, આપવું અને કરુણા શીખવી જોઈએ. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે સૌથી મોટું પાપ સ્વાર્થ છે; આપણે તેનાથી

છુટકારો મેળવવો જોઈએ. તૈત્તિરીય-ઉપનિષદે સુંદર રીતે તે સત્યવદને સૂચના આપી હતી:- સત્યં વદા:- હંમેશા સત્ય બોલો ધર્મમચરા:- શાસ્ત્રોની સૂચના મુજબ ધર્મ આચરો. આ વિચારો આપણા જીવન માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે; જો આપણે આપણા જીવનમાં આનું પાલન કરીશું તો આપણે આપણી જાતને અન્ય લોકો કરતા ઘણી આગળ સ્થાપિત કરી શકીશું. આ જ ઉપનિષદમાં માતૃદેવભવ: નો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે: માતાની તમારા ભગવાન તરીકે સેવા કરો ,

પિતૃદેવો ભવ: - પિતાની તમારા ભગવાન તરીકે સેવા કરો,

આચાર્યદેવો ભવ: - ગુરુની તમારા ભગવાન તરીકે સેવા કરો,

અતિથિદેવ ભવ: - મહેમાનની તમારા ભગવાન તરીકે સેવા કરો.

આગળનો શ્લોક શ્રદ્ધયાદેયમ્: સૂચવે છે: - આદર આપો, અશ્રદ્ધયા'દેયં:- બીજાનો અનાદર ન કરો, આ કાર્યો કરો નિર્વિવાદ છે.

મુંડક ઉપનિષદ કહે છે કે " સત્યમેવજયતેનૃતમ્ " એકમાત્ર સત્ય જીતે છે, અસત્ય નહીં. યોગ્ય રીતે જ આપણે સફળતા મેળવી શકીએ છીએ. સ્વામી વિવેકાનંદે આ શ્લોકમાં ખૂબ ભાર મૂક્યો છે:

ડીઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો . જ્ઞાની લોકો તે માર્ગને તલવારની ધારની જેમ તીક્ષ્ણ ગણાવે છે જેને પાર કરવો મુશ્કેલ છે. - કથા ઉપનિષદ

ઉપનિષદના આ બધા શ્લોકો આપણા જીવન માટે અને યુવા પેઢી માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. જો આપણે તેમનામાં આ વલણને વિકસાવી શકીએ, તો તે આપણા સમાજ માટે ખૂબ ફાયદાકારક રહેશે.

ભગવદ્ ગીતા અને માનવીય મૂલ્યો:

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૭૦૦ શ્લોક અને ૧૮ પ્રકરણોનો ગ્રંથ છે. તે પ્રાચીન સંસ્કૃત મહાકાવ્ય મહાભારતનો એક ભાગ છે. હિંદુઓ ગીતાને ભગવાનનાં શબ્દો માને છે. હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના ઈતિહાસમાં ગીતાનું વિશેષ સ્થાન છે. ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણ તેમના મિત્ર અર્જુનના વિવિધ પ્રશ્નોના જવાબ આપે છે અને તેમની શંકાઓને દૂર કરે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે ગીતામાં માનવ જીવનના તમામ પાસાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જ તે આપણા જીવનનો અભિન્ન ભાગ છે. આ પવિત્ર પુસ્તકમાં શું કરવું અને શું ન કરવું તે તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, અને આપણે આપણા જીવનને કેવી રીતે બદલી શકીએ તેનો માર્ગ બતાવે છે. ભગવાન કૃષ્ણ શ્લોક ૩:૪૦ માં અર્જુનને કહે છે:

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥

તેનો અર્થ એ છે કે, ઈચ્છા આપણા મન, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિને જોડે છે જેથી આપણું સાચું જ્ઞાન પ્રગટ ન થઈ શકે, તેથી આપણી ઈચ્છાને નિયંત્રિત કરવી ખૂબ જ જરૂરી છે.

શ્લોક ૨:૪૭

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥

ઈચ્છા વિના તમારું કાર્ય કરો, તેનું ફળ મેળવો, ક્યારેય એવું ન અનુભવો કે તમે તમારી પ્રવૃત્તિઓના પરિણામોનું કારણ છો, અને ક્યારેય નિષ્ક્રિયતા સાથે જોડાવા ન દો.

સમત્વાંયોગૌચ્યતે ॥૨.૪૮॥ મનની સમાનતાનો વિકાસ થવો જોઈએ. અધ્યાય નંબર ૧૬ દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ: શ્લોક નંબર-૧,૨ ,૩ માં ભગવાને સૂચના આપી છે કે આપણે આ લાક્ષણિકતાઓને અનુસરવાની અને સુધારવાની જરૂર છે- નિર્ભયતા, મનની શુદ્ધતા, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં સ્થિત, દાન, આત્મસંયમ, બલિદાનનું પ્રદર્શન, પવિત્ર પુસ્તકોનો અભ્યાસ, તપસ્યા, સીધી પ્રગતિ, અહિંસા, સત્યનિષ્ઠા, ક્રોધથી મુક્તિ, ત્યાગ, શાંતિ, દોષ શોધવાથી સંયમ, બધા જીવંત પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, લોભનો અભાવ, વિનમ્રતા, નમ્રતા, ચંચળતાનો અભાવ, ઉત્સાહ, સહનશીલતા, મનોબળ, આંતરિક અને બાહ્ય

બંને રીતે સ્વચ્છતા, ઈર્ષ્યાનો અભાવ અને ધમંડનો અભાવ. આ તમામ લાક્ષણિકતાઓ નૈતિક વિકાસ સાથે સંબંધિત છે. ફરીથી, ભગવાન કૃષ્ણએ અર્જુનને સૂચના આપી કે જો આપણે જીવનમાં શાંતિ જોઈએ છે, તો આપણે ભૌતિક ઈચ્છાઓથી પોતાને નિયંત્રિત કરવા, લોભ છોડવા, માલિકી અને ધમંડીથી દૂર રહેવા જેવા પાત્રનું નિર્માણ કરવું જોઈએ (શ્લોક ૨ - ૭૧). તેથી, આપણે ધીમે ધીમે બાળકોમાં આ બધા નૈતિક મૂલ્યો વિકસાવો, જે તેમને સારા માનવી બનવામાં મદદ કરશે.

યોગ દર્શન અને માનવીય મૂલ્યો:

યોગ ક્વિલસૂક્રી મહર્ષિ પતંજલિ દ્વારા લખાયેલી સૌથી મૂલ્યવાન ભારતીય ક્વિલસૂક્રીઓમાંની એક છે. સાંખ્ય દર્શન અને યોગના દર્શન વચ્ચે ઘણી સામ્યતાઓ છે, પરંતુ સાંખ્યદર્શન સૈદ્ધાંતિક અને યોગ વ્યવહારુ છે. આ અભ્યાસનો હેતુ યોગ દર્શન અને નૈતિક વિકાસ વચ્ચેના સંબંધને પ્રકાશિત કરવાનો છે. મનના ફેરફારો અથવા વધઘટની સમાપ્તિ એ યોગ દર્શનની મુખ્ય ચિંતાઓમાંની એક છે, કારણ કે મનમાં વિચાર, લાગણીઓ, યાદ રાખવા જેવી સંખ્યાબંધ લાક્ષણિકતાઓ છે. આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણા પાત્રને બનાવે છે. તેથી, જો આપણે મનની આ પ્રકૃતિને તેજસ્વી બનાવીશું, સ્થિરતા વિકસાવીશું, તો તે આપણા વ્યક્તિત્વને બદલી નાખશે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આ કેવી રીતે શક્ય છે. શ્લોક 1:33 માં, મહર્ષિ પતંજલિ ઉલ્લેખ કરે છે કે જો દરેક વ્યક્તિ દર્શનની સૂચનાઓનું પાલન કરે તો મનને શુદ્ધ કરવું અશક્ય નથી.

“મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષણાનસુખદુઃખાપુણ્યપુણ્યવિશયનં ભાવનતશ્ચિત્તપ્રસાદનં”

મૈત્રી (મૈત્રી) ----- સુખ

કરુણા(સહાયતા)-----દુઃખ

મુદિતા (પ્રસન્નતા)----- પુણ્ય, સદગુણ

ઉપેક્ષણમ્(ઉદાસીનતા)-----અપુણ્ય, અવગુણ

આ આદતો કેળવવાથી આપણું ચિત્ત શુદ્ધ બને છે. અષ્ટાંગ યોગમાં ઋષિ પતંજલિએ મૂલ્યોના વિકાસ માટે એક ઉત્તમ યોજના રજૂ કરી હતી જે યમ અને નિયમ છે.

આ પાંચ યમો “અહિંસાસત્યસ્તેયબ્રહ્માચાર્યપરિગ્રહઃ” ॥૨:૩૦॥ છે જે આપણા સામાજિક વિકાસ સાથે સંબંધિત છે: હિંસા-અહિંસા, સત્ય-સત્યનિષ્ઠા, અસ્તેય-ચોરી નહીં, બ્રહ્મચર્ય-બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ-લોભ અને આંતરિક અથવા બાહ્ય વ્યક્તિગત વિકાસ માટે તેમણે જેમ કે પાંચ નિયમો પાલન કરવા સૂચના આપી: “શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રતિધનાનિનીયઃ” ॥૨:૩૨॥. સ્વચ્છતા, સંતોષ, સંયમ, તપ-તપસ્યા, સ્વાધ્યાય-સ્વા-અભ્યાસ, ઈશ્વરપ્રણિધાનની-ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ.

તારણો :- આપણા સમાજમાં મૂલ્યો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. મૂલ્યો સામાન્ય રીતે એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં ફેલાય છે. તેથી, યોગ્ય મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવાની અને આપણી યુવા પેઢી સુધી ફેલાવવાની જવાબદારી દરેક વ્યક્તિની છે. પ્રાચીન ભારતમાં, ઘણા વિદ્વાનો તેમના જ્ઞાનને વધારવા માટે વિવિધ દેશોમાંથી ભારત આવ્યા હતા. આનો અર્થ એ થયો કે પ્રાચીન ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં અભૂતપૂર્વ શક્તિ હતી. આનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલીએ શાસ્ત્રોના શિક્ષણ અને નૈતિક વિકાસ પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. અંતે, એવું કહી શકાય કે સફળતા હાંસલ કરવામાં અને આપણી માનવતાને જાગૃત કરવામાં મૂલ્યો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી, વિવિધ શાસ્ત્રોના શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં મૂલ્યો વિકસાવવા જરૂરી છે.

સંદર્ભ સૂચી :

- <https://www.shabdKosh.com/dictionary/english-gujarati/reference/reference-meaning-in-gujarati>
- ANCIENTINDIANSRIPTURESANDHUMANVALUES.pdf
- What are the Upanishads? - Definition from Yogapedia
- Upanishads | કઠોપનિષદ્ | Verse 14

માનવ જીવનમાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ: એક અભ્યાસ

ડૉ. પરિતા આર .દવે

અધ્યાપક સહાયક

જી.એચ.સંઘવીશિક્ષણમહાવિદ્યાલય, ભાવનગર

Abstract :

સમાજમાં વ્યક્તિની સાચી ઓળખ વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આત્મસાત કરેલાં મૂલ્યો દ્વારા જ થાય છે. મનુષ્યને જે કાર્ય કે વસ્તુ ગમે છે, આકર્ષે છે અને સમાજમાન્ય છે, તેનું મૂલ્ય વધુ હોય છે, અને આપણે પણ સ્વાભાવિકપણે તેને જ મૂલ્યવાન કહીએ છીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ – 1986 માં પણ શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં માનવમૂલ્યોનો વિકાસ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેથી રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે ઊપયોગી નાગરિક તૈયાર થઈ શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પંચ એ સાચું જ કહ્યું છે કે ભારતનું ભાવિ તેના વર્ગખંડોમાં ઘડાઈ રહ્યું છે આજના બાળકો જ કાલના નાગરિકો છે. આપણે કેવા પ્રકારના નાગરિકોનું નિર્માણ કરવાનું છે, તેની શરૂઆત શાળાથી જ કરવાની છે. શાળા એક લઘુસમાજ છે. તેમાં સમાજના તમામ કાર્યોનું સંયોજન કરીને બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયા ચાલે છે. બાળકોમાં જીવન મૂલ્યોનો વિકાસ કરવાની જવાબદારી શાળાની બને છે. આથી સામાજિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, બૌદ્ધિક મૂલ્યો અને આર્થિક મૂલ્યોનો વિકાસ બાળકોમાં કઈ રીતે કરી શકાય તેના વિશે વિચાર કરવો જરૂરી છે.

આથી જ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માનવજીવનમાં મૂલ્યોનું મહત્વ શું છે તેની જરૂરિયાત શું છે અને મૂલ્ય શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય તેની વિચારણા કરવામાં આવી છે. જેના દ્વારા અભ્યાસક્રમની રચના કરતી વખતે મૂલ્યો ને કઈ રીતે અભ્યાસક્રમ સાથે વણી શકાય તેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય.

પ્રસ્તાવના

નૈતિક-શિક્ષણ વ્યક્તિનું આચરણ સદાચારી બનાવે અને તેની બુદ્ધિમત્તાને વિકસાવે છે. નૈતિકતા એ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે કેળવાતો એક અભિગમ છે. શિક્ષણ એવું હોય જે વ્યક્તિના અભિગમ, લાગણીઓ અને ચારિત્રને સાચી દિશા ચીંધી શકે વ્યક્તિના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક અને કાર્યક્ષમતાની સાથે વ્યક્તિવિકાસને સંલગ્ન શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જેવા દરેક પાસાંઓને આવરીલે તેવું શિક્ષણનું પરિરૂપ હોવું જોઈએ.

સમાજમાં વ્યક્તિની સાચી ઓળખ વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આત્મસાત કરેલાં મૂલ્યો દ્વારા જ થાય છે. મનુષ્યને જે કાર્ય કે વસ્તુ ગમે છે, આકર્ષે છે અને સમાજમાન્ય છે, તેનું મૂલ્ય વધુ હોય છે, અને આપણે પણ સ્વાભાવિકપણે તેને જ મૂલ્યવાન કહીએ છીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ – 1986 માં પણ શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં માનવમૂલ્યોનો વિકાસ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેથી રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે ઊપયોગી નાગરિક તૈયાર થઈ શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પંચ એ સાચું જ કહ્યું છે કે ભારતનું ભાવિ તેના વર્ગખંડોમાં ઘડાઈ રહ્યું છે આજના બાળકો જ કાલના નાગરિકો છે.

આપણે કેવા પ્રકારના નાગરિકોનું નિર્માણ કરવાનું છે, તેની શરૂઆત શાળાથી જ કરવાની છે. શાળા એક લઘુસમાજ છે. તેમાં સમાજના તમામ કાર્યો નું સંયોજન કરીને બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયા ચાલે છે. બાળકોમાં જીવન મૂલ્યોનો વિકાસ કરવાની જવાબદારી શાળાની બને છે. આથી સામાજિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, બૌદ્ધિક મૂલ્યો અને આર્થિક મૂલ્યોનો વિકાસ બાળકોમાં કઈ રીતે કરી શકાય તેના વિશે વિચાર કરવો જરૂરી છે.

● **મૂલ્યનો અર્થ:**

મૂલ્ય માટે અંગ્રેજીમાં 'Value' શબ્દ વપરાય છે, જેનો અર્થ થાય "જેના વડે મૂલવાય તે મૂલ્ય."

બ્રહ્મકોષમાં મૂલ્ય એટલે 'કંઈ ઉપયોગી', 'ગુણવત્તાવાળું', 'શ્રેષ્ઠ', 'મહત્વનું', 'મેળવવા યોગ્ય' કે 'મૂલવી શકાય તેવું' એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

"Values determine what should we do and how should we do."

મૂલ્ય આપણને 'શું કરવું' અને 'કેવી રીતે કરવું' તે નિશ્ચિત કરે છે.

કાકાસાહેબ કાલેકર કહે છે કે, "મૂલ્ય એટલે વિવેક - જીવન રીતમાં વણાયેલ વિવેક, વ્યાપક અર્થમાં કહીએ તો જીવન મૂલ્ય એટલે કે ઔચિત્યદ્રષ્ટિ વિવેક."

હેનરી મૂલ્ય ની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે, "મૂલ્ય એટલે એવું કંઈક કે જેને આપણે શુભ સારું ગણીએ છીએ જેમ કે દયા-પ્રેમ પ્રમાણિકતા સહાનુભૂતિ વગેરે."

આમ, મૂલ્યો નું કાર્ય પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવાનું છે. વ્યક્તિમાં મૂલ્યનું હોવું એ જ એક મૂલ્ય છે. મૂલ્યો માંથી આદર્શોનો જન્મ થાય છે, જે જીવનને યોગ્ય દ્રષ્ટિકોણ પૂરો પાડે છે. મૂલ્યો માનવજીવનનું પોષકતત્વ બની રહે છે.

* **મૂલ્યનું સ્વરૂપ :**

- વ્યક્તિમાં મૂલ્યો રહેલા છે અને તેનું સર્જન થતું રહે છે.
- મૂલ્ય એ મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું જૈવિક પરિબલ છે.
- મૂલ્યનો સ્વીકાર કરતા પહેલા તેની સંપૂર્ણતાનો પરિચય કરવો જરૂરી છે.
- તેનું કાર્ય પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવાનું છે.
- વ્યક્તિમાં મૂલ્યનું હોવું એ જ એક મૂલ્ય છે.
- મૂલ્યોની જાણકારી અનુભૂતિ દ્વારા થાય છે.
- મૂલ્યો મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે અને માનવીય હિતને પોષે છે.
- મૂલ્યોમાંથી આદર્શોનો જન્મ થાય છે, જે જીવનનો યોગ્ય દ્રષ્ટિકોણ પૂરો પાડે છે.
- મૂલ્યો માનવજીવનનું પોષકતત્વ બની રહે છે.
- બધાં જ મૂલ્યો દરેક વ્યક્તિ માટે સમાન રીતે મહત્વનાં નથી હોતાં.
- મૂલ્યો જીવનનો અંશ છે તે કઠિન પરિસ્થિતિમાં કાર્યશીલ બને છે.

* **મૂલ્યની લાક્ષણિકતા :**

- મૂલ્યો એ જીવનના આંતરિક દિશાસંકેતો છે.

- મૂલ્યો એ પસંદગીયુક્ત છે, પસંદગીની આ પ્રક્રિયામાંથી મૂલ્યોનો આવિર્ભાવ થાય છે.
- બાળક કે માનવ પોતાની પ્રવૃત્તિના વળાંકો, સાધનો અને તેના પરિણામો પસંદ કરે છે, જેમાં આવેગો ભળે ત્યારે મૂલ્ય બને છે.
- મૂલ્યો એ તુલનાત્મક પરિસ્થિતિમાંથી ઉદભવે છે. તુલના-પસંદગી-એ નિર્ણય દ્વારા મૂલ્ય સંભવે છે.
- મૂલ્ય એ શ્રેષ્ઠતાની કે ઇષ્ટતાની ઉપાસના છે.
- મૂલ્યોના આવિષ્કરણ માટે માનવની ઝંખનાઓ, આકાંક્ષાઓ કે જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કારણભૂત હોય છે.
- મૂલ્યો એ મનોશારીરિક ઝંખનાઓની તૃપ્તિ માંથી ઉદભવે છે.
- કેટલાંક મૂલ્યો એ શાશ્વત કે સનાતન હોય છે, કેટલાક કાલગ્રસ્ત હોય છે.
- મૂલ્ય એ સમાજ માન્ય કે સામાજિક રીતે ઇચ્છનીય હોવું જોઈએ.
- મૂલ્ય એ જરૂરિયાતોનું એક લક્ષ્ય કે લક્ષ્યાંક છે.
- મૂલ્યો એ સમસ્ત ચેતના અને તાર્કિક વર્તનોના પ્રેરણાકેન્દ્રો છે.
- કેટલાંક મૂલ્યો સંજોગો સ્થિતિને સાપેક્ષ હોય છે તેથી તે પરિવર્તનશીલ પણ હોય છે.

* **મૂલ્ય શિક્ષણની આવશ્યકતા અને અગત્યતા :-**

કેળવણી માત્ર મનુષ્યને અપાતું અક્ષરજ્ઞાન નથી, એ એક મૂલ્ય છે. જે દીર્ઘકાળ સુધી સમગ્ર શિક્ષણ જગત ના અનુસંધાનમાં વ્યક્તિના જીવન પર પ્રભાવ પાડે છે. જો બાળકને સારું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની જાતે સારાં મૂલ્યો આત્મસાત્ કરશે એવી માન્યતા છે.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની હરણફાળ સાથે લોકોની ભૌતિક-સમૃદ્ધિ વધી છે, આમ છતાં લોકો હતાશા-નિરાશા અને અસ્તિત્વની અર્થશૂન્યતામાં ધકેલાઈ ગયા છે. આમાંથી માનવ જાતને ઉગારવા નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવું અનિવાર્ય બન્યું છે.

ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં લોકશાહીનું સંરક્ષણ કે સર્વધન કરવા માટે સમાનતા, સ્વતંત્રતા, બંધુત્વ ઉપરાંત બિનસાંપ્રદાયિકતા, રાષ્ટ્રીયતા જેવા મૂલ્યો વિકસાવવા માટે આવા મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે. આ ઉપરાંત સ્વચ્છતા, સત્ય, અહિંસા, સ્વાવલંબન, સહકાર, સામાજિક ન્યાય, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને નાના કુટુંબની અગત્ય જેવા મૂલ્યોનું શિક્ષણ સાંપ્રત સમયમાં અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે.

- વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વમાનની લાગણી વિકસાવવા, તેમનામાં વારસાગત ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે અને સામાજિક અને નૈતિક બાબતો આત્મસાત્ કરવા મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.
- દુનિયાના અન્ય દેશોની જેમ ભારતમાં પણ પ્રાચીન, શાશ્વત અને સનાતન મૂલ્યોનું ધોવાણ થયું છે. સત્ય, અહિંસા, ભ્રાતૃભાવ જેવાં મૂલ્યોનું ધોવાણ થયું છે આવા મૂલ્યોની પુનઃસ્થાપના માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય બન્યું છે.
- સમાજને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અધઃપતનમાંથી બચાવી, સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.

- વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાક મૂળભૂત માનવીય ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.
- વિશ્વના દેશો ઝડપથી ભૌતિકવાદ તરફ ધસી રહ્યા છે. તેને ખાળવા માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વસ્થ જીવન જીવવા માટેના યોગ્ય વલણોનો વિકાસ કરવા માટે મૂલ્યશિક્ષણ જરૂરી છે. આવાં વલણો-પોતાની જાત પ્રત્યે, સમાજ પ્રત્યે, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે, વિશ્વ પ્રત્યે, પર્યાવરણ પ્રત્યે અને સમગ્ર માનવજાત પ્રત્યે વિકસાવવા જરૂરી છે.
- જ્યારે વિશ્વમાં માનવ-માનવ વચ્ચે ધર્મ, કોમ, ભાષા વગેરે ની દીવાલો ઊભી થઈ હોય, માનવ જ્યારે પૂર્વગ્રહો અને દુરાગ્રહોથી પીડિત હોય ત્યારે આવા પૂર્વગ્રહો દૂર કરવા વિદ્યાર્થીઓમાં નાનપણથી જ શિક્ષણ દ્વારા મૂલ્યો સંક્રમિત કરવાં અનિવાર્ય છે.
- દેશની સંસ્કૃતિ અને સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણ, સંવર્ધન, સંપ્રસારણ અને સંક્રમણ માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે. મૂલ્યો સંસ્કૃતિના પ્રજીવકો છે. મૂલ્ય સિંચન દ્વારા સંસ્કૃતિ નું વૃક્ષ પરિપુષ્ટ બને છે. દેશની ઉજ્જવળ સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ, પ્રણાલીઓ, માન્યતાઓ અને આદર્શોના જતન માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે.
- **મૂલ્યશિક્ષણની અગત્યતા :**
આધુનિક સમયમાં મનુષ્યે ભૌતિક વિકાસ સાધવા માટે મૂલ્યોનો છેદ ઉડાડી દીધો છે. આજે માનવમૂલ્યોનો હાસ થઈ રહ્યો છે મૂલ્યોની અધોગતિ થઈ રહી છે હવે દયા, સેવા, માનવતા, નૈતિકતા જેવા શબ્દોનો છડે ચોક હાસ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ પરિસ્થિતિમાંથી સમાજને બહાર લાવવા માટે દરેક વ્યક્તિને મૂલ્યો પ્રતિ અભિમુખ કરવાની જરૂર છે.
- સમાજમાં વધી રહેલ સ્વાર્થવૃત્તિ, સંકુચિતતા અને જાતિ-ધર્મના ભેદભાવોને દૂર કરવાનો માર્ગ મૂલ્યો જ બતાવી શકે છે.
- માનવ અને મૂલ્ય બંને પરસ્પર સંકળાયેલા છે. મનુષ્ય જ મૂલ્યનું કેન્દ્રસ્થાન અને માપદંડ છે.
- સમાજ પ્રત્યે સમર્પણની ભાવના મૂલ્યો દ્વારા જ જન્મે છે.
- આનંદની અનુભૂતિ, જીવન જીવવાની પ્રેરણા અને બળ મૂલ્યોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.
- માણસના અસ્તિત્વને અસ્મિતા તરફ દોરી જનાર એકમાત્ર મૂલ્યો છે.
- મૂલ્યોના આચરણ દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના જીવનને સારું અને ઉત્તમ બનાવી શકે છે.
- મૂલ્યો માણસને સામાજિકતા તરફ દોરી જાય છે.
- માનવજીવનને અર્થપૂર્ણતા બક્ષવાની તાકાત માત્ર મૂલ્યો પાસે જ છે.
- આજે માનવનું અસ્તિત્વ અને માનવતા બંને સંકટમાં છે. આ સંકટમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો માત્ર મૂલ્યો જ બતાવી શકશે.
- * **મૂલ્યોનાં પ્રકાર:**
જુદા-જુદા મૂલ્યમીમાંસકો દ્વારા મૂલ્યોનું વિવિધ પ્રકારોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ડૉ.નથ્યૂલાલ ગુપ્તા મૂલ્યોને 7 પ્રકારોમાં વર્ગીકૃત કરે છે.

- 1 શૈક્ષણિક મૂલ્ય (Academic Values) :
શિક્ષણમાં નિયમિતતા, નિષ્ઠા, નિષ્પક્ષતા, ઈમાનદારી વગેરે.
 - 2 નૈતિક મૂલ્ય (Moral Values) :
ઈમાનદારી, ત્યાગ, નિષ્ઠા, ઉદારતા, કડુણા, અને દયા વગેરે.
 - 3 સામાજિક-રાજનૈતિક મૂલ્ય (social and political values) :
આદર્શ નાગરિકતા, રાષ્ટ્રીય એકતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, આંતરરાષ્ટ્રીયતા વગેરે.
 - 4 વૈજ્ઞાનિક જુસ્સો (Scientific Temper) :
વસ્તુનિષ્ઠતા, તર્ક વગેરે
 - 5 વૈશ્વિક મૂલ્ય (Global Values) :
જે મૂલ્યોનો સંબંધ કોઈ જાતિ, સમુહ કે દેશ સાથે ન હોતાં સમગ્ર વિશ્વની પ્રગતિ સાથે હોય છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા, રંગભેદ નિવારણ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, નિ:શસ્ત્રીકરણ, સહઅસ્તિત્વ વગેરે.
 - 6 પર્યાવરણ મૂલ્યો (Environmental values) :
વૃક્ષો પ્રત્યે નો પ્રેમ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, વૃક્ષારોપણ.
 - 7 સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય (Cultural Value) :
સહિષ્ણુતા, અન્ય ધર્મ પ્રત્યેનો આદર, પ્રાણી પ્રત્યેનો પ્રેમ વગેરે.
- **નૈતિકતા - એક મૂલ્ય.**
ડૉ. રાધાકૃષ્ણ, ગાંધીજી અને ટાગોર જેવા મહાપુરુષોએ એ વાત પર ભાર મૂક્યો કે શિક્ષણ એવું હોય જે વ્યક્તિ અને સમાજને નૈતિકતા થકી આધ્યાત્મિકતાના મૂલ્યો શીખવે. દરેક વ્યક્તિ એ વાત પ્રત્યે સભાન હોય કે તે પોતાની જાત માટે, તેના માતાપિતા અને કુટુંબ માટે અને સમાજ માટે ઈશ્વર સામે ઉત્તરદાયી છે. સમાજસેવા, સંવેદનશીલતા અને સહાનુભૂતિ, સાથ-સહકારની ભાવના, બલિદાન અને સદાચારનો શિક્ષણમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.
- **નૈતિક શિક્ષણ કઈ રીતે આપી શકાય ?**
નૈતિકતા એ શીખવવાની નહીં પરંતુ આચરણની પ્રક્રિયા છે. પરંતુ આ એવા સમાજમાં શક્ય છે જ્યાં સદાચારી, આચરણ અને શિષ્ટાચાર સમાજના આદર્શ હોય. સમાજના આગેવાનો અને કુટુંબના વ્યક્તિઓનું સદાચારી વલણ જોઈ બાળકો તેને જીવનમાં ઉતારે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ આ પરિસ્થિતિ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એટલે આજે શિક્ષણ અને આચરણ બંનેની જરૂર છે. શિક્ષણ માટે જુદી જુદી રીતો અપનાવી શકાય.
- બાલમંદિરથી જ એક વિષય નીતિશાસ્ત્ર (moral science) ફરજિયાત પણે રાખવો.
 - નીતિશાસ્ત્ર વિષય અંતર્ગત નૈતિક બોધ આપતી નાની-નાની વાર્તાઓ રાખી શકાય.
 - સાચું બોલવું , ચોરી ન કરવી, પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, સહકારની ભાવના, વડીલોની આજ્ઞા પાળવી,

વડીલોનું સન્માન કરવું. વડીલોની સેવા કરવી, ખોટું કામ ન કરવું, સદાચારી જીવન, પવિત્રતા, અહિંસા, શિસ્ત, પ્રેમ, દયા, મૈત્રી ભાવના, આત્મગૌરવ, ત્યાગ, ઉદારતા વગેરે જેવા ગુણો વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવાય તે માટે-

- વાર્તા દ્વારા
 - નાટક દ્વારા
 - ગીતો દ્વારા
 - ફિલ્મ-નિદર્શન દ્વારા
 - વક્તૃત્વ સ્પર્ધા અને નિબંધ સ્પર્ધા દ્વારા નૈતિક શિક્ષણ આપવું.
 - કુટુંબ અને સમાજમાં બનતી ઘટનાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સદાચારી વલણ અપનાવવા માટે સમજાવી શકાય.
 - સમાજમાં બનતી ઘટનાઓ આધારિત જૂથ-ચર્ચા ગોઠવી શકાય.
 - વિવિધ બનાવો અને પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવા માટે નૈતિક-આચરણ કેવું હોવું જોઈએ તેનું સર્વેક્ષણ કરાવી શકાય.
 - વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્ભવેલી સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરવા આપવું. તેમાં સારા ખોટાં વર્તનોને જુદાં પાડવાં - પરિણામોની અસર તપાસવી - મહાપુરુષોના જીવનમાં બનેલા પ્રસંગો નું વિશ્લેષણ કરવું.
 - સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ - પ્રાર્થના સભા, પવોર્ની ઉજવણી, જન્મજયંતિઓની ઉજવણી, હસ્તલિખિત અંકો, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, રમત ગમત સ્પર્ધાઓ, કુદરતી આફતો વખતે વિદ્યાર્થી-શિક્ષકોની સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ, જે પ્રકારનાં મૂલ્યો શીખવવાનાં હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી, પ્રોજેક્ટો, બુલેટીન બોર્ડ પર પ્રદર્શન દ્વારા નૈતિક મૂલ્ય શિક્ષણ આપી શકાય.
 - નૈતિક બાબતો શીખવવા માટે ફિલ્મ, સ્લાઈડ્સ, દૂરદર્શન, આકાશવાણી પરનાં કાર્યક્રમો, અખબારો, સામયિકોનો ઉપયોગ કરી શકાય.
 - અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકોનાં માધ્યમ દ્વારા પણ નૈતિક મૂલ્ય કેળવી શકાય. ભાષાઓનાં કાવ્યો અને ગદ્ય પાઠો દ્વારા તેમાં રહેલ મૂલ્યો જે તે સમયે સમજાવવા.
- તે જ રીતે સમાજવિદ્યા દ્વારા યુદ્ધનાં પરિણામો શાંતિનો મંત્ર, ભાતુભાવ, માનવપ્રેમ, પૂર્વગ્રહ રહિત રાષ્ટ્રીય એકતા જેવા મૂલ્યો શીખવવા.
- પાઠ્યપુસ્તક એ મૂલ્યશિક્ષણ માટેનું મહત્વનું ઉપકરણ છે. વિવિધ વિષયોના શિક્ષણના સંધાનબિંદુઓ દ્વારા આવશ્યક મૂલ્યો શીખવી શકાય છે.
- આચરણ દ્વારા - અનુકરણમાંથી બાળકો શીખે છે. અનૌપચારિક રીતે મૂલ્યો શીખવી શકાય. - શાળા, મંદિર, ચર્ચ, વડીલો, શિક્ષકો, ધર્મગુરુઓ અને નેતાઓના આદર્શ આચરણ દ્વારા - સમગ્ર પર્યાવરણ એવું સર્જવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી કે વ્યક્તિ મૂલ્યોના પાઠ જીવનમાં ઉતારી શકે. આવું વાતાવરણ સંસ્થાઓમાં સર્જવું જોઈએ.

❖ આચાર્ય અને શિક્ષકોની ભૂમિકા : એક ચિંતકે કહ્યું છે કે, "Sometimes they (Teachers and principal) give good lecture on cleanliness with unclean hands."

આથી, શિક્ષકો અને આચાર્યોએ બાળકોમાં મૂલ્યો સંક્રાન્ત કરવા માટે પોતાનું આચરણ અને વર્તન અનુકરણીય અને દ્રષ્ટાંતરૂપ બનાવવું જોઈએ.

'Simple living and high thinking' એ તેમનો જીવન-આદર્શ હોવો જોઈએ. શિક્ષક એ વિદ્યાર્થીનો જીવંત સ્મારક છે. શિક્ષક એ આદર્શોનો એકલવ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓ તેની સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. શિક્ષકનું શાળામાં વર્તન તેનો દેખાવ, તેનું વ્યક્તિત્વ, અન્ય સાથી મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો તેનો વ્યવહાર પરોક્ષ રીતે બાળકો સમક્ષ દ્રશ્યમાન થાય છે. બાળકો તેનું નિરીક્ષણ કરે છે.

આથી, શિક્ષકે....

- બને ત્યાં સુધી ઓછું બોલવું-મિતભાષી થવું.
- શાંતિપૂર્વક સ્પષ્ટપણે બોલવું.
- આદર્શ આચરણ કરવું - દુષ્ટત્ય ન કરવું.
- શિસ્તના નિયમોનું પાલન કરવું.
- પોતાના કાર્યમાં નિયમિતતા અને ચોકસાઈ રાખવી.
- ઉપરી અધિકારીઓ અને વડીલોનું સન્માન, અદબ જાળવવી.
- વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો તેમને નામ સાથે બહુવચનથી બોલાવવા.
- સખત પરિશ્રમ કરવો - સ્વાવલંબી બનવું.
- સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું આચરણ કરવું.
- અન્યનું સાંભળવું.
- વાણી પર સંયમ રાખવો.
- સુઘડ પોષાક પહેરવો.
- સ્વાસ્થ્ય અંગે કાળજી રાખવી.
- વિદ્યાર્થીને રોજનીશી લખતાં શીખવવું.

ટૂંકમાં, શિક્ષકે

જોઈને પગ મૂકવો અને વિચાર કરીને આચરણ કરવું. વાલીઓ સાથે ઘનિષ્ઠ સંપર્ક રાખવો.

આમ, મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવા માટે એક સૂઝ ચિંતકે રજૂ કરેલી કંડિકાઓ દરેક શિક્ષક અને આચાર્યો આત્મસાત્ કરવી જોઈએ.

➤ શિક્ષણ ના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :

- મૂલ્યની ઓળખને કારણે વિદ્યાર્થી વ્યવહારમાં બનતી ઘટનાઓ અને સર્જાતી પરિસ્થિતિઓને ચોક્કસ દ્રષ્ટિકોણથી જોતાં શીખે છે, જેને કારણે લાંબા ગાળે યોગ્ય જીવન વ્યવહારનો પરિચય મેળવે છે.
- વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્ય શિક્ષણને કારણે શું સાડું અને શું સાડું નહીં તે સમજે છે. પરિણામે સાચાં - ખોટાં

કાર્યોને ઓળખી શકે છે, અને પોતે માનસિક તાકાત કેળવી યોગ્ય માર્ગ પસંદ કરે છે અને અન્યને પણ પ્રેરણા આપી શકે છે.

- વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યના ચોક્કસ વ્યવહારગત સંબંધોને ઓળખે છે. મૂલ્યોના સંદર્ભમાં વિવિધ વ્યવહાર - પરિસ્થિતિઓ, વ્યક્તિ વિશેષને જાણે છે.
- તે મૂલ્ય-મૂલ્ય વચ્ચેના સંઘર્ષને ઓળખે છે અને મૂલ્ય-મૂલ્ય વચ્ચેની સંવાદિતાથી પરિચિત થાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓ ધર્મ, ભાષા, જાતિ, પ્રાંત, લિંગ, સંસ્કાર વગેરેમાં રહેલી ભિન્નતા અને તે ભિન્નતા જ વિકાસ પ્રેરિત છે, તે જાણે છે અને વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના પરસ્પર ભાવ-સેતુને સ્વીકારતા થાય છે.
- મૂલ્યોના ફેરફારોનો ઇતિહાસ જાણે છે. ચિરસ્થાયી મૂલ્યો અને અચિરસ્થાયી મૂલ્યો કે આદર્શલક્ષી અને વ્યવહારલક્ષી મૂલ્યોની કાળક્રમે ગતિ-પ્રગતિનો ખ્યાલ મેળવે છે. સામાજિક ભવિષ્યની તરેહને ઓળખે છે.
- મૂલ્યશિક્ષણ સંસ્કૃતિ આધારિત છે. એ દ્રષ્ટિએ વિદ્યાર્થી પોતાના પર્યાવરણીય સંસ્કારોને ઓળખે છે. આમ, સંસ્કૃતિ એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં મૂલ્યશિક્ષણને કારણે પ્રવેશે છે.

* ઉપસંહાર

આમ, પ્રવર્તમાન સમયમાં મનુષ્ય જ્યારે મૂલ્ય-સંકટની ઘડીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ સંકટમાંથી આપણને મૂલ્યો જ ઉગારી શકશે. મૂલ્યનું સર્જન કે વિસર્જન મનુષ્ય મનના વેપાર પર આધારિત છે. શું ગ્રહણ કરવું અને અપનાવવું તથા શું ગ્રહણ ન કરવું અને ન અપનાવવું તે માનવે પોતે નક્કી કરવાનું છે. અત્યારની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે અને વ્યક્તિ તથા સમાજનો ઇચ્છિત દિશામાં વિકાસ કરવા માટે મૂલ્યો પ્રેરણાસ્ત્રોત સમાન છે.

ચાણક્યના નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ

ડૉ. કનુભાઈ ડી. સ્વાગીયા

અધ્યાપક સહાયક

શ્રીમતી વી.આર.ભક્ત શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય,

કામરેજ ચાર રસ્તા, સુરત. 394185

સારાંશ:

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિનાં ત્રણ વર્ષ પૂરા થવાના ઉપલક્ષમાં આયોજિત અખિલ ભારતીય શિક્ષણ સમાગમમાં વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ કહ્યું હતું કે ઉપનિવેશિક માનસિકતા છોડીને ભારતીય મૂલ્યો અને દર્શન પર આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલીને અપનાવવાની જરૂર છે. ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય (ઇ.સ.પૂર્વે ૩૭૧-૨૮૩) મૌર્ય વંશના પ્રથમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગુરુ અને મુખ્યપ્રધાન હતા. ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તને રાજા બનવામાં મદદરૂપ બન્યા હતા. તેમનું સાચુ નામ વિષ્ણુગુપ્ત હતું. તેઓ ચણકના પુત્ર હોવાથી તેમને ચાણક્ય કહેવામાં આવે છે. ચાણક્ય નીતિ એ ચાણક્ય દ્વારા લખાયેલ એક પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથ છે જે જીવન, સંચાલન અને શાસન માટે સમજદાર માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. તેમજ રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રથી લઈને નીતિશાસ્ત્ર અને નૈતિકતા સુધીના વિષયોની વિશાળ શ્રેણીને આવરી લે છે. ચાણક્ય નીતિ" આ પુસ્તક માનવીને સર્વોચ્ચતાના શિખરે લઈ જતી મહાન કૃતિ છે. સમાજના સર્વ ક્ષેત્રોને આવરી લઈ વાસ્તવિક ભૂમિકાએ ઉપયોગ થાય તેવું સચોટ જ્ઞાન એટલે ચાણક્ય નીતિસુત્રો. ચાણક્ય નીતિ એ શાણપણ અને માર્ગદર્શનનો અમૂલ્ય સ્ત્રોત છે જે વ્યક્તિગત વિકાસ અને વિકાસથી લઈને નેતૃત્વ અને શાસન સુધીના જીવનના તમામ પાસાઓ પર લાગુ કરી શકાય છે. ચાણક્ય નીતિના ઉપદેશો આજે પણ પ્રાસંગિક છે અને વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને આધુનિક જીવનની જટિલતાઓ અને પડકારોને નેવિગેટ કરવામાં મદદ કરી શકે છે. આ ગ્રંથ પ્રામાણિકતા અને કટુણા જેવા ગુણોના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે અને પરિપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ જીવન કેવી રીતે જીવવું તે અંગે વ્યવહારુ સલાહ આપે છે. ચાણક્ય નીતિ એ એક એવું પુસ્તક છે જે સદીઓથી માનવતાને જીવનશૈલીની રહસ્યમય બાબતો વિશે શિખરે છે, આથી આધુનિક સમયમાં પણ તેનું મહત્વ અનેરું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ચાણક્ય, નીતિશાસ્ત્ર, નીતિસુત્રો, માનવીય મૂલ્યો, મહત્વ.

પ્રસ્તાવના:

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિનાં ત્રણ વર્ષ પૂરા થવાના ઉપલક્ષમાં આયોજિત અખિલ ભારતીય શિક્ષણ સમાગમમાં વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ કહ્યું હતું કે ઉપનિવેશિક માનસિકતા છોડીને ભારતીય મૂલ્યો અને દર્શન પર આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલીને અપનાવવાની જરૂર છે. સારી વાત છે કે યુજીસીએ પણ નવી શિક્ષણ નીતિ સંદર્ભે પ્રાચીન ભારતની જ્ઞાન પરંપરાને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં સામેલ કરવાનો નિર્ણય લીધો છે. શાળાકીય શિક્ષણથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી ભારતીય મૂલ્યો અને શિક્ષણ પ્રણાલી પર આધારિત જ્ઞાન વિજ્ઞાનને અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે.

ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય (ઇ.સ.પૂર્વે ૩૭૧-૨૮૩) મૌર્ય વંશના પ્રથમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગુરુ અને મુખ્યપ્રધાન હતા. ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તને રાજા બનવામાં મદદરૂપ બન્યા હતા. તેમનું સાચુ નામ વિષ્ણુગુપ્ત હતું. તેઓ ચણકના પુત્ર હોવાથી તેમને ચાણક્ય કહેવામાં આવે છે; તથા કુટિલ નીતિના ઉપદેશક હોવાથી તેમને કૌટિલ્ય પણ કહે છે. તેમણે રાજકીય ગ્રંથ અર્થશાસ્ત્રની રચના કરી છે. જે રાજ્ય કેમ ચલાવવું તેની વિગતો આપે છે અને આજે પણ સંદર્ભ ગ્રંથ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ચાણક્ય નીતિ" આ પુસ્તક માનવીને સર્વોચ્ચતાના શિખરે લઈ જતી મહાન કૃતિ છે. ભારતીય જીવન પરંપરામાં ચાણક્યનું સ્થાન એક રાજનીતિજ્ઞ વિદ્વાન મહાપંડિત તરીકે અદ્વિતીય છે. સમાજના સર્વ ક્ષેત્રોને આવરી લઈ વાસ્તવિક ભૂમિકાએ

ઉપયોગ થાય તેવું સચોટ જ્ઞાન એટલે ચાણક્ય નીતિસુત્રો.

ચાણક્યના નીતિ શાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો (નીતિસુત્રો):

ચાણક્ય નીતિ એ કાલાતીત ક્લાસિક છે જે સમયની કસોટી પર ખરી ઉતરી છે અને આજે પણ લોકોને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવાનું ચાલુ રાખે છે. ચાણક્ય એક મુખ્ય વ્યૂહરચનાકાર હતા જેમણે મૌર્ય સામ્રાજ્યની રચનામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી હતી, જે પ્રાચીન ભારતના સૌથી મોટા અને સૌથી શક્તિશાળી સામ્રાજ્યોમાંનું એક હતું. તેઓ એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા નેતા હતા જે જ્ઞાન અને શાણપણની શક્તિમાં માનતા હતા અને સત્ય અને જ્ઞાનની શોધમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું હતું. તેમના ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો આં મુજબ છે :

- બીજાની ભૂલોમાંથી શીખો. પોતાના પર પ્રયોગ કરીને શીખવા જશો તો ઉંમર ઓછી પડશે.
- કોઈ વ્યક્તિએ ખૂબ સીધુંસાદુ ન રહેવું જોઈએ – સીધા ઝાડને લોકો પહેલા કાપે છે.
- જો સાપ ઝેરી ન હોય તો પણ તેને ઝેરી હોવાનો અહેસાસ કરાવવો જોઈએ, ભલે તે ડંખ ન મારે તો પણ બીજાને ડંખ મારવાની ક્ષમતાનો અનુભવ હંમેશા કરાવતા રહેવું જોઈએ.
- દરેક મિત્રતા પાછળ કોઈક સ્વાર્થ હોવો જોઈએ – આ કડવું સત્ય છે.
- કોઈપણ કાર્ય શરૂ કરતા પહેલા, તમારી જાતને ત્રણ પ્રશ્નો પૂછો – હું આ કામ શા માટે કરવા જઈ રહ્યો છું? આનું પરિણામ શું આવશે? શું હું સફળ થઈશ?
- વિશ્વની સૌથી મોટી શક્તિ એ પુરુષનો વિવેક અને સ્ત્રીની સુંદરતા છે.
- સુગંધનો ફેલાવો પવનની દિશા પર આધારિત છે પરંતુ ભલાઈ(સારાપણું) ચારે દિશામાં ફેલાય છે.
- ભગવાન ચિત્રમાં નહીં ચરિત્રમાં વસે છે. તમારા આત્માને મંદિર બનાવો.
- વ્યક્તિ તેના આચરણથી મહાન બને છે, જન્મથી નહીં.
- એવા લોકો સાથે મિત્રતા ન કરો જે તમારા સ્તરથી ઉપર અથવા નીચે છે, તેઓ તમને મુશ્કેલીમાં મૂકશે. સમાન સ્તરના મિત્રો જ સુખદાયી હોય છે.
- પ્રથમ પાંચ વર્ષ તમારા બાળકોને ખૂબ પ્રેમ કરો. છ વર્ષથી પંદર વર્ષ સુધી કડક શિસ્ત અને સંસ્કાર આપો. સોળ વર્ષથી તેની સાથે મિત્રતા રાખો. તમારું બાળક તમારું શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે.
- પુસ્તકો અજ્ઞાનીઓ માટે અને અંધજનો માટે અરીસા સમાન છે.
- શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે. શિક્ષિત વ્યક્તિ હંમેશા સન્માન મેળવે છે. યુવા શક્તિ અને સુંદરતા બંને શિક્ષણની શક્તિ સામે નબળા છે.
- માણસની વાણી એ ઝેર અને અમૃતની ખાણ છે. દુષ્ટની મિત્રતા કરતાં દુશ્મનની મિત્રતા વધુ સારી છે.
- કઠિન સમય માટે ધનનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ગઈકાલનું કામ આજે જ કરો.
- સુખનો આધાર ધર્મ છે. ધર્મનો આધાર અર્થ છે. અર્થનો આધાર રાજ્ય છે. રાજ્યનો આધાર ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો છે.
- વૃદ્ધોની સેવા એ નમ્રતાનો આધાર છે. વૃદ્ધોની સેવા એટલે કે જ્ઞાનીઓની સેવા દ્વારા જ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.
- જ્યાં લક્ષ્મી (સંપત્તિ)નો વાસ હોય છે, ત્યાં સરળતાથી સુખ અને સંપત્તિનો ઉમેરો થાય છે.
- નસીબના ભરોસે બેસી રહેવાથી કંઈ જ પ્રાપ્ત થતુ નથી.
- જે કાર્ય શક્ય જ ન હોય તેની શરૂઆત જ ન કરો.
- અજ્ઞાનીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યને મહત્વ ન આપવું જોઈએ.
- કાર્ય સિદ્ધ થાય પછી જ કોઈને કહેવું જોઈએ.

- નુકશાન પહોંચાડનાર પર ઉદારતા ન દાખવી.
- મૂર્ખાઓનો ક્રોધ તેનો જ વિનાશ કરે છે.
- ખરાબ આદતો વાળો માણસ લક્ષ્ય સુધી પહોંચ્યા પહેલાં જ અટકી જાય છે.
- દાન કરવું એ ધર્મ છે.
- સત્ય પણ જો પ્રિય ન હોય તો ન કહેવું જોઈએ.
- ચરિત્રહીનનો ક્યારેય વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ.
- સજજનોના વિચારોનું ક્યારેય ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ.
- આળસુ વ્યક્તિ દરિદ્ર હોય છે.
- આળસ વ્યક્તિનો સૌથી મોટો દુશ્મન છે.
- દુષ્ટની સાથે દુષ્ટતાનો જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

યાણક્યના નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ અને સુસંગતતા:

યાણક્ય નીતિ એ શાણપણ અને માર્ગદર્શનનો અમૂલ્ય સ્ત્રોત છે જે વ્યક્તિગત વિકાસથી લઈને નેતૃત્વ અને શાસન સુધીના જીવનના તમામ પાસાઓ પર લાગુ કરી શકાય છે. યાણક્ય નીતિના ઉપદેશો આજે પણ પ્રાસંગિક છે અને વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને આધુનિક જીવનની જટિલતાઓ અને પડકારોને નેવિગેટ કરવામાં મદદ કરી શકે છે. આ ગ્રંથ પ્રામાણિકતા અને કડુણા જેવા ગુણોના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે અને પરિપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ જીવન કેવી રીતે જીવવું તે અંગે વ્યવહારુ સલાહ આપે છે. યાણક્ય નીતિ એ એક પુસ્તક છે જે સદીઓથી માનવતાને જીવનશૈલીની રહસ્યમય બાબતો વિશે શિખવે છે. આધુનિક સમયમાં પણ તેનું મહત્વ અનેરું છે.

- **પોતાની ભૂલનું પુનરાવર્તન ન કરવું:** યાણક્ય કહે છે કે ભૂલકાળની ચિંતા કરવી અને પસ્તાવો કરવો વ્યર્થ છે. એકવાર કરેલી ભૂલનું પુનરાવર્તન ન કરવું જોઈએ. ભૂલોમાંથી પાઠ શીખવો જોઈએ. વ્યક્તિએ ભૂલોમાંથી શીખવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, વર્તમાનમાં સુધારો કરવો જોઈએ અને ભવિષ્યની વ્યૂહરચના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.
- **દુશ્મન પર હુમલો કરવામાં ઉતાવળ ન કરવી:** યાણક્ય અનુસાર શત્રુને ક્યારેય નબળો ન સમજવો જોઈએ. દુશ્મનોને હરાવવા માટે, તેમની શક્તિને યોગ્ય રીતે સમજવી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. દુશ્મનને હરાવવા માટે ધીરજ રાખવી જરૂરી છે.
- **સાચા મિત્રોને ઓળખો:** એવી વ્યક્તિ સાથે ક્યારેય મિત્રતા ન કરવી વધુ સારું છે જે તમારી સામે તમારા વિશે સારું બોલે અને તમારી પીઠ પાછળ તમારું ખરાબ બોલે. સાચા મિત્રો બીજાની સામે તમારા વિશે ખરાબ વાત નહીં કરે. સાચો મિત્ર એ છે જે તમારી ભૂલો સમજે અને હંમેશા તમારી પડખે રહે. યાણક્ય કહે છે કે સાચા મિત્રની જીવનમાં ક્યારેય અવગણના ન કરવી જોઈએ.
- **સારા કામ કરો:** યાણક્ય અનુસાર, વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં સારા કાર્યો કરવા પર વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. તેનાથી સમાજમાં તેમનું સન્માન વધશે. વ્યક્તિ સમાજમાં તેના કાર્યોથી ઓળખાય છે. એટલા માટે હંમેશા સારા કાર્યો કરો. ભલે તમને તરત જ પરિણામ ન મળે પરંતુ થોડા સમય પછી તમને તેનું પરિણામ ચોક્કસ મળશે.
- **સત્તાનો દુરુપયોગ ન કરો:** યાણક્ય નીતિ અનુસાર જે લોકો સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે તેમને હંમેશા વિજય માટે સંઘર્ષ કરવો પડે છે. આવા લોકોને જીવનમાં ક્યારેય સન્માન મળતું નથી. સત્તાના નામે કોઈએ ખોટું કામ ન કરવું જોઈએ.
- **આળસ ન કરો:** યાણક્ય નીતિ અનુસાર, આળસ વ્યક્તિનો સૌથી મોટો દુશ્મન છે. જેઓ સખત મહેનત કરે છે અને પોતાના લક્ષ્યને વળગી રહે છે તેમને હંમેશા સફળતા મળે છે. વ્યક્તિને પોતાના લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે સખત મહેનત કરવાની સલાહ આપવામાં આવે છે.

- **અનુશાસન :** વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં કડક અનુશાસનનું પાલન કરવું જોઈએ. આ કાર્યસ્થળમાં પણ વધુ લાગુ પડે છે. જે લોકો સમયનો ખ્યાલ રાખતા નથી. દરેક કામમાં બેદરકાર વલણ અપનાવવાથી તેઓ કાર્યસ્થળ પર સહકર્મીઓથી પાછળ રહે છે. આવા લોકોને હંમેશા અપમાનનો સામનો કરવો પડે છે. તેથી જીવનમાં આગળ વધવું હોય કે ક્ષેત્રમાં માન-સન્માન મેળવવું હોય તો શિસ્તનું પાલન કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે.
- **શિષ્ટાચાર :** વ્યક્તિએ હંમેશા કામ પર શિષ્ટાચારના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. આચાર્ય ચાણક્ય કહે છે કે જીવનમાં સફળતા અને સન્માન મેળવવા વર્તનમાં નમ્રતા રાખવી જોઈએ.
- **મધુર વાણી :** વ્યક્તિની વાણી હંમેશા મધુર હોવી જોઈએ. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની ઓળખ વાણી દ્વારા થાય છે. કોઈપણ વસ્તુ માટે ક્યારેય કઠોર શબ્દોનો ઉપયોગ ન કરો. મીઠી વાત કરનારને લોકો હંમેશા યાદ રાખે છે.
- **જ્ઞાન અને અધ્યયનનું મહત્વ:** ચાણક્ય માનતા હતા કે જ્ઞાન એ સફળતાની ચાવી છે અને વ્યક્તિએ હંમેશા જ્ઞાન અને શાણપણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું હતું કે, "માણસ જન્મથી નહીં પણ કર્મોથી મહાન હોય છે."
- **નેતૃત્વની કળા:** ચાણક્ય એક માસ્ટર વ્યૂહરચનાકાર અને દૂરંદેશી નેતા હતા જે નેતૃત્વના મહત્વને સમજતા હતા. તેમણે કહ્યું, "એક નેતાએ તેના લોકો માટે ઉદાહરણ બનવું જોઈએ."
- **આયોજન અને વ્યૂહરચનાનું મહત્વ:** ચાણક્ય માનતા હતા કે સફળતા માટે સાવચેત આયોજન અને વ્યૂહરચના નિર્ણાયક છે. તેમણે કહ્યું, "વ્યૂહ વગરની વ્યૂહરચના એ જીતનો સૌથી ધીમો માર્ગ છે. વ્યૂહરચના વિનાની રણનીતિ એ હાર પહેલાનો અવાજ છે."
- **સમયનું મૂલ્ય:** ચાણક્ય માનતા હતા કે સમય એ એક અમૂલ્ય સંસાધન છે જેનો ઉપયોગ કુશળતાપૂર્વક કરવો જોઈએ. તેણે કહ્યું, "સમય બધી વસ્તુઓને પૂર્ણ કરે છે."
- **સંબંધોનું મહત્વ:** ચાણક્ય માનતા હતા કે સફળતા અને ખુશી માટે સંબંધો નિર્ણાયક છે. તેણે કહ્યું, "મિત્ર અરીસા જેવો હોવો જોઈએ, જે તમારા શ્રેષ્ઠ ગુણોને દર્શાવે છે."
- **નૈતિકતા અને નૈતિકતાની ભૂમિકા:** ચાણક્યએ જીવનના તમામ પાસાઓમાં નૈતિકતા અને નૈતિકતાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે કહ્યું, "વાસના જેવો વિનાશક કોઈ રોગ નથી, ક્રોધ જેટલો ભયંકર કોઈ શત્રુ નથી, લોભ જેવો વિનાશક અગ્નિ નથી"
- **પરોપકાર :** જેઓનાં મનમાં બીજાઓ માટે ઉપકાર કરવાની ભાવના રહેલી હોય છે, તેઓની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ ધનસંપત્તિ મળે છે.

ઉપસંહાર

ચાણક્ય નીતિમાં ઘણી એવી વાતો બતાવામાં આવી છે જે આજના યુગમાં પણ ઉપયોગી માનવામાં આવે છે. કળિયુગમાં પણ ઘણા લોકો ચાણક્યના આદર્શોને અનુસરે છે. અને તે સમયે, તેઓ એ જે કહ્યું તે અનુસરીને તેઓ જીવનમાં આગળ વધી રહ્યા છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. સંપૂર્ણ ચાણક્ય નીતિ, e-book આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લી. અમદાવાદ.
2. ચાણક્યના વ્યવહાર સૂત્રો, રોયલ બુક કંપની, રાજકોટ.
3. જાહેરજીવન અને નૈતિક મૂલ્યો જીવન અને શિક્ષણ, રાવલ જી, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
4. <https://www.chanakya niti>

સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના અને તેનું શૈક્ષણિક પ્રયોજન

ડૉ. દિવ્યેશ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

વૈદ્યશ્રી એમ.એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

સારાંશ

સૌંદર્યને એક મૂલ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. સૌંદર્ય એ માણસનું પ્રાકૃતિક લક્ષણ છે. માણસે સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની સાથે સૌંદર્યદ્રષ્ટિનો વિકાસ પણ કરેલ છે. માણસ દ્વારા નિર્મિત દરેક બાબતો છેવટે તો સૌંદર્યનું જ પ્રતિબિંબ છે. સૌંદર્યતૃષ્ણા માણસને સર્જનાત્મક વિચાર કરવા પ્રેરે છે. આ જ વિચાર શિલ્પો, કલાકૃતિઓ, ભાષા, સાહિત્ય, ચિત્રો વગેરેને મૂર્તિમંત કરે છે. માણસ પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, કલા, સાહિત્ય વગેરેની સાધના કરતાં-કરતાં છેવટે અંતિમ તત્વના સૌંદર્યની સાધના કરે છે. ભારતીય ચિંતન પ્રમાણે મનુષ્ય જીવનના ચાર અંગો એટલે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પણ જીવનના સૌંદર્ય સાથે સંકળાયેલ છે. માનવજીવનમાં સૌંદર્યમૂલ્યનો દ્રષ્ટિકોણ વિકસે તો જીવન સુંદર બની રહે અને વર્તમાન સમયની તણાવપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં પણ તે જરૂરી અનુકૂળન સાધી શકે છે. સૌંદર્યમૂલ્ય એ માનવે કરેલા ચિંતનનું શ્રેષ્ઠત્તમ મૂલ્ય છે. તે કોઈપણ ધર્મ, સંપ્રદાય, જાતિ, જ્ઞાતિથી પર એવું સર્વવ્યાપક અસ્તિત્વ ધરાવતું મૂલ્ય છે. શાળા શિક્ષણ દરમિયાન બાળકો પાઠ્યપુસ્તક અને પરીક્ષાની આંટીઘૂંટીમાં સિમેન્ટના જંગલો વચ્ચે માનવજીવનના સૌંદર્યને માણવાનું કે તે અંગેનો દ્રષ્ટિકોણ વિકસિત કરવાનું ચૂકી જાય છે. પ્રસ્તુત પેપરમાં સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના અને તેના શૈક્ષણિક પ્રયોજન અંગે વાત કરેલ છે.

❖ પ્રસ્તાવના:

શિક્ષણમાં રહેલી સુંદર બાબતો કરતાં અસુંદર બાબતો આંખે ઉભાગીને વળગે તે પાછળના કારણોમાં જઈએ તો શિક્ષણમાં રહેલા સૌંદર્યલક્ષી દ્રષ્ટિકોણના અભાવને કારણભૂત ગણી શકાય. જો કે વર્તમાન સમયમાં મુદ્રણની ગુણવત્તા અને અભ્યાસક્રમ રચનાના અભિગમમાં આવેલ પરિવર્તનના કારણે સૌંદર્યની અનુભૂતિ પાઠ્યપુસ્તકો સુધી પહોંચી છે. પરંતુ અભ્યાસક્રમ રચયિતાથી માંડીને તેને વર્ગખંડમાં મૂર્તિમંત કરનાર શિક્ષકો સુધી તે અંગેની સભાનતા કેળવાય તે જરૂરી છે. શિક્ષણમાં સૌંદર્યમૂલ્યના વિનિયોગ અંગે હજુ ઘણું ખેડાણ કરી શકાય તેમ છે. સૌંદર્ય પોતે કેટલાક લક્ષણો ધરાવે છે. આ લક્ષણો શિક્ષણને દિશા પૂરી પાડે તો સોનામાં સુગંધ ભળી શકે છે.

❖ સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના:

ભારતમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રની વિભાવના શરૂઆતથી ન હતી. તે પાશ્ચાત્ય કળાશાસ્ત્ર છે. પાંડે (1995) ના મતે કળા એ અવલોકન, ગણતરી, ચિંતન અને સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિનો સમન્વય છે. ભારતમાં સૌંદર્યશાસ્ત્ર એક ઊતરતી કક્ષાનું કૌશલ ગણવામાં આવતું હતું. ભારતમાં કાવ્ય કે સાહિત્યવિદ્યા એ ઉચ્ચ કક્ષાની માનસિક સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ હતી. રામચંદ્રન (1979) ના મતે ભારતીય સાહિત્યોમાં 'સૌંદર્ય' ના ઉલ્લેખના અભાવનો અર્થ એ નથી કે તેઓ 'સૌંદર્ય' ની વિભાવનાથી અજાણ હતા, પરંતુ એટલી વિભાવના તો સ્પષ્ટ જ હતી કે વસ્તુમાં રહેલા જે ગુણો આકર્ષે તે વસ્તુની સુંદરતા. 'સુંદર'નું ભાવવાચક નામ એટલે સૌંદર્ય. 'સુંદર' શબ્દની રચના 'સુ + ઉન્દ + અરન' એમ 'સુ' ઉપસર્ગ સાથે 'ઉન્દ' અને 'અરન' પ્રત્યય લગાડવાથી મળે છે. 'સુપેરે આર્દ્ર કરનાર' એટલે સુંદર. અન્ય એક મત એવો છે કે 'સુંદર' શબ્દ એ 'નન્દ' ધાતુ પરથી વ્યુત્પત્તિ ધરાવે છે. 'નન્દ' એટલે 'આનંદવું'. આમ સુંદર એટલે આનંદ કરાવનાર વસ્તુ.

રામચંદ્રન (1995) 'સૌંદર્ય'ની મૂલ્ય તરીકે ગણતરી કરતાં કહે છે કે 'સુંદર' શબ્દ માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક સારા શબ્દો પ્રયોજાયા છે. જેમ કે, રુચિર, ચારુ, શોભન, કાન્ત, મનોરમ, મનોહર, મંજુ, મંજુલ, મધુર, લલિત, કામી, કમનીય, રમ્ય, રમણીય, મનોહર વગેરે. વૈદિક શબ્દ સ્વસ્તિક પણ સૌંદર્યનું સૂચન કરે છે. 'સ્વસ્તિ' નો ભાવ શુભ, સારું, સુંદર વગેરે દર્શાવે છે. 'સૌંદર્ય' એટલે સુ-દર્શન. સૌંદર્યના મૂળમાં પ્રેમ કે કામ રહેલ છે. તે હૃદયને આર્દ્ર એટલે કે ભાવભીનું બનાવે છે. તેમાં ભાવકને પીગળાવવાની શક્તિ રહેલ છે. 'સૌંદર્ય' આમ તો ઇન્દ્રિયગમ્ય બાબત છે પરંતુ તેની અનુભૂતિ આનંદમય છે. ઉપનિષદના ઋષિઓ પરમ તત્વના સૌંદર્યની શોધમાં છે. ભારતીય ચિંતનમાં સત્યમ, શિવમ અને સુંદરમની વિભાવનામાં પણ 'સુંદર' ની વાત કરવામાં આવી છે.

ભારતના પૌરાણિક સંદર્ભો જેવા કે રામાયણ, મહાભારત શ્રીમદ્ભગવતગીતા વગેરેમાં પણ સૌંદર્યનું અપાર વર્ણન જોઈ શકાય છે. રામાયણમાં મહર્ષિ વાલ્મિકીએ શ્રી રામના વનવાસ દરમિયાન પ્રકૃતિનું ભરપૂર સૌંદર્ય આલેખ્યું છે. મહાભારતમાં કરવામાં આવેલ દ્રૌપદીના સૌંદર્યનું વર્ણન સપ્રમાણતાનું ઉદાહરણ છે. શ્રી કૃષ્ણના બાલસૌંદર્ય, યુવાસૌંદર્ય, ભગવતસ્વરૂપ અને વિશ્વરૂપ એ વ્યક્તિના સૌંદર્યના વિવિધ પરિમાણો દર્શાવે છે. આમ સ્નેહ એ સૌંદર્યનું મૂળ રહસ્ય છે.

❖ સૌંદર્યના લક્ષણો:

1. **રહસ્યમયતા:** સૌંદર્ય સૌથી પહેલા તો મુગ્ધ કરે છે. તેની પાછળનું કારણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરતાં બુદ્ધિ જવાબ આપી દે છે. તેની અસર એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે કશો વિચાર કરવાની તક જ મળતી નથી. ઈશ્વર સત્ય છે, સત્ય જ શિવ છે, શિવ સુંદર છે, સુંદર તે ઈશ્વર – આ જ રીતે સૌંદર્યનું કારણ શોધતા તે ગોળ-ગોળ ફેરવે છે.
2. **રૂપાકૃતિયુક્ત:** રૂપાકૃતિ એટલે સ્વ-રૂપ, રૂપ કે આકૃતિની કોઈ વિશિષ્ટતા કે જે આનંદ આપે છે. આંખ એ કોઈ રૂપ કે આકૃતિ કે જેમાં કોઈ ખોડાંપણ ન હોય તેના સૌંદર્યને ધ્યાન પર લે છે. કહેવાય છે કે 'કન્યા વરયતે રૂપમ' એટલે કે કન્યા રૂપને વરે છે, તો વર કન્યાના સૌંદર્યને પસંદ કરે છે. આકૃતિમાં કોઈ વિરૂપતા ન હોય ત્યારે તે સુંદર બને છે.
3. **સપ્રમાણતા:** સૌંદર્ય સપ્રમાણ હોય છે. દ્રૌપદીઅંગે મહર્ષિ વ્યાસ લખે છે કે તે અતિહસ્ત નહોતી કે અતિદીર્ઘ નહોતી, માપસરની હતી. સપ્રમાણતાનો બીજો અર્થ થાય છે સૌંદર્ય અને શીલનું સપ્રમાણ. શીલ એ સૌંદર્યનો આંતરિક ગુણ છે. જેમ વિદ્યાવાન શીલવાન હોય તો શોભે તેમ સૌંદર્યવાન શીલવાન હોય તો શોભે. જો કે તાત્વિક રીતે જોઈએ તો સૌંદર્ય એ સૌંદર્ય છે પછી ભલે તે શીલવંત હોય કે શીલહીન. સૌંદર્ય એ રૂપ અને શીલનું સપ્રમાણ નિર્દેશિત કરે છે.
4. **સામંજસ્ય:** સૌંદર્યના લક્ષણો સુમેળ, સુવ્યવસ્થિતતા, નિયમિતતા, સુઘટિતતાનો સમન્વય છે. સૌંદર્યમાં રૂપ-આકૃતિ, રંગ, સુગંધ, સપ્રમાણતા વગેરેનો સમન્વય જોવા મળે છે.
5. **આકૃતિસૌષ્ઠ્ય:** કોઈપણ આકાર પ્રત્યે આસક્તિ થાય એટલે પ્રેમ. આકૃતિ સૌષ્ઠ્યયુક્ત હોય તો તે ઇન્દ્રિયગમ્ય બને છે. આકૃતિસૌષ્ઠ્ય દરેકને સુંદરતા બક્ષે છે પછી ભલે તે બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ, વૃક્ષ, ફૂલ, વાદળ કે અન્ય કોઈપણ વસ્તુ હોય.
6. **સાકારરૂપતા:** જ્યારે કોઈ સપ્રમાણ આકાર સગુણ હોય ત્યારે સૌંદર્યવાન બને છે. કોઈ કલાકૃતિ પણ ઘાટ વગર સુંદર લાગતી નથી. આકાર જ્યારે સાકાર હોય ત્યારે સૌંદર્યનિર્માણ થાય છે. સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકળામાં આકૃતિ સાથે રૂપ ભળતા તે સુંદર બને છે. સંગીત સૂર અને લય, સાહિત્ય શબ્દ અને ભાષાની આકૃતિઓ સર્જે છે. બગીચામાં ઉગેલ વનસ્પતિને પણ યોગ્ય આકાર આપતા તે સુંદર લાગે છે. આકારયુક્ત અનુભૂતિને સુંદરતા કહે છે.
7. **ઔચિત્ય:** સૌંદર્ય જો ઉચિત સ્થાને રજૂ ના થાય તો તેની સુંદરતા ગુમાવે છે. અનૌચિત્ય સુંદરતાનો ભંગ કરે છે.

- કોઈ સુંદર શર્ટ અનુરૂપ પેન્ટ સાથે ન પહેરતા તેની સુંદરતા ગુમાવી દે છે. બહેનો પોતાના વસ્ત્રો અનુસાર અલંકારોની પસંદગી કરે ત્યારે તે સુંદર લાગે છે.
8. સંતુલન: સૌંદર્યનો મહત્વનો ગુણ સંતુલન કે સમતુલા કહી શકાય. અવયવો કે અંગોનું સમતોલપણું સૌંદર્ય ઊભું કરવા માટે જરૂરી છે. શરીર, વસ્ત્રો સંબંધી કે અલંકાર વગેરે બાબતોની સમતુલા જરૂરી છે.
9. સંપૂર્ણતા: સંપૂર્ણતા એ સૌંદર્યનો મહત્વનો ગુણ છે. ક્યારેક અધૂરું સારું લાગે પરંતુ સંપૂર્ણ જેટલો આનંદ ન આપી શકે. સૌંદર્ય અખંડિતતા અને અખિલતા ધરાવે છે. એટલા માટે જ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મનોહર લાગે છે. બીજના ચંદ્ર કરતાં પુર્ણિમાનો ચંદ્ર સોળે કળાએ ખીલેલો લાગે છે. માનવ સંપૂર્ણ સૌંદર્યને ઝંખે છે.
10. ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા: સુંદરતા ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહી શકાય છે. સૌંદર્ય આંખથી જોવાનું, કાનથી સાંભળવાનું, સ્પર્શથી અનુભવવાનું, જીભથી સ્વાદરસ પ્રાપ્ત કરવાનું, મનથી ગ્રહણ કરવાનું હોય છે.
11. ચિત્રાત્મકતા: સૌંદર્ય આપણી સમક્ષ સુંદર દ્રશ્ય કે ચિત્ર તૈયાર કરે છે. પ્રકૃતિના તત્વો જેવા કે ચંદ્ર, વનરાજી, નદી, પર્વતો, ઝરણાં, ફૂલ, પ્રભાત, પરોઢ, સંધ્યાકાળ વગેરે એક ચિત્ર તૈયાર કરે છે. તે વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક એમ બંને સ્વરૂપના હોઈ શકે છે. સંગીતનો રાગ પણ માનસપટ પર સૌંદર્યનું ચિત્ર તૈયાર કરી શકે છે.
12. અલૌકિકતા: સૌંદર્યમાં જ્યારે પ્રભુતાં કે દિવ્યતાના દર્શન થાય ત્યારે તે અલૌકિક બની જાય છે. તેમાં પરમ સૌંદર્ય એવા પરબ્રહ્મની અનુભૂતિ થાય છે. અને એટલે જ કવિ કલાપી કહી ઊઠે છે કે 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની.'
13. પ્રતીકાત્મકતા: સૌંદર્યનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવા બેસીએ તો પાર ના આવે અને એટલે જ તેના પ્રતીકો રચવા અનિવાર્ય બને છે. ફૂલો, ચંદ્ર, આકાશ જેવા પ્રાકૃતિક પ્રતીકોની મદદથી સૌંદર્યને શબ્દોમાં ઢાળી શકાય છે. પ્રતીકો સુંદર અને અસુંદર પણ હોઈ શકે છે.
- ❖ સૌંદર્યનું શિક્ષણમાં પ્રયોજન: સૌંદર્યનો ઉપયોગ શિક્ષણમાં કરીને અનેક ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સૌંદર્યને વ્યક્તિત્વનો ભાગ બનાવી માનવ નિર્માણનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકાય છે. સૌંદર્યનો જાદુ વિષયશિક્ષણને પ્રભાવશાળી બનાવી શકે છે. શિક્ષણમાં સૌંદર્યનું પ્રયોજન નીચે મુજબ કરી શકાય છે.
- 1) વિષયવસ્તુની રજૂઆત: વિષયવસ્તુની રજૂઆત અત્યંત ઊંડી અસર જન્માવી શકે છે. ફકરા સ્વરૂપે લખેલ વિષયવસ્તુ મુદ્દાસર કે સારણી સ્વરૂપે લખવાથી તે સુંદર પ્રત્યક્ષીકરણજન્માવી શકે છે. જેમ પુસ્તકનાં મુખપૃષ્ઠને આકર્ષક બનાવવાથી તેને જોવા માટે વાચકો આકર્ષાય છે તેમ વિષયવસ્તુને પણ આકર્ષક બનાવવાથી વિદ્યાર્થીઓને તેના અભ્યાસ માટે પ્રેરિત કરી શકાય છે. આજે NCERT ના પાઠ્યપુસ્તકો રંગીન અને આકર્ષક જોવા મળી રહ્યા હોવા પાછળનું કારણ પણ આ જ છે. પુસ્તકનાં પૃષ્ઠોને માત્ર રંગીન કરવા કરતાં તેના વિષયવસ્તુના સૌંદર્યમાં પણ વધારો કરવો એટલો જ જરૂરી છે.
- 2) વ્યાવહારિક જ્ઞાન: કલાથી આનંદ સાથે જીવનના પાઠ શીખવી શકાય છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – 2020 માં પણ કલાના માધ્યમથી બોધાત્મક વિકાસ સાધવાની વાત કરવામાં આવી છે. પંચતંત્રની વાર્તાઓ, ગિજુભાઈ બધેકાનું સાહિત્ય, લોકગીતો, જીવનપ્રસંગોને નવા રૂપરંગ સાથે રજૂ કરીને તેના આધારે સૌંદર્યકેન્દ્રી પ્રકાર્યો તૈયાર કરીને સામાજિક જ્ઞાન અને વારસાનું વહન અસરકારક રીતે કરી શકાય છે.
- 3) ગમ્મત સાથે જ્ઞાન: વિદ્યાર્થીની મૂળ પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને વિષયવસ્તુને ગમ્મતમાં ફેરવવાથી તેઓ વિષયવસ્તુ સાથે ઝડપથી જોડાશે. ગમ્મતને આકર્ષક અને સર્જનાત્મક બનાવવાથી તેના સૌંદર્યમૂલ્યમાં વધારો કરી શકાય છે.
- 4) વૈવિધ્યસભર ઇન્દ્રિયાનુભવો: સૌંદર્યના દર્શન માટે તમામ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ થાય તે રીતે વિષયવસ્તુને

અનુભવકેન્દ્રી બનાવી શકાય. સૌંદર્ય માત્ર આંખનું દર્શન ન બની રહે તે પણ એટલું જ જરૂરી છે. વર્ગખંડ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન શ્રવણ, સ્પર્શ, અંગ કૌશલ વગેરેનો ઉપયોગ થાય તે અનુસાર વિષયવસ્તુના પ્રકારો તૈયાર કરી શકાય.

- 5) **શૈક્ષણિક સાધનો:** શિક્ષણ માટેના અને અધ્યયન માટેના સાધનો વચ્ચેનો ભેદ સમજવો ખૂબ જરૂરી છે. જ્યારે સંપૂર્ણ માહિતી દર્શાવીને સાધન તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર શિક્ષકને ઉપયોગી સાધન બની રહે છે. જેમ કે કોઈ માહિતીના આધારે ગ્રાફ તૈયાર કરીને બતાવવામાં આવે અને કોરા ગ્રાફને વિદ્યાર્થીની મદદથી તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે તે બંને વચ્ચે આભ-જમીનનો ફર્ક જોઈ શકાય છે. જે સાધનમાં વિદ્યાર્થીએ કોઈ કાર્ય કરવાનું રહે છે તેનું આકર્ષણમૂલ્ય આપોઆપ વધી જાય છે. છેવટે તો તેના સૌંદર્યમૂલ્યમાં વધારો થાય છે. બીજી એક બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. સાધનની ગુણવત્તા તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરે તે જરૂરી છે. અક્ષરોનું કદ, રંગોનો સમન્વય, વિષયવસ્તુની રજૂઆત, રેખાકૃતિઓ વગેરે તમામ બાબતો સૌંદર્યનું દર્શન કરાવે ત્યારે તે અસરકારકતા ઊભી કરે છે.
- 6) **સંતુલન:** અભ્યાસક્રમમાં માહિતી, પ્રવૃત્તિ, મૂલ્યાંકન, સ્વાધ્યાય, આંકડાઓ, તથ્યો, પ્રસંગો, ચિત્રો, આકૃતિઓ વગેરે જેવી અનેક બાબતો ગમે તેમ મૂકી દેવાથી તેનું સંતુલન ગુમાવે છે. આ તમામ વસ્તુઓ તાર્કિક ક્રમમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં મૂકવામાં આવે ત્યારે તે સૌંદર્ય ઊભું કરે છે.
- 7) **ઔચિત્ય:** વિષયવસ્તુને અનુરૂપ ઉદાહરણો, પ્રસંગો, આંકડાઓ, તથ્યો વગેરે તેનું ઔચિત્ય દર્શાવે છે. ઔચિત્યપૂર્ણ બાબતો સૌંદર્ય ઊભું કરે છે. તે માનસિક તર્કમાં બંધ બેસે છે. તેના અભ્યાસ દરમિયાન કોઈ તાર્કિક ખલેલ ઊભી થતી નથી. તે વિષયવસ્તુને આગળ વધારે છે, તેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરે છે. વિષયવસ્તુને સંલગ્ન સ્થાનિક જ્ઞાન એ સૌથી ઔચિત્યપૂર્ણ બાબત છે. NCERT દ્વારા ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયો માટે લાગુ કરેલ સમાન અભ્યાસક્રમમાં આ બાબતનો છેદ ઊડી જાય છે. આ સંજોગોમાં શિક્ષકની એ જવાબદારી બને છે કે તે વિષયવસ્તુને સ્થાનિક જ્ઞાન સાથે જોડે.
- 8) **પદ્ધતિશાસ્ત્ર:** કોઈપણ વિષય હોય, તેના અભ્યાસ માટે પદ્ધતિઓ અનિવાર્ય છે. વર્ગખંડમાં શિક્ષક 'લોહીની સગાઈ' પાઠ શીખવે અને મંગુ અને અમરતકાકી વચ્ચેના પ્રેમનું સૌંદર્ય ઊભું ના કરી શકે તો ગમે તે પદ્ધતિ હોય કે ગમે તેટલા ICT વિડીયો કે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે પણ તે નિષ્ફળ નીવડે છે. વનસ્પતિના ભાગોની વાત કરીએ અને આસપાસની વનસ્પતિના પર્ણો, ફૂલોની સુંદરતાની અનુભૂતિ ના કરી શકીએ તો તે વિષયવસ્તુનો અભ્યાસ શા કામનો? અધ્યાપન એ વિષયવસ્તુમાં રહેલા સૌંદર્યને અનાવરિત કરે તે અત્યંત જરૂરી છે. શિક્ષકે પોતાની ભાષા અને તર્કબદ્ધ રજૂઆતો દ્વારા તે માટેની હથોટી કેળવવી જ રહી.
- 9) **આનંદ:** સૌંદર્યનું અંતિમ ધ્યેય આનંદનું છે. અભ્યાસક્રમ આનંદદાયક બને ત્યારે જ સૌંદર્ય ઊભું થાય છે. અભ્યાસક્રમના તમામ પાસાઓ જેવા કે પાઠ્યપુસ્તક, વિષયવસ્તુ, અધ્યાપન, અધ્યયન, પદ્ધતિઓ, સાધનસામગ્રી, મૂલ્યાંકન વગેરે આનંદદાયક બને તો ધારી અસર નિપજાવી શકે છે.
- 10) **કૌશલ્યો:** સૌંદર્ય સાથે સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સાહિત્ય જેવી અનેક કળાઓ જોડાયેલી છે. વિદ્યાર્થીઓ કોઈ કળાને હસ્તગત કરવા માટેના કૌશલ્યો કેળવે તો આગળ જતાં કોઈ કલાકાર મળી શકે અથવા તો તેની આજીવિકા નિર્માણમાં સહાય થઈ શકે. કૌશલ્યો સૌંદર્યની ગ્રાહ્યતામાં વધારો કરે છે.
- 11) **માનસિક સ્વાસ્થ્ય:** સૌંદર્ય વ્યક્તિને સુસંવાદિતા સાધતા શીખવે છે. પોતાની આસપાસ સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરનાર વ્યક્તિની માનસિક શાંતિ તેઓના ચેહરા પરથી અનુભવી શકાય છે. વર્તમાન સમયમાં પડકારો સાથે સંતુલન સ્થાપી માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં કળા અને સૌંદર્યમૂલ્ય મદદરૂપ થઈ શકે છે.

❖ ઉપસંહાર:

ક્ષણે ક્ષણે જે નવતા ધરે છે, તે રૂપ સાચું રમણીયતાનું કુંતકના આ શબ્દો શિક્ષણમાં રહેલ ચેતનાને નિર્દેશિત કરે છે. શિક્ષક એકનું એક વિષયવસ્તુ જ્યારે દર વખતે નવીન રીતે વર્ગખંડમાં શીખવે છે ત્યારે તે શિક્ષણના સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે. 'સુંદરતા પોતાના આકર્ષણ થકી વ્યક્તિને આર્દ્ર કરી શકે છે'– આ સાદા સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં જરૂરી ફેરફારો કરવામાં આવે તો તેનાથી વિમુખ થનાર લોકોની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કરી શકાય છે. ઇન્દ્રિયાનુભવ સૌંદર્યથી ઇન્દ્રિયાતીત સૌંદર્ય તરફની યાત્રા એટલે જ સા વિદ્યાયા વિમુક્તયે.

❖ સંદર્ભગ્રંથો:

પટેલ, બહેચરભાઈ આર. (2000). *સૌંદર્યશાસ્ત્ર – એક પરિચય*. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ. અમદાવાદ.

Gupta, Neerja A. (2017). *A Student's Handbook of Indian Aesthetics*. Cambridge Scholars Publishing. UK.

Kivy, Peter (2008). *The Blackwell Guide to Aesthetics (1st ed.)*. Wiley. Retrieved from <https://www.perlego.com/book/2777652/the-blackwell-guide-to-aesthetics-pdf> (Original work published 2008)

Pandey, K.C. (1995). *Comparative Aesthetics (Vol.2)*. Choukhambha Sanskrit Series Office, Varanasi.

Ramachandran, T. P. (1979). *The Indian philosophy of beauty (Part I Perspective)*. Institute for Advanced Study in Philosophy, University of Madras.

GOEIJR

HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULAM OF HIGH SCHOOL EDUCATION

Dr. Amrutlal P. Patel

Rt. Principal, Higher Secondary School

ABSTRACT

In today's modern world, high-quality education is becoming increasingly important. Students need to be trained not just for academic and professional success, but to be equipped with essential life skills and values needed to navigate through the various challenges they may encounter in life. This is why human value education has become an important aspect of high school education.

Human values are the features that guide people to take into account the human element when one interacts with other human. They have many positive characters that create bonds of humanity between people and thus have value for all human beings. They are strong positive feelings for the human essence of the other. These human values have the effect of bonding, comforting, reassuring and procuring serenity. Human values are the basis for any practical life within society. They build space for a drive, a movement towards one another, which leads to peace. In simple term, human values are described as universal and are shared by all human beings, whatever their religion, their nationality, their culture, and their personal history. By nature, they persuade consideration for others. Common human values are brotherhood, friendship, empathy, compassion, love, openness, listening, welcoming, acceptance, recognition, appreciation, honesty, fairness, loyalty, sharing, and solidarity, civility, respect, and consideration.

Values are regarded enviable, imperative and are apprehended with high esteem by a particular society in which a person lives. Values give meaning and strength to an individual's character by occupying a central place in his/her life. They reflect one's personal attitude and judgments, decisions and choices, behavior and relationships, dreams and vision. These values influence our thoughts, feelings & actions and guide us to do the right things. Values are the guiding principles of life that contribute to the all round development of an individual. They give a direction to life and thus bring joy, satisfaction and peace. Values add quality to life. Thus, one might say that any human activity, thought or idea, feeling, sentiment or emotion, which promotes self development of an individual, constitutes a value.

Key Words: Human Values, High School Education, Present Curriculam.

INTRODUCTION:

In today's modern world, high-quality education is becoming increasingly important. Students need to be trained not just for academic and professional success, but to be equipped with essential life skills and values needed to navigate through the various challenges they may

encounter in life. This is why human value education has become an important aspect of high school education.

Human values are the features that guide people to take into account the human element when one interacts with other human. They have many positive characters that create bonds of humanity between people and thus have value for all human beings. They are strong positive feelings for the human essence of the other. These human values have the effect of bonding, comforting, reassuring and procuring serenity. Human values are the basis for any practical life within society. They build space for a drive, a movement towards one another, which leads to peace. In simple term, human values are described as universal and are shared by all human beings, whatever their religion, their nationality, their culture, and their personal history. By nature, they persuade consideration for others. Common human values are brotherhood, friendship, empathy, compassion, love, openness, listening, welcoming, acceptance, recognition, appreciation, honesty, fairness, loyalty, sharing, and solidarity, civility, respect, and consideration.

Values are regarded enviable, imperative and are apprehended with high esteem by a particular society in which a person lives. Values give meaning and strength to an individual's character by occupying a central place in his/her life. They reflect one's personal attitude and judgments, decisions and choices, behavior and relationships, dreams and vision. These values influence our thoughts, feelings & actions and guide us to do the right things. Values are the guiding principles of life that contribute to the all round development of an individual. They give a direction to life and thus bring joy, satisfaction and peace. Values add quality to life. Thus, one might say that any human activity, thought or idea, feeling, sentiment or emotion, which promotes self development of an individual, constitutes a value.

THE ROLE OF HIGH SCHOOLS TO DEVELOP HUMAN VALUES IN PUPILS:

“In order to lead a meaningful life, you need to cherish others, pay attention to human values and try to cultivate inner peace” Dalai Lama

Values may vary from one society to another and from time to time. But, every society abides by certain moral values and these values are accepted by all the societies as “Global values”. Value system is the backbone of the society. Role of educational institutions in inculcating values: Value education is important to help everyone in improving the value system that he/she holds and puts it to use. Once, one has understood his/ her values in life he/she can examine and control the various choices he/she makes in his/ her life.

With this regards Dr. Marmar mukhopadhyay says that, “ Human value education holds the potential of moving the society towards the goals it has set for itself through the Constitution, and the unwritten socio-cultural constitution that creates the identity of the society. Its importance in school education is because that is where first and most significant shaping of mind takes place; higher education contributes the leaders and higher level workers to the organizations; they create organizational values and hence work culture and productivity.

In high school, children are affiliates of a small society that exerts a great influence on their

moral development. Teachers serve as role model to students in school. They play a major role in inculcating their ethical behaviour. In ancient India, the Vedas, the Upanishads, the Epics manifested and upheld the values of Indian society. More importance was given to morality, honesty, duty, truth, friendship, brotherhood, etc. They were the themes of Indian culture and society. Imparting value education and reforming the society were the only aims and objectives of the teachers of ancient age.

The prime concern of education is to evolve the good, the true and the divine in man so as to establish a moral life in the world. It should essentially make a man pious, perfect and truthful. The welfare of humanity lies neither in scientific or technological advancements nor in acquisition of material comforts. The main function of education is to enrich the character. What we need today more than anything else is moral leadership founded on courage, intellectual integrity and a sense of values. Since education is a powerful instrument of social change and human progress, it is also a powerful tool to cultivate values in an individual. Therefore all the educational institutes have greater responsibility to impart learning and cultivation of values through education.

IMPORTANT MORAL VALUES FOR THE PUPILS' BETTER LIFE:

Moral Values are help pupils to be a good person in his/her life and society. Moral values are an integral part of what makes us human. They are what makes us humane. They are standards that help an individual choose for himself between right and wrong or good and bad. This understanding of morals is absolutely necessary for anyone to make honest, credible, and fair decisions and relations in their daily lives. Moral development is an essential process of overall human development. And this should start right from early childhood. Children can shape a good character and a pleasant personality by following moral values. It has been long known that the child's family plays a crucial role in guiding, supporting, and hand-holding them and instilling key values during their growing up years.

Moral values play an essential role in any student's life. They help build a positive character with traits such as compassion, respect, kindness, and humility. They can make students distinguish between right and wrong or good and bad. And it can eventually promote rational thinking and unbiased judgment among students. Inculcating moral values to students in the longer run works as a moral compass that helps them stay off the negative influence of peers, social media, or society in general, as they grow into pupils, parents then into peoples.

Human value education consists of teaching students about the values, beliefs, attitudes, and behaviours that are essential for leading a successful and fulfilling life. It aims not just to impart knowledge, but also to develop students who are empathetic, kind, respectful, and responsible members of society. Some of the most important human values that are taught in modern education include:

1. Compassion:

Compassion is the ability to understand and feel the pain and struggles of others. Students need to be taught compassion so that they can develop the ability to empathize with others and take action to help those in need.

2. Honesty:

Honesty is always the best policy, and students must be encouraged to tell the truth regardless of whatever mistakes he/she may have committed. Honesty is the foundation of trust, and a critical value that students need to learn early on in life. It is important for them to understand the importance of being truthful, both in their personal and professional lives.

3. Respect:

Respect is a value that should be given and received by all. It involves treating others with dignity and honour, regardless of their social status, ethnicity, or background. Students need to be taught to respect themselves, their peers, and those in positions of authority.

4. Responsibility:

Responsibility is the ability to take charge of one's actions and be accountable for the outcomes. Students should be taught to take responsibility for their behaviour and actions, and to recognize the impact they have on others around them.

5. Perseverance:

Perseverance involves determination and hard work towards achieving one's goals. It is important for students to develop a strong work ethic and the drive to keep going even in the face of difficult challenges.

6. Family:

Family is an integral part of kids' lives. It shapes and nurtures them into adults. Therefore, it is important to give your children a sense of family and help them understand why family is important. Do that, and it's more likely your children will grow up respecting and loving their family through thick and thin.

7. Adjusting and Compromising;

It is important that children know that not everything works according to them. Teach them from a young age that when it is absolutely necessary, they may have to try and adjust. Your child must be taught to adjust and compromise, only if their own life is not at stake here.

8. Helping Mentality:

Your child must be taught to help others from a young age, even if it may be a complete stranger. You have to teach your child why helping others is so important and how you always get it back when you help someone. To be a functional part of society, it is important that your child is empathetic to others' needs.

9. Justice:

A moral compass and a sense of justice are two of the most important values that any child must have from a young age. This is important because the sense of justice decides the moral character of an individual and also plays an important role in the kind of life they choose to live in.

10. Never Hurt Anyone:

Students must be taught and made aware of the physical as well as psychological effects of hurting someone.

CONCLUSION:

Human value education addresses the importance of creating well-rounded individuals who are not only academically successful, but also have a strong moral and ethical compass. It helps students develop self-awareness, emotional intelligence, and social skills that are needed to succeed in today's society.

Human value education plays a crucial role in molding students into responsible, kind and empathetic individuals who are ready to face the challenges that life may throw at them. Educators and schools have a key role to play in incorporating human value education into their curriculum to ensure that students get a well-rounded education that will serve them well throughout their life.

Human values are the virtues. They are the many positive dispositions that create bonds of humanity between people and thus have value for all of us as human beings. They are our strong positive feelings for the human essence of the other. It's both what we expect others to do to us and what we aim to give to other human beings. Human values are the foundation for any viable life within society; they build space for a drive, a movement towards one another, which leads to peace. Human values are universal, they are shared by all human beings, whatever their religion, nationality, culture, personal history. By nature, they induce consideration for others.

Human values are for example brotherhood, friendship, empathy, compassion, love, openness, listening, welcoming, acceptance, recognition, appreciation, honesty, fairness, loyalty, sharing, solidarity, civility, respect and consideration. These human values have the effect of bonding, comforting, reassuring and procuring serenity. The function of most of these basic values is to make it possible for every human to realise or maintain the very highest or most basic universal core values of life, love and happiness.

❖ REFERENCES:

1. Gunnel Colnerud (2006),” Teacher ethics as a research problem: syntheses achieved and new issues” Teachers and Teaching, Volume 12, Issue• 3,pp 365-38
2. International Journal of Research Publication and Reviews Vol (2) Issue (9) (2021), Page 88-91.
3. Jaspreet, K.(2014). Imparting human values through English language acquisition. Journal of Harmonized Research in Applied Sciences. 2(4)• 275-278.
4. Rukhsana Zia (2007),“Values, Ethics and Teacher Education: A Perspective from Pakistan” Higher Education Management and Policy, vol. 19,• issue 3, pages 20.
5. Drafted by Prof. Marmar Mukhopadhyay, National Institute of Educational Planning and Administration, New Delhi-110 016.

ભગવદ્ગીતાનાં શ્લોકોમાં પ્રસ્થાપિત માનવીય મૂલ્યો

Dr. Vrunda K. Majigamkar

Assistant Professor

Naranlala Institute Of Teacher Education, Navsari

સારાંશ

ગીતા અધ્યાત્મ માર્ગ ખોળનાર માટેનું જ એક આશ્વાસન છે એવું નથી, મનુષ્યમાત્ર માટે પછી તે કોઈ પણ ધર્મ, જાતિ કે દેશ કે ઉંમરનો હોય તે સૌ માટે સહૃદય માર્ગદર્શક છે. ગીતા કોઈ વ્યક્તિની ઉંમર કે અવસ્થા સાથે જોડાયેલ નથી. ગીતા બાળપણથી મૃત્યુપર્યંત જીવતા સમગ્ર માનવ માટે દિશાબોધ કરે છે. વ્યક્તિ મૂલ્યોને આચરણમાં મૂકીને પોતાના જીવનમાં મૂલ્યોનો વિકાસ કરી શકે છે. મૂલ્ય માનવની આચારસંહિતા છે. સંસ્કાર અને પર્યાવરણ દ્વારા મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરવાનો છે. માનવમૂલ્ય જીવન પદ્ધતિ અને વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે. મૂલ્યોનો ઉછેર વ્યક્તિના અંતઃકરણ દ્વારા અથવા સામાજિક પરંપરા દ્વારા થાય છે. મૂલ્યોનો મુખ્ય સ્ત્રોત સંસ્કૃતિ છે અને સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'ના શ્લોકોમાંથી મળે છે. ગીતાના શ્લોકો માનવીય મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે. મૂલ્યો વ્યક્તિના જીવનને મૂલ્યવાન બનાવે વ્યક્તિમાં રહેલા ગુણ-લક્ષણને મૂલ્ય કહેવામાં આવે છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયના સુડતાલીસમાં શ્લોકમાં કર્મના સિદ્ધાંત વિષે સમજ આપવામાં આવી છે. સારા કર્મનું ફળ આજે નહીં તો કાલે સારું જ મળે છે. અને ખરાબ કર્મનું ફળ ભોગવવા સિવાય કોઈ ઉપાય નથી હોતો. કર્મનો સિદ્ધાંત એ ધાર્મિક મૂલ્યને સમજાવે છે. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પાંચમાં શ્લોકોમાં નરપથુ-નર-નરોત્તમ થકી વર્તમાન પરિસ્થિતિને માટે આપણે જ જવાબદાર છીએ જેથી મનને એવી રીતે કેળવવું જોઈએ કે તે બદ્ધ જીવને અજ્ઞાનરૂપી કળમાંથી ઉગારી શકે આ વાત દ્વારા ગીતામાં માનવીને સામાજિક મૂલ્યનું જતન કરવાનું સૂચવે છે. ગીતાના નવમાં અધ્યાયમાં ત્રીસમાં શ્લોકમાં આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ થાય છે. જેવી રીતે નારદ મુનિએ વાલિયા લૂંટારામાંથી વાલ્મીકિ બનવા માટે રામનામનો જાપ કરવાનું કહ્યું. અને આંતરિક અને બાહ્ય પરિવર્તન થયું તેજ રીતે ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં એકવીસમાં શ્લોકમાં પ્રત્યક્ષ સ્થિતિનું નિરીક્ષણ અને ગણતરી કરી નીડર થઈ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનું સૂચવે છે. ઘણીવાર પ્રત્યક્ષ સંકટ કરતાં સંકટની કલ્પનાથી જ વ્યક્તિ ધુજી જાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરી નીડરતાવાળી વ્યક્તિગત મૂલ્યોને આચરણમાં મૂકી શકાય. આમ ગીતા માનવજાતને જીવન જીવવાની કળા-પદ્ધતિ શીખવે છે. ગીતાના 18 અધ્યાય અને 700 શ્લોકોમાં જે જ્ઞાન પીરસવામાં આવ્યું છે તે વૈશ્વિક ધોરણે અન્ય ક્યાંય નથી.

પ્રસ્તાવના :-

'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' ફક્ત ધર્મગ્રંથ નથી, મર્મગ્રંથ પણ છે. જેમકે ગીતા દેવમંદિરમાં પોથીરૂપે મૂકીને તેની પૂજા કરવા માટે નથી, પણ આત્માના મંદિરમાં તેના શબ્દોનું નિત્યનું સ્થાપન કરવા માટે છે. ગીતા અધ્યાત્મ માર્ગ ખોળનાર માટેનું જ એક આશ્વાસન નથી, મનુષ્યમાત્ર માટે પછી તે કોઈપણ ધર્મ, જાતિ, કે દેશ કે ઉંમરનો હોય તે સૌ માટે સહૃદય માર્ગદર્શક છે. જેમકે ગીતા કંઠસ્થ કરવી, ગીતાનું માત્ર પૂજન અર્ચન કરવું, તેનું વિવરણ કે ભાષ્ય કરવું તે કઈ મહત્વની વાત નથી, પણ ગીતાના શબ્દોને ક્રિયામાં ફેરવી નાખવા એજ એક મોટી ઘટના છે. જેમકે ગીતા વૈરાગ્ય બોધ પ્રેરી રહે છે જે ઘડપણમાં જ ઉપયોગી થઈ શકે એ વાત તથ્ય વિહોણી છે, ગીતા વૈરાગ્યની વાત કરે છે, સાથે જીવનના સાચા રાગની પણ વાત કરે છે. ગીતા કોઈ વ્યક્તિગતની ઉંમર કે અવસ્થા સાથે જોડાયેલ નથી. ગીતા બાળપણથી મૃત્યુપર્યંત જીવતા સમગ્ર માનવ માટે દિશાબોધ કરે છે.

માનવજીવનના મૂલ્યો વગર જીવન મૂલ્યવાન બનતું નથી. માનવ જીવનમાં મૂલ્યોનો વિકાસ કરીને જ જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવી શકે છે, મૂલ્ય વગરનું માનવ જીવનનું ખાસ મહત્વ હોતું નથી. મૂલ્યો શીખવી શકાતા નથી. પણ મૂલ્યો

આચરણનો વિષય છે. વ્યક્તિમૂલ્યોને આચરણમાં મૂકીને પોતાના જીવનમાં મૂલ્યોનો વિકાસ કરી શકે છે. મૂલ્ય માનવીની આચાર-સંહિતા છે. સંસ્કાર અને પર્યાવરણ દ્વારા મૂલ્યનો સ્વીકાર કરવાનો હોય છે. માનવ મૂલ્ય જીવન પદ્ધતિ અને વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે અને જીવનનું ધ્યેય સિદ્ધ કરે છે. મૂલ્યોનો ઉછેર વ્યક્તિના અંતઃકરણ દ્વારા અથવા સામાજિક પરંપરા દ્વારા થાય છે. મૂલ્યોનો મુખ્ય સ્ત્રોત સંસ્કૃતિ છે. અને સંસ્કૃતિનો ઉજાગર 'શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ગીતા' ના શ્લોકો માંથી મળે છે. ગીતાના શ્લોકો માનવીય મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે ગીતા માનવીને જીવન જીવતા જીવતા જ કામ-ક્રોધ-મદ-મોહ-લોભ વગેરેની ઓળખ કરાવે છે. કર્મને ભાવમાં અને ભાવને જ્ઞાન સાથે જોડીને તે એક જીવનના નવા વિજ્ઞાનનો સુરત આપણને બતાવે છે. અર્જુનના માધ્યમ વડે યુવાનો અને સૌને ગીતા કહે છે કે ઉતાવળા ના બનો, વધુ પડતી લાગણીઓથી ન બંધાવ પ્રમાદ, ચંચળ-અસ્થિર મન આ બધા પર નિયંત્રણ અનિવાર્ય છે.

મૂલ્ય એટલે.....

મૂલ્ય એક વિચાર છે. સંકલ્પના છે; એટલે કે જીવનમાં કઈક મહત્વપૂર્ણ હોવા વિશેનો વિચાર કે સંકલ્પના એટલે મૂલ્ય.

કાકા સાહેબ કહે છે, 'મૂલ્ય એટલે વિવેક, જીવન રીતિમાં વણાયેલો વિવેક' વ્યક્તિ સવારથી સાંજ સુધી જે પ્રવૃત્તિ કરે, ધાર્મિક ભાવના કરે, આર્થિક ઉપાર્જન કરે, સામાજિક-કૌટુંબિક સંબંધો નિભાવે, રાષ્ટ્રીય ફરજો બજાવે, સાંસ્કૃતિક, પર્યાવરણીય કે આધ્યાત્મિક સંબંધ વિકસાવે અને તે દરેકમાં ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા જે જીવન પ્રણાલી વિકસાવે છે તેમાં જે મૂળભૂત તત્ત્વ છે તે મૂલ્યનું આચરણ વ્યક્તિ એકથી વધુ બાબતોને સમગ્ર જીવન વિકાસ માટે મહત્વની ગણે છે. આ મહત્વની બાબતો તેણે સ્વીકારેલા મૂલ્યો ગણાય. મૂલ્યો વ્યક્તિના જીવનને મૂલ્યવાન બનાવે. વ્યક્તિમાં રહેલા ગુણ-લક્ષણ ને મૂલ્ય કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ જીવનમાં મૂલ્યોના વિકાસને વ્યક્તિનો વિકાસ સમજવામાં આવે છે. વ્યક્તિ જ્યારે મૂલ્યોનું આચરણ કરે છે. ત્યારે તેના જીવનમાં મૂલ્યોનો વિકાસ અર્થાત તેના જીવનનો વિકાસ થાય છે. 'શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ગીતા' ના શ્લોકોમાં માનવીય મૂલ્યોનું સિંચન કરવામાં આવ્યું છે. ગીતા માનવ જીવનની સાચી રાહ બતાવે છે. અને તેથીજ ગીતાના કેટલાક શ્લોકોને મૂલ્ય આધારિત સમજાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.

કર્મનો સિદ્ધાંત :-

શ્લોક :- "કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન।"

ગીતાના બીજા અધ્યાયના-સુડતાળીસમાં શ્લોકમાં કર્મના સિદ્ધાંત વિષે વાત કરી છે. ફક્ત કર્મ કરવા પર જ તારો અધિકાર છે. ફળ પર નહીં. વ્યાવહારિક દુનિયામાં ફળને માટે કર્મ કરવાના હોય છે. ફળને નજર સમક્ષ રાખીને જ કર્મ કરવામાં આવે છે. પરીક્ષામાં સારા ગુણ મળવા જોઈએ એ વિચારથી જ અધ્યયન કરવાના કર્મની શરૂઆત થાય છે. મહિનાના અંતમાં પગાર મળવો જોઈએ, એ વિચારથી જ વ્યક્તિ ઓફિસમાં મહિના સુધી કામ કરે છે. ચૂંટણીના પ્રચારથી ધૂમ મચાવનાર કોઈ નેતા શું એમ કહેશે કે જીતવું અને હારવું એ બંને મારા માટે એક સમાન જ છે.?" અર્થાત નહીં જીતવાને માટે તો પૂરી દોડધામ થાય છે. દાવપેચ થાય છે, ધમપછાડા થાય છે. તો એવા વિદ્યાર્થી, કર્મચારી અથવા નેતાને ગીતાનો આ કર્મયોગ બતાવે કે, તું કર્મ કરતો જા, ફળની આશા નહીં રાખ પૃથ્વીના બધા મનુષ્યોના સત્કર્મ-દુષ્કર્મનો હિસાબ રાખવાની પણ એક વિશ્વબેન્ક છે. તે સત્કર્મ પર વ્યાજ આપે છે અને દુષ્કર્મ પર વ્યાજ વસૂલ કરે છે. તેથી સારા કર્મનું ફળ આજે નહીં જો કાલે સારું જ મળે છે. અને ખરાબ કર્મનું ફળ ભોગવા સિવાય કોઈ ઉપાય નથી હોતો કયા કર્મનું ફળ કેવું ફળ ક્યારે ભોગવવું પડશે તે કર્મયોગની બેન્ક નક્કી કરે છે. કર્મ નો સિદ્ધાંત એ ધાર્મિક મૂલ્યને સમજાવતા ભગવાને અર્જુનને પરિણામમાં આશા રાખ્યા વિના કર્મનો સિદ્ધાંત સમજી યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી.

નરપશુ-નર-નરોત્તમ

શ્લોક : “उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्। आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनः॥”

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પાંચમા શ્લોકમાં નરપશુ-નર-નરોત્તમ થકી એવી સમજ આપવામાં આવે છે કે આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિને માટે આપણે જ જવાબદાર છીએ. આપણે પોતાની ઉન્નતિ પોતેજ કરવી જોઈએ; અધોગતિ ન કરવી જોઈએ. આ મન બદલ જીવનું મિત્ર પણ છે અને શત્રુ પણ છે. સંત તુકારામ મહારાજના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. એકવાર તેઓ સાંજના સમયે શાંતિથી વિહલ મંદિરમાં બેઠા હતાં. એક ગર્ભવતી સ્ત્રી અવાવડુ ફૂવાની પાળ પર ઊભી રહી અને ઝુકીને ફૂદવાને માટે તત્પર દેખાઈ. મહારાજ તરત ઊઠ્યા ને દોડીને તેમણે તેનો હાથ પકડીને પાછળ ખેંચી લીધી. અને પૂછ્યું ઈશ્વર દ્વારા મળેલું આ દાન પોતે કેમ નષ્ટ કરવા માંગે છે? આત્મહત્યા પાપ છે. ઉલઝન માં ફસાયેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, મહારાજ પેટમાં જે બાળક છે, તે મારા વ્યભિચારનું પરિણામ છે. તેના પિતાના રૂપમાં હું કોનું નામ બતાવું? - હું કેવું રીતે જીવું. આ સાંભળી તુકારામ મહારાજ હૃદયથી દુઃખી થઈ ગયા. એમણે ક્ષણભરમાં નિર્ણય કર્યો અને કહ્યું માટું નામ બતાવી દે! તારા પર લાંછન નહીં લાગશે ક્યાંકથી આશ્વાસન પામી હોય તેમ તે સ્ત્રી પાછી ફરી મનનું તોફાન શાંત થઈ ગયું. એક નહીં પરંતુ બે ના જીવન બચી ગયા. લોકોમાં ખબર પડી ત્યારે મહારાજ પર કીચડ ઉછાળવાનો સારો અવસર મળ્યો. એવું માની ભરપૂર નિંદા અને બદનામી કરી, મહારાજ શાંત જ રહ્યા. તે કડવો ઘૂંટ એમણે પી લીધો. સ્ત્રી અને બાળકનો જીવ બચી ગયો તેના પર મહારાજ ધન્યતા અનુભવી રહ્યા હતાં. કેટલાક સમય પછી તે સ્ત્રીને જ પર્શ્વાતાપ થયો તેને પોતાના વિષે શરમની અનુભૂતિ થવા લાગી એટલે આખા ગામ સમક્ષ મહારાજ ગંગાજળ જેવા પવિત્ર હતાં એ વાત કરી અને મારો જીવ બચાવવા આ સંત પુરુષની મારે કારણે બદનામી થઈ આ સત્ય બધાને બતાવ્યું. ગામના લોકોએ મહારાજનો જયજયકાર કર્યો ક્ષમા માંગી મહારાજ શાંત જ હતાં તેમણે કહ્યું જેવું ભગવાન વિહલની મરજી. એ નરનું નરોત્તમ થવું છે. અહીં ભારપૂર્વક એમ કહેવાયું છે કે મનને એવી રીતે કેળવવું જોઈએ કે તે બદલ જીવને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી ઉગારી શકે. આ વાત દ્વારા ગીતામાં માનવીને સામાજિક મૂલ્યનું જતન કરવાનું સૂચવે છે.

વાલિયા લુંટારામાંથી વાલ્મીકિ

શ્લોક : “अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥”

ગીતાના નવમા અધ્યાયનમાં ત્રીસમાં શ્લોકમાં આધ્યાત્મિકતા નો સ્પર્શ થાય છે. દુરાચારી માનવી પણ મારી અનન્ય ભાવે ભક્તિ કરતાં હોય તો તે વ્યક્તિને પણ સાધુ જ માનવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે વિચારીએ તો તે વિચિત્ર લાગે છે વ્યક્તિ દુરાચારી હોય અને તે ભક્તિ કરે છે તેથી તેને સાધુ કેવી રીતે મનાય, અથવા જો ભક્તિ કરી રહ્યો હોય તો તે વ્યક્તિ એ જ સમયે દુરાચારી કેવી રીતે હોય શકે. એ ભ્રમમાં નાખતું વ્યક્તિત્વ લાગે છે. પરંતુ તેમાં મનોવૈજ્ઞાનિક અદ્ભુત સત્ય છુપાયેલું છે. અને તે સત્ય એ છે કે વ્યક્તિનું સંકલ્પ બળ તેને સારા યા બુરાઈના શિખર પર પહોંચાડે છે. વાલિયા લુંટારામાંથી વાલ્મીકિ હોય શકે છે, કારણ કે જેટલી મક્કમતાથી એ દુરાચાર કરે છે. એટલોજ મનોયોગથી તપશ્ચર્યા અને પ્રાયશ્ચિતને માટે પ્રવૃત્ત છે. નારદ મુનિએ તેની આંખો ખોલી પછી તેને રામનામનો જાપ કરવાનું કહ્યું. તેમાંથી જ તેનું આંતરિક અને બાહ્ય પરિવર્તન થયું. આમ જે જીવ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ વિષે પૂરેપૂરો સભાન હોય છે. જે દિવ્ય કહેવાય છે. આમ માનવીમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો વિકાસ શક્ય બને છે.

સમસ્યાનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ

શ્લોક : “सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥”

ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં એકવીસમાં શ્લોકમાં અર્જુને કૃષ્ણને કહ્યું. હે અચ્યુત ! બંને સેનાઓની મધ્યે મારો રથ

ભોભો રાખો જેથી મને બંને સેનાઓ દેખાઈ શકે. યુદ્ધને માટે ઉત્સુક મારા અને શત્રુપક્ષના યોદ્ધા દેખાશે. એમના શસ્ત્રો અને તેમનો વ્યુહરચના મારા ધ્યાનમાં આવશે. તેમનું સંખ્યાબળ અને શસ્ત્રબળ એનો પણ મને અંદાજ આવશે. પ્રત્યક્ષ સ્થિતિ શું છે એનું એકવાર સ્વયં નિરીક્ષણ અને ગણતરી કરો. ઘણીવાર પ્રત્યક્ષ સંકટ કરતાં સંકટની કલ્પનાથી જ વ્યક્તિ ધુજી જાય છે. એના કરતાં જે થશે તેના પરિણામોની તૈયારી રાખી સંકટોનો સામનો કરવા માટે મનુષ્ય તત્પર રહે તો તે સંકટો ધીરે ધીરે દૂર થઈ જશે. સ્વામી વિવેકાનંદના જીવનનો એક પ્રસંગ અહીં વર્ણન કરું છું. કાશીમાં મંદિરમાં દર્શન કરી આવ્યા પછી વાંદરાઓ એમની પાછળ પડી ગયા, પ્રસાદ છીનવી લીધો, ખાવાની વસ્તુઓને ઝાપટ મારવી એમનો નિત્યક્રમ હતો. અહીં સ્વામીજીના વસ્ત્રો જુદા પ્રકારના એટલે વાંદરા એમની પાછળ પાછળ આવ્યા. સ્વામી વિવેકાનંદને કંઈ સમજ ના પડી તેથી તેઓ દોડવા માંડ્યા વાંદરા પણ તેમની પાછળ દોડવા માંડ્યા સ્વામીજી ઝડપથી ભાગવા લાગ્યા. વાંદરાની સંખ્યા જોત જોતામાં વધી ગઈ અને વાનરસેના સ્વામીજીનો પીછો કરવા લાગી.

સર્વ ધર્મ સમભાવ :-

શ્લોક : “યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ।।”

ગીતમાં ચોથા અધ્યાયના આગિયારમાં શ્લોકમાં સર્વ ધર્મ સમભાવ વિષે જણાવતા કહેવાયું છે. જે જેવી રીતે પ્રભુની સાધના કરે છે, તેમને તેજ માર્ગે પ્રભુ મળે છે. એક જ પરિવારમાં કોઈ શંકરને માનવાવાળા હોય છે, કોઈ કૃષ્ણને માનનારા, તો કોઈ દુર્ગાને માનનારા. જેનો જેવો સ્વભાવ તેવા અવતાર પોતાને માટે પસંદ કરે છે અને વ્રત-ઉપવાસ કરે છે, કોઈ પોતાના ભગવાન બીજા પર નથી લાદતા અથવા બીજાની માન્યતાઓને ખોટી નથી માનતા. કારણકે બધાં માર્ગ સમાન છે એ ભગવાને જ બતાવ્યું છે. આજ વાત ને એક પ્રસંગ દ્વારા સમજશે આદિવાસી ક્ષેત્રમાં સમાજસેવાનું કામ કરનાર એક કાર્યકર્તા અચાનક આગની લપેટમાં આવી ગયો. એને નજીકની મિશન હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. જન્મ અને મરણની એક પાતળી દોરી પર તે લટક્યો હતો. ડૉક્ટર જર્મન, નર્સ ખ્રિસ્તી, હોસ્પિટલ મિશનની તેના ઓપરેશનના પહેલા ડૉક્ટરે કહ્યું, આપને આ સંકટમાંથી બચાવનાર એકમાત્ર ઈશ્વર ઈશુજ છે. આપ તેની પ્રાર્થના કરો. ગરીબના અવાજ પર હંમેશા તત્પરતાથી દોડી ને આવનાર તે આપને માટે જરૂર મદદ મોકલશે. અરે આ પરિસ્થિતિમાં તે કાર્યકર્તા ડૉક્ટરની તરફ મોં કરી ને બોલ્યો, “ડૉક્ટર ! આપ મારા માટે ડૉક્ટર છો આપની પ્રિય પત્ની આપને આપના નામથી બોલાવે છે બાળકો ‘પપ્પા-પપ્પા’ કહે છે, જ્યારે આપની માતા આપને મારો પુત્ર’ કરીને બોલાવે છે. આપ છો એક જ પરંતુ રોજ સમયમાં આપ કોઈના મામા છો, કોઈના કાકા છો, કોઈના સાળા છો, કોઈના જીજા છો, કોઈના જમાઈ છો, કોઈકના સસરા છો, આપ છો એકજ..... આ વિવિધ સંબંધો એટલે કે આપને જુદી જુદી રીતે બોલાવવાના નામો છે. એક સામાન્ય વ્યક્તિના જો આટલા સંબંધો હોય અને એટલા નામો પોકારવામાં આવતા હોય તો જેણે આ ચરાચર સૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું એને એકજ નામથી બોલાવવાનો આપનો આગ્રહ શા માટે?”

આ જવાબ સાંભળતા ડૉક્ટર થોડા અચંબિત થયા, આંતરમુખી થયા અને પછી કહ્યું કે, ઈશ્વરના વિષયમાં આ દ્રષ્ટિકોણ હું મારા જીવનમાં પહેલી વાર જ સાંભળી રહ્યો છું. આપ જે ભગવાનને માનો છો તેમની પ્રાર્થના કરો, હું ઓપરેશન કરું છું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ – કે ગીતા, એના શ્લોક, એ શ્લોકોનો અર્થ વગેરે વિષય વિદ્વાન લોકોના હોય શકે ; પરંતુ ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અહીંના લોકોના જીવનમાં થોડું ડોકિયું કરતાં જ સહેજ દેખાઈ આવશે. તે એમના જીવનનું અભિન્ન અંગ છે.

- 1 જીવનને સાચા અર્થમાં જીવવાની રાહ મળે છે.
- 2 સારા કર્મો દ્વારા જીવનમાં સરળતા પ્રાપ્ત થવાની તક મળે છે.

- 3 વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આવનારા પડકારો સામે લડવાનું સાહસ મળે છે.
- 4 ભક્તિનો માર્ગ બતાવી આધ્યાત્મિકતા તરફ આગળ વધારે છે.
- 5 પરિસ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરી નિડરતાથી સામનો કરવાનું શીખવે છે.
- 6 ગીતાના શ્લોક લોકોમાં આપેલા મૂલ્ય માનવીને સાચા અર્થમાં જીવન જીવવાની રાહ બતાવે છે.

આમ સાંપ્રત સમયમાં ફરીથી આપણે દ્રઢ પણે સ્વીકારવાની શરૂઆત કરવી પડશે. કે માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે મૂલ્ય અગત્યનું પરિબળ છે. એમાં આધ્યાત્મની આવશ્યકતા છે. કારણ જો આપણે આપણી ભાવિ પેઢી અને આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને બચાવવી હશે અને તેની આધારશિલા એ જીવન મૂલ્યોના સર્વાંગી વિકાસ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. જ્યાં પારિવારિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, અને રાજકીય મૂલ્યો, રિવાજો અને સંસ્કૃતિ રાચતું જૂથ જ્યારે શિક્ષક એટલે સમજ અને રાષ્ટ્રનો સુત્રધાર. એનું કાર્ય સમાજનું અમૂલ્ય ઘડતર કરવાનું છે. માનવને શ્રેષ્ઠતમ, ચરિત્ર્યવાન મૂર્તિમાં પરિવર્તન કરતી પ્રક્રિયાનો કર્ણોદ્ધાર એટલે મૂલ્યો.

ઉપસંહાર

કુશળ રાજનીતિ, જીવનયોગ, જ્ઞાન, કર્મ અને ધર્મનું પથદર્શન ગીતામાં થાય છે. માનવજાતને જીવન જીવવાની કળા-પદ્ધતિ શીખવે છે. ગીતાના 18 અધ્યાય અને 700 શ્લોકોમાં જે જ્ઞાન પીરસવામાં આવ્યું છે તે વૈશ્વિક ધોરણો અન્ય ક્યાંય નથી. મોડર્ન મેનેજમેન્ટ, કોમ્યુનિકેશન, વ્યૂફરચના જેવા નિર્માણ અર્વાચીન સિદ્ધાંતો ગીતામાં છે. વિષાદ યોગ, તણાવમાં જીવતા શીખવે છે. સદા ભય, હર્ષ, શોક વગર પોતાનું કર્મ કરવા પ્રેરિત કરતાં દ્રષ્ટિગત થાય છે. જેમ ગુરુના દર્શાવેલ રસ્તે ચાલવાથી શિષ્યનું ભવિષ્ય ઉજળું છે, તેમ ગીતાનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ જીવન શિક્ષકની ગરિમા છે ગીતાના શ્લોકો માનવને જીવનનું પથદર્શન કરાવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

- 1) ઉચાર, ડી.એ તથા અન્યો (૧૯૯૮) સંશોધન અહેવાલનું લેખન શી રીતે કરશો ? રાજકોટ : નિજિજન સાઇકો સેન્ટર
- 2) પત્રાળે વિનય (૨૦૧૮) ભગવદ્ગીતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રકાશક : સ્વાધ્યાય મંડળ, કિલ્લા પારડી
- 3) ભગવદ્ગીતા તેના મૂળ રૂપે દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશક : ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ
- 4) પટેલ નાનુભાઈ ડી. તથા અન્યો. મૂલ્ય શિક્ષણ (પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૦) પ્રકાશક : શ્રી રંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય બીલીમોરા.
- 5) શાસ્ત્રી હરિકેશવદાસ, શ્રીમદ્ ભાગવત કથાસાર પ્રકાશક : સત્સંગ પરિવાર
- 6) પટેલ નાનુભાઈ ડી. ગીતા : જીવનના સિદ્ધાંતો, પ્રકાશક : શ્રી કમલેશકુમાર એન. પટેલ, નાની દમણ
- 7) અનાસકિતયોગ – મહાત્મા ગાંધીએ ગુજરાતીમાં ઉતારેલી શ્રીમદ્ ભગવાદ્ગીતા, પ્રકાશક : જીતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ
- 8) ગીતાબોધ – ગાંધીજી પ્રકાશક : વિવેક જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ નવજીવન મુદ્રાણાલય, અમદાવાદ.
- 9) અચલા (૧) સપ્ટેમ્બર – ૨૦૨૨ (૨) સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૩ પ્રકાશક: ડો. મફતલાલ પટેલ, અમદાવાદ.
- 10) 'જનકલ્યાણ' (૧) જૂન – ૨૦૨૩ (૨) જુલાઈ – ૨૦૨૩ પ્રકાશક : આનંદ જનકકુમાર ભટ્ટ

ખ્રિસ્તી જીવન

ડૉ યોગેશકુમાર આર. પરમાર

એસોસિયેટ પ્રોફેસર,

શ્રીમતી એસ. આઈ. પટેલ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ઓફ એજ્યુકેશન, પેટલાદ

“Love thy neighbors as thyself. જેમ તું પોતા પર પ્રીતિ કરે છે; તેમ તારા પડોશી પર પ્રીતિ કર.” - માર્ક 12 : 31

પ્રેમ, ભલાઈ, કરૂણા અને માફી જે ધર્મનો મુખ્ય મર્મ છે; તેવો ખ્રિસ્તી ધર્મ. સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી મોટો માનવ સમૂદાય ધરાવતો ધર્મસંપ્રદાય એટલે ખ્રિસ્તી લોકો. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ પછી ઈશ્વરની વિચારસણી આધારિત ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો. શરૂઆતમાં તેમના શિષ્યો સૌપ્રથમવાર અંત્યોક એટલે કે હાલમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રના ઉત્તરપૂર્વે તુર્કીના હટે પ્રાંતમાં ઓરોન્ટેસ નદી કિનારે આવેલું એક સ્વતંત્ર શહેરમાં ખ્રિસ્તી તરીકે ઓળખાયા અને પ્રેમ અને શાંતિના સંદેશ સાથે ધીરે – ધીરે એ સમગ્ર ફેલાયા. બાઈબલ તેમનું ધર્મપુસ્તક; અને એ ધર્મપુસ્તક બાઈબલમાં ઈશ્વર દ્વારા થયેલ સૂચનો, ભલામણો, નિયમો, તારણો, સંદેશો, સુવાર્તા એ ખ્રિસ્તી જીવનના મર્મો અને ખુલાસા એ જ ખ્રિસ્તી જીવનના મર્મ અને પાયો.

ખ્રિસ્તી જીવનના મૂળ ત્રણ આધાર છે ૧) ઈસુના આગમન પહેલાંનું જીવન, ૨) ખુદ ઈસુ દ્વારા પોતાના શુભસંદેશમાં સૂચિત ખ્રિસ્તી જીવન અને ૩) ઈસુના મૃત્યુ પછી તેમના શિષ્યો દ્વારા સૂચિત ખ્રિસ્તી જીવન. આમ, ખ્રિસ્તી જીવન અને તે જીવનના મૂલ્યો સમજવા માટે ખ્રિસ્તી જીવન માટેના આ ત્રણેય સંદર્ભોને સમજવા જ રહ્યા.

પ્રસ્તુતકર્તાએ પોતાના જ્ઞાન, સમજ અને ડહાપણ અનુસાર બાઈબલમાંથી પ્રતિપાદિત ઉપયુક્ત બાબતોને અહીં સૂચક રીતે પ્રસ્તુત કરવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. અભ્યાસકોને તેમના જ્ઞાન – સમજ અને ડહાપણ અનુસાર અત્રે ક્ષતિ અનુભવાય તો તેને માટે પ્રસ્તુતકર્તા ઋણાનુપ્રાર્થી છે. પ્રસ્તુતકર્તાના પોતાનો અભ્યાસ અને સમજણનું આ પ્રતિબિંબ છે.

પ્રેમ, ભલાઈ, કરૂણા અને માફી જે ધર્મનો મુખ્ય મર્મ છે; તેવો ખ્રિસ્તી ધર્મ. સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી મોટો માનવ સમૂદાય ધરાવતો ધર્મસંપ્રદાય છે. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ પછી તેમના શિષ્યો એ પ્રથમ અંત્યોક એટલે કે હાલમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રના ઉત્તરપૂર્વે તુર્કીના હટે પ્રાંતમાં ઓરોન્ટેસ નદી કિનારે આવેલું એક સ્વતંત્ર શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓ કહેવાયા.

• ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

ખ્રિસ્ત ઈસુમાં જ છે; તે ખ્રિસ્તીઓ. ખ્રિસ્ત ઈસુના પગલે ચાલનાર છે; તે ખ્રિસ્તીઓ. ‘ખ્રિસ્ત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ગ્રીક શબ્દ ‘ક્રિસ્ટોસ’ પરથી થઈ છે. જેનો અર્થ ‘પસંદ કરાયેલા’ એમ થાય છે. હિબ્રુ ભાષામાં તેને માટે ‘મસીહા’ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. મસીહા એટલે ‘અભિષિક્ત કરવામાં આવેલા’ અથવા ‘પસંદ કરવામાં આવેલા’ એમ અર્થ થાય છે. બાઈબલ પ્રમાણે ઈશ્વરની અને ઈશ્વરના લોકોની સેવા કરવા માટે જેને પસંદ કરવામાં આવતા તેને માથે તેલ રેડી અભિષિક્ત કરવામાં આવતા. યાજ્ઞો તેમાંના એક હતા (યશાયા ૬૧ : ૧ – ૩). પવિત્ર બાઈબલ, યશાયા પ્રબોધકનું પુસ્તક ૪૫ : ૧ માં આ માટે ‘અભિષિક્ત’ એમ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

ઈસુ ખ્રિસ્ત એ દેવના પસંદ કરાયેલા હતા. માથથી ૧૨ : ૧૮ મુજબ “જુઓ, મારો સેવક, જેને મેં પસંદ કર્યો; મારો પ્રિય જેના પર મારો જીવ પ્રસન્ન છે; તે પર હું મારો આત્મા મૂકીશ; અને તે વિદેશીઓમાં ન્યાયીકરણ પ્રગટ કરશે.” બાઈબલ, માર્ક ૮:૨૯ મુજબ ઈસુને ‘ખ્રિસ્ત’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ઈસુને મસીહા કહી પ્રારંભથી જ સમકાલીન યહૂદીઓથી પોતાને અલગ કરે છે. યહૂદી ધર્મશાસ્ત્રમાં નિયમો હતા. જ્યારે ખ્રિસ્ત ઈસુમાં વિશ્વાસ અને નમ્રતા સાથે પોતાનો નકાર. યહૂદી માનસ એટલે જૂનું માણસપણું જ્યારે ખ્રિસ્ત ઈસુમાં નવું માણસપણું. ઈસુખ્રિસ્તના આગમન પછી માણસ જાત સાથે ઈશ્વરનો નવો

કરાર, અને એ પ્રમાણેનું જીવન તે નવું માણસપણું. ઈસુખ્રિસ્તના વચનો – ઉપદેશને આધીન જીવન એ નવું માણસપણું અને એજ સાચું ખ્રિસ્તી જીવન.

ઈસુ નિયમ ખ્રિસ્તી જીવન સંબંધિ ધર્મશાસ્ત્ર આધારિત શિક્ષણ આપતાં કહે છે કે હું નિયમ શાસ્ત્ર એટલે કે જુના કરારમાં જે નિયમો આપેલા છે તે તોડવા કે ઘટાડવા નહીં; પરંતુ, તે પૂર્ણ કરવા આવ્યો છું. અને ઈસુ પોતાના બલિદાન થકી તે નિયમશાસ્ત્ર પૂર્ણ કરે છે. અને સૂચવે છે કે શાસ્ત્રીઓ અને ફરોશીઓના ન્યાયીકરણ કરતાં તમારું ન્યાયીપણું વધારે ન હોય, તો આકાશના રાજ્યમાં તમે પેસશો નહીં એનો મતલબ એ થયો કે ખ્રિસ્તી જીવનના મૂળ ત્રણ આધાર છે ૧) ઈસુના આગમન પહેલાંનું જીવન, ૨) મુદ ઈસુ દ્વારા પોતાના શુભસંદેશમાં સૂચિત ખ્રિસ્તી જીવન અને ૩) ઈસુના મૃત્યુ પછી તેમના શિષ્યો દ્વારા સૂચિત ખ્રિસ્તી જીવન.

આમ, ખ્રિસ્તી જીવન અને તે જીવનના મૂલ્યો સમજવા માટે ખ્રિસ્તી જીવન માટેના આ ત્રણેય સંદર્ભોને સમજવા રહ્યા.

• જુના કરાર આધારિત ખ્રિસ્તી જીવન :

અહીં એક બાબત સ્પષ્ટ માનવી રહી કે ઈસુ ખ્રિસ્ત નિયમશાસ્ત્ર અથવા પ્રબોધકોની વાતોનો નાશ કરવાને નહીં તેને પૂર્ણ કરવામાં પોતાનું પૃથ્વી આવવું ગણે છે. માથ્થીની સુવાર્તાના પાંચમા અધ્યાયની સત્તરથી વીસ કલમમાં પોતાના મુખે તે સંબંધિ ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે “આકાશ તથા પૃથ્વી જતાં રહે ત્યાં સુધી નિયમશાસ્ત્રમાંથી એક કાનો અથવા એક માત્રા જતી રહેશે નહીં. એ માટે આ સૌથી નાની આજ્ઞાઓમાંની એક જો કોઈ તોડશે, ને માણસોને એવું કરતાં શીખવશે, તો તે આકાશના રાજ્યમાં સૌથી નાનો કહેવાશે. કેમકે હું તમને કહું છું કે શાસ્ત્રીઓના તથા ફરોશીઓના ન્યાયીપણા કરતાં જો તમારું ન્યાયીપણું વધારે ન હોય, તો આકાશના રાજ્યમાં તમે નહીં પેસશો.” અહીં ઈસુ ખ્રિસ્ત જુના કરારમાં આકાશવાસી યહોવાહ બાપ દ્વારા મળેલ દસ આજ્ઞાઓની યાદ અપાવે છે. જેમાં –

1. મારા સિવાય એટલે કે યહોવાહ સિવાય તમારે અન્ય કોઈ દેવ ન હોય.
2. મૂર્તિ પૂજા ન કરો અને તેઓની આગળ ન નમો; અને તેઓની સેવા પણ ન કરો. કેમ કે હું તમારો ઈશ્વર આસ્થાવાન એટલે તમારું સઘળું જાણનાર અને તે પુરું પાડનાર દેવ છું. જે કોઈ મારો દ્વેષ કરે છે તેઓની ત્રીજી પેઢી સુધી પિતાઓના અન્યાયની હું શિક્ષા કરીશ અને જેઓ મારા પર પ્રેમ કરે છે તથા મારી આજ્ઞાઓ પાળે છે તેઓની હજારો પેઢી પર હું દયા દર્શાવનાર દેવ છું.
3. દેવ – ઈશ્વરનું નામ વ્યર્થ ન લો અને જે એમ કરે તે મારે મન દોષિત છે.
4. સાબ્બાથ દિનેને પવિત્રતાથીથી પાળો એટલે કે સપ્તાહના છ દિવસ તમે ઉઘોગ (મહેનત) કરી તારું સઘળું કામ કરો; પરંતુ સાતમા દિવસે તમે અને તમારાં પરિવારના સઘળાં સાથે તમારા પરિવારનો મહેમાન પણ સ્વસ્થ રહી દેવની કેવળ દેવની આભાર સ્તુતિ કરો.
5. તમારા માતા – પિતાનું તમે સન્માન કરો જેથી તમે દીર્ઘાયુષ્ય પામો.
6. તમે ખૂન ન કરો.
7. વ્યભિચાર ન કરો.
8. ચોરી ન કરો.
9. તમે તમારા પડોશી વિરુદ્ધ જુઠી સાક્ષી ન પૂરો.
10. તમે તમારા પડોશીના દ્રવ્ય કે ઘર પર લોભ ન રાખો; સાથે – સાથે તેમની પત્ની કે તેમના દાસ – દાસી, કે તેમના ઢોર – ઢાંકર પર સર્વ પર તમે લોભ ન રાખો.

આ સિવાય દેવને રાજી કરવા બલિદાન અને અર્પણો કરવા. પાપમાંથી મુક્તિ પામવા પાપાર્થાપણ (લેવીય ૬:૨૪) દોષમાંથી મુક્તિ માટે દોષાર્થાર્પણ (લેવીય ૭:૧) આભારસ્તુતિને અર્થે શાંત્યાર્પણ (લેવીય ૭:૧૧-૧૨) એમ દહનીયાર્પણ કરવા એમ

સૂચવવામાં આવ્યું છે. વેદી ઉપર સીડીથી ન ચઢવું, રખેને તેમ કરતાં તમારી નઝનતા દેખાય. (નિર્ગમન ૨૦:૨૬)

નિર્ગમન એકવીસ મુજબ – જો કોઈ તેના માતા – પિતાનું મોત નિપજાવે કે તેમને શાપ આપે, પડોશીને કપટથી મારે, કોઈ ચોરીથી મનુષ્યહરણ કરે, કોઈને મરણ તોલ મારે, પોતાના દાસ – દાસીને મારે, ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઈજા કરે અને એથી તેનો ગર્ભપાત થઈ જાય તો તે શિક્ષાને પાત્ર છે.

નૈતિક અને ધાર્મિકતાના સંદર્ભમાં બાઈબલ જણાવે છે કે “જો કોઈ માણસ સગાઈ કર્યા વગરની કુમારીકાને લલચાવી તેની સાથે કુકર્મ કરે છે; તો તેને પલ્લું આપીને પરણે. જો તેનો પિતા તેને તેની સાથે પરણાવવાને ઈનકાર કરે, તો કુમારીકાના પલ્લા પ્રમાણે તે પૈસા ભરી આપે.” (નિર્ગમન ૨૨ : ૧૬ – ૧૭) જાનવર સાથે કુકર્મ કરે તો તે માર્યો જાય (નિર્ગમન ૨૨:૧૯) સાથે – સાથે તું પરદેશીને હેરાન કે તેના પર જુલમ ન કર. વિધવા કે અનાથ છોકરાંને દુઃખ ન દે. જો તું તેમ કરે તો દેવ યહોવાહ એમ કહે છે કે હું નક્કી તરવારથી તેમને મારી નાખીશ અને તમારા છોકરાં અનાથ થશે. (નિર્ગમન ૨૨ : ૨૦ – ૨૪) ગરીબને જો પૈસા ધીરે તો લેણદાર જેવો ન થા. અને જો ગરીબનું જો કંઈ ગીરે રાખે તો તેની તેને જરૂર ઊભી થાય તે પહેલાં તેને પાછું વાળી આપ. (નિર્ગમન : ૨૦ – ૨૭)

નિર્ગમનના પુસ્તકમાં નૈતિકતા સંબંધિ આગળ એમ જણાવે છે કે તું તારા ન્યાયાધીશની નિંદા ન કર અને તારા અધિકારીને શાપ ન દે. તું તારી ઊપજ અને કમાણીમાંથી મારે માટે અર્પણ લાવવામાં ઢીલ ન કર અને તારો જ્યેષ્ઠ પુત્રને સાત દિવસ તેની માતાની પાસે રાખી આઠમે દિવસે મારી સેવાને અર્થે મને આપ. કોઈના દ્વારા સંહાર પામેલું કે જાનવરે ફાળી ખાધેલું તમારે ન ખાવું. (નિર્ગમન : ૨૨ : ૨૮ – ૩૧)

વર્ષમાં તારે બે ખમીર રોટલીનું પર્વ, ખેતરમાંથી વાવેલામાંથી લઈને તારી મહેનતના પ્રથમ ફળનું એટલે કાપણીનું પર્વ, વર્ષના અંતે તારી મહેનતનું ફળ ભેગું કરે ત્યારે તું સંગ્રહપર્વ પાળ અને આમ વર્ષમાં તારે ત્રણ વાર દેવની હજૂરમાં આવવું. તારી ઉપજનું પ્રથમ ફળ તારે તારા દેવની હજૂરમાં લાવવું; વળી તારાં ઢોર – ઢાંકરનું પહેલું બચ્ચું પણ. (નિર્ગમન ૨૩ : ૧૪ – ૧૮)

• ઈસુના શુભ સંદેશ આધારિત ખ્રિસ્તી જીવન :

જુના કરારમાં આજ્ઞાઓ અને નિયમો પાળવા તથા અર્પણો ચઢાવવા એ સઘળું સૂચિત હતું; અને એમ કરવાથી દેવ રાજી રહેતા હતા. પરંતુ ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પછી આ બધામાં બદલાવ આવે છે. જીવનનું સામર્થ્ય રક્તમાં છે તેમ બાઈબલ સમજાવે છે; અને માટે જ ઉત્પત્તિ ૯ : ૪ પ્રમાણે પ્રાણીઓ, લેવીય ૧૭ : ૧૧ પ્રમાણે માણસોનું અકારણ રક્ત વહેવડાવવું તે દોષ માનવામાં આવતો. તેનાથી ભૂમિ શાપિત અને અશુદ્ધ બને છે તેમ માનવામાં આવતું હતું. અકારણ ખૂબ રક્ત વહેવડાર રાજા દેવનું મંદિર બાંધવાને અયોગ્ય ગણાતો. રક્ત (લોહી) ઈશ્વરદત્ત જીવનનો પુરાવો ગણાતું હતું. આને કારણે ઈઝરાયેલના યાજકો લોકોના ભલા માટે ઈશ્વરને અર્પવા માટે અર્પણો તૈયાર કરવા રક્તનો ઉપયોગ કરતા હતા. જુના કરારની રક્ત અને અર્પણો વિષેની આ માન્યતાના અનુસંધાને ઈસુ ખ્રિસ્ત માનવ જીવનના કલ્યાણ અર્થે અધમો ઉદ્ધારક પાપ નિવારક બલિ બની ગયા, મૃત્યુને વહોર્યું, અને ફૂસ પર જડાયા અને ત્યાં તેમણે પોતાનું રક્ત વહાવ્યું. અને એમ એમના આ એક વેળાના અર્પણ દ્વારા તેઓ આખી આલમના સંધાય પાપ માટે, તે એક પૂરેપૂરું નિષ્કલંક અર્પણ બની ગયા. તેમણે પોતાના મહામૂલ્યવાન મૃત્યુનું કાયમનું સંભારણું સ્થાપ્યું. અને પોતાની પવિત્ર સુવાર્તામાં આદેશ આપ્યો કે મારા પુનરાગમન સુધી આ માટ્ટું સંભારણું પાળ્યા કરો કે જેથી ખ્રિસ્ત તમારા પ્રભુ દ્વારા તમે તમારા પ્રભુના દૈવી સ્વભાવના ભાગીદાર બની શકે. તેમના આ સંભારણામાં સંધિય માનવ ભાગીદાર બનીને નવજીવનમાં સંચારણ અને દેવના રૂપમાં રૂપાંતર પામતા જાય. તથા તે સદા સર્વદા દેવમાં રહે અને દેવ તેમનામાં રહે. ટૂંકમાં ઈસુ ખ્રિસ્ત પૃથ્વી પરના સઘળાં પાપ પોતાના માથે લઈ તે એ આડા અને ઊભા લાકડાના વધસ્તંભ પર પૃથ્વી પરના સઘળાં લોકોના પાપોની ખંડણી ભરે છે. સંત યોહાન ઈસુ ખ્રિસ્ત વિશે સુવાર્તા પ્રગટ કરતાં ઈસુને દેવના હલવાન સાથે સરખાવતાં કહે છે કે “જુઓ, ઈશ્વરનું હલવાન, જે જગતનું પાપ દૂર કરે છે !” (યોહાન ૧ : ૨૯) એથી આગળ વધીને ઈસુના

શિષ્યમાંનો એક શિષ્ય ઈસુને ‘મસીહ’ તરીકે ઓળખાવે છે ‘મસીહ’ એટલે ‘ખ્રિસ્ત’ જેનો અર્થ થાય છે “અભિષિક્ત” અથવા ‘ઈશ્વરના લોકોને દોરવા માટે ઈશ્વર દ્વારા પસંદ કરાયેલ.’ આ બાબતના સંદર્ભમાં બાઈબલના ચારેચાર લેખકો (સુવાર્તિકો) પોતાની સુવાર્તામાં ઈસુ સંબંધિત એમ નોંધે છે કે ‘જ્યારે ઈસુ બાપ્તિસ્મા પામી પાણીમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા ત્યારે જુઓ, તેમને માટે આકાશ ખૂલી ગયું, ને ઈશ્વરના આત્માને કબૂતરની જેમ ઊતરતો અને પોતાના પર આવતો તેમણે જોયો. અને જુઓ, આવી આકાશવાણી થઈ, “આ મારો વહાલો દીકરો છે, એના પર હું પ્રસન્ન છું.”’ (માથથી ૩ :૧૬-૧૭, માર્ક ૧:૧૧, લૂક ૩:૨૨ યોહાન ૧ : ૩૪)

ઈસુના મૃત્યુ પછી નવા કરાર આધારિત ખ્રિસ્તી જીવન :

ઈસુના મૃત્યુ પછી ખ્રિસ્તી જીવન માટેનો તેમનો આ શુભ સંદેશ તેમના શિષ્યો લોકો સુધી પહોંચાડે છે. સંત પાઉલ રોમનોને પત્ર બારમા અધ્યાયમાં અને એફેસિયોને પત્ર ચોથા અધ્યાયમાં ખ્રિસ્તી લોકોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ઈશ્વરે જે પ્રમાણેનું અને જે હેતુ માટે નિર્માણ આપણું કર્યું છે; તે પ્રમાણે અને તે હેતુને સિદ્ધ કરનારું જીવન જીવનારા અને વ્યતીત કરનારા બનીએ. ખાસ કરીને કોઈનું ભૂંડું ન કરતાં, ઢોંગ વગરનો પ્રેમ કરીને એકબીજા પર ગાઢ પ્રેમ કરનારા બનીએ. ઉદ્યોગમાં આળસુ ન બનતાં, આત્મામાં ઉત્સાહી બનીએ. આશામાં આનંદ, સંકટમાં ધીરજ રાખી પ્રાર્થનામાં લાગુ રહી; સતાવનારાઓને આશીર્વાદ આપનારા બનીએ. આનંદ કરનારાઓ સાથે આનંદ અને રડનારા સાથે રડનારા એમ અરસ – પરસ એક દિલના થઈએ. નમ્ર ભાવે ગરીબોની કાળજી લેનારા બનીએ. વૈરી ને ક્ષમા આપીએ. જો તે ભૂખ્યો કે તરસ્યો હોય તો તેને તૃપ્ત કરીએ. અને આમ, ભૂંડાથી હારવાને બદલે સારાથી ભૂંડાનો પરાજય કરીએ. ઈસુ ખ્રિસ્ત પાસેથી શીખીને મનોવૃત્તિમાં નવા થઈએ. અને ખ્રિસ્ત ઈસુમાં દેવના મનોરથ પ્રમાણેનું ન્યાયી, સત્યતા અને પવિત્રતામાં સર્જાયેલું નવું માણસપણું ધારણ કરીએ. સર્વ પ્રકારના ખુન્નસને દૂર કરીને એક બીજા પ્રયે માયાળુ તથા કડ્ડાળુ બનીએ. દેવનું અનુકરણ કરી એક બીજા પર પ્રીતિ રાખનારાં બનીએ. નિર્લજ્જ, ઠણ – મશ્કરી કરનારા, વ્યભિચારી, દુરાચરણી, દ્રવ્યલોભી, મૂર્તિપૂજક ન બનીએ અને ખોટી સોબતથી દૂર રહીએ. ડાહ્યા બનીને ડાહ્યા માણસ સાથે ચાલીએ. મદ્યપાન ન કરનારા, દુવ્યસની ન બનીએ. ખ્રિસ્તનું ભય રાખી એક બીજાને અધીન બનીએ. પત્ની પોતાના પતિને અને એમ પતિઓ પણ; આમ, પતિ – પત્ની એકબીજાને આધીન રહે.

સંત પાઉલ પ્રેરિત બાઈબલમાં જણાવે છે કે જો તમે ખ્રિસ્તથી અલગ થાઓ છો તો કૃપાથી અલગ થાઓ છો. વ્યભિચાર, અપવિત્રતા, લંપટપણું, મૂર્તિપૂજા, જાદુ, વૈરભાવ, કજિયાકંકાશ, ઈર્ષા, ક્રોધ, ખટખટ, કુસંપ, પક્ષાપક્ષી, અદેખાઈ, વિલાસ કરે છે તે દેવના રાજ્યનો વારસો પામશે નહીં. પણ પવિત્ર આત્માનું ફળ પ્રેમ, આનંદ, શાંતિ, સહનશીલતા, માયાળુપણું, ભલાઈ, વિશ્વાસુપણું નમ્રતા તથા સંયમ રાખે છે; એવાંની વિરુદ્ધ કોઈ નિયમ રહેતો નથી આપણે એકબીજાને ખીજવીને તથા એકબીજા પર અદેખાઈ રાખીને મિથ્યા બડાઈ ન કરીએ. (ગલાતી પ : ૧૯ - ૧૬) દયાળુ હૃદય, મમતા, નમ્રતા, વિનય તથા સહનશીલતા પહેરીએ. અને કોઈની સાથે કજીયો થયો હોય તો તેને ક્ષમા કરીએ (કલોસ્સીઓને પત્ર ૩ : ૧૨ – ૧૩) ખ્રિસ્તની શાંતિ પામવા ગીતો, સ્તોત્રો તથા આત્મિક ગીતો દ્વારા કૃપાસહિત આપણા હૃદયો પ્રભુની આગળ લાવી તેનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી અન્યની સમક્ષ તે રજૂ કરીએ અને દેવની આભારસ્તુતિ કરીએ. સ્ત્રીઓ; પ્રભુમાં યોગ્ય છે તેમ તમારા પતિને આધીન રહો. તથા પતિ પોતાની પત્નીઓ પર પ્રેમ રાખે. છોકરાંઓ દરેક બાબતમાં પોતાના માબાપનું માને અને પિતાઓ નાહક તમે તમારા બાળકોને ચીડવો મા. દાસ ઈશ્વરથી ડરીને ખરા દિલથી પોતાના માલિકની સેવા કરે. ઘણીઓ (માલિકો) આકાશમાં આપણો કોઈ ઘણી છે તેમ માનીને આપણે આપણા સેવકો સાથે ન્યાય તથા સમભાવથી વર્તીએ. દેવ પક્ષપાતી નથી જે ભૂંડું કરે છે તેને તેની ભૂંડાઈનું ફળ આપે છે.

ઉપસંહાર :

સમગ્ર જગતના ખૂણે – ખૂણે વસતા ખ્રિસ્તીઓ એક જ સૂરમાં એક જ અવાજે પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કરતાં કહે છે કે – “સર્વસત્તાધારી ઈશ્વરપિતા, આકાશ તથા પૃથ્વીનો કર્તા, તેના પર હું વિશ્વાસ કરું છું. વળી તેનો એકનોએક પુત્ર ઈસુ ખ્રિસ્ત,

આપણો પ્રભુ તેના પર હું વિશ્વાસ કરું છું. તે પવિત્રઆત્મા દ્વારા ગર્ભ રહ્યો, કુંવારી મરિયમને ઉદરે જન્મ્યો, પોતિયુસ પિલાતની હક્કમતમાં દુઃખ ભોગવ્યું, ફૂંસે જડાયો, મરણ પામ્યો તથા દટાયો. અધઃસ્થાનમાં ઉતર્યો; તે ત્રીજે દિવસે મૂએલાંમાંથી ઉત્થાન પામ્યો, સ્વર્ગમાં ચઢી ગયો અને સર્વસમર્થ ઈશ્વરપિતાને જમણે હાથે બિરાજમાન છે. તે ત્યાંથી જીવતાં તથા મૂએલાંનો ન્યાય કરવા સારુ આવનાર છે. વળી પવિત્રાત્મા પર હું વિશ્વાસ કરું છું. અને પવિત્ર સાર્વત્રિક મંડળી, સંતોની સંગત, પાપોની ક્ષમા, દેહનું પુનરુત્થાન તથા અનંત જીવન, એ સર્વ વાતો હું માનું છું. આમેન.”

જે રાત્રે ઈસુને પકડીને તેમના પર તહેમત મૂકી તેમને દેહાંત દંડ આપવાનો હતો તે રાત્રે ઈસુ ગેથસેમાની વાડીમાં જગતના લોકોના પાપ પોતાને માથે લેવા અને ઈશ્વર સામે તેની ખંડણી ભરવાના શુભ આશયે તે પોતાના આકાશવાસી બાપની પાસે પ્રાર્થના થકી બળની યાચના કરે છે. આ સમયે થાક અને શોકના ભારથી ત્રસ્ત શિષ્યોને ઊંઘતા જોઈ તેમને ઠપકો આપતાં કહે છે કે – “જાગતા રહો અને પ્રાર્થના કરો કેમ કે તમે પરીક્ષણમાં ન આવો.” (માથ્થી ૨૬ : ૪૧) ત્યારે પૃથ્વી પરના દરેક ખ્રિસ્તી; ખ્રિસ્તી જીવનમાં પોતાને દૃઢ રીતે લાગુ રાખવા, ન્યાયકાળના એ દિવસે ખરા અર્થમાં સ્વર્ગમાં ભાગીદાર બનવા અને પ્રવર્તમાન જીવનના હરેક સંકટ અને પરીક્ષણથી પોતાને બચાવવા; ૧ તિમોથી : ૨ – ૫ પ્રમાણે “દેવ એક જ છે, અને દેવ તથા માણસોની વચ્ચે એક જ મધ્યસ્થ પણ છે. એટલે ખ્રિસ્ત ઈસુ પોતે માણસ.” એમ જ માની, સ્વીકારીને ખુદ ઈસુ ખ્રિસ્તે માથ્થી ૬ : ૯ – ૧૩ માં શીખવ્યા મુજબની આ પ્રાર્થના નિરંતર કરે છે –

“ઓ આકાશમાંના અમારા બાપ, તમારું નામ પવિત્ર મનાઓ; તમારું રાજ્ય આવો; જેમ આકાશમાં તેમ પૃથ્વી પર તમારી ઇચ્છા પૂરી થાઓ. દિવસની અમારી રોટલી આજ અમને આપો. અને જેમ અમે અમારા ઋણીઓને માફ કર્યાં છે, તેમ તમે અમારાં ઋણ અમને માફ કરો. અને અમને પરીક્ષણમાં ન લાવો, પણ ભૂંડાથી અમારો છૂટકો કરો. કેમ કે રાજ્ય તથા પરાક્રમ તથા મહિમા સર્વકાળ સુધી તમારાં છે. આમીન.”

' પવિત્ર બાઈબલ' માંથી...

GOEIIRJ

INCORPORATING HUMAN VALUES INTO THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOLS, COLLEGES, AND UNIVERSITIES.

Dr. Kamlesh D. Prajapati,

Associate professor,

Department Of Chemistry, V.S.Patel College Of Arts & Science, Bilimora-396321

Abstract:

This comprehensive essay explores the significance of integrating human values into the current education system of India, spanning from schools to colleges and universities. It delves into the philosophical underpinnings of human values, their relevance in contemporary society, and the potential benefits of including them in the curriculum. The essay also addresses the challenges and practical strategies for implementing this essential shift in educational focus.

Introduction:

Education is not merely about acquiring knowledge; it is also about shaping individuals into responsible, compassionate, and ethical citizens. Human values play a crucial role in this process by instilling a sense of morality, empathy, and social responsibility. In India, like many other countries, the educational system has primarily emphasized academic and technical knowledge, often neglecting the holistic development of students. However, there is a growing recognition of the need to incorporate human values into the curriculum at all levels of education, from schools to colleges and universities. Keeping that aim in this context to elucidate the importance of integrating human values into India's present educational curriculum following.

I. Understanding Human Values:

Before delving into the incorporation of human values into education, it is essential to define and understand what these values entail. Human values are a set of ethical principles and ideals that guide human behaviour and interactions. They encompass virtues such as honesty, compassion, respect, integrity, empathy, and social responsibility. In essence, they shape individuals' moral compass and influence their decisions and actions.

1. **Philosophical Foundations of Human Values:** Human values have deep philosophical roots in Indian culture and traditions. Concepts like Dharma, Ahimsa (non-violence), and Satya (truth) are foundational to many Indian philosophies and religions. Integrating these values into education aligns with the rich heritage of the country.
2. **Relevance in Contemporary Society:** In today's interconnected world, characterized by cultural diversity and global challenges, human values have become more relevant than ever. They promote tolerance, inclusivity, and ethical conduct, which are essential for building harmonious societies and addressing pressing issues like climate change, inequality, and social injustice.

II. The Current Educational Landscape in India:

To understand the scope and challenges of integrating human values into education, it is

crucial to examine the current educational landscape in India, from schools to colleges and universities.

1. **School Education:** The school curriculum in India is often criticized for being exam-centric, focusing primarily on academic performance. While subjects like Moral Science and Value Education exist, their implementation and impact are inconsistent. There is a need for a more comprehensive and structured approach to teaching human values in schools.
2. **Higher Education (Colleges and Universities):** In higher education institutions, the focus is predominantly on academic and technical disciplines. While some universities offer courses in ethics or soft skills, they are often optional and not integrated into the core curriculum. A shift towards holistic education that includes human values is necessary for producing well-rounded graduates.

III. Benefits of Incorporating Human Values:

Integrating human values into the curriculum offers a plethora of benefits for individuals, society, and the nation as a whole.

1. **Moral Development:** Education that emphasizes human values fosters moral development. Students learn to make ethical choices, develop a strong sense of right and wrong, and become responsible citizens.
2. **Social Harmony and Inclusivity:** Human values promote tolerance and inclusivity. They help bridge cultural and social divides, fostering social harmony and reducing conflicts based on differences.
3. **Critical Thinking and Decision-Making:** The consideration of ethical principles in education enhances critical thinking and decision-making skills. Students learn to analyze complex situations, weigh consequences, and make informed choices.
4. **Global Citizenship:** In a globalized world, individuals with strong human values are better equipped to be responsible global citizens. They understand their role in addressing global challenges and promoting peace and sustainability.
5. **Emotional Intelligence:** Education that incorporates human values nurtures emotional intelligence. Students learn to manage their emotions, empathize with others, and build healthy relationships.

IV. Challenges and Obstacles:

Despite the numerous advantages, there are significant challenges to implementing human values in the education system in India.

1. **Resistance to Change:** The existing education system is deeply entrenched, and any substantial change faces resistance from various stakeholders, including policymakers, educators, and parents.
2. **Lack of Trained Faculty:** Effectively imparting human values requires educators who are well-versed in these principles. However, there is a shortage of trained faculty members capable of teaching values effectively.

3. **Assessment and Evaluation:** Assessing students' understanding and application of human values poses a challenge. Traditional examination-based assessment methods may not be suitable for evaluating values education.

V. Strategies for Implementation:

Addressing these challenges requires a thoughtful and phased approach to incorporating human values into the curriculum.

1. **Teacher Training Programs:** Establish comprehensive teacher training programs that equip educators with the knowledge and skills needed to teach human values effectively.
2. **Curriculum Integration:** Incorporate human values into the core curriculum rather than treating them as separate subjects. Embed these values into various subjects and extracurricular activities.
3. **Ethical Dilemma Discussions:** Encourage classroom discussions on ethical dilemmas and real-world issues to stimulate critical thinking and ethical decision-making.
4. **Community Engagement:** Promote community engagement and service-learning projects to help students apply their values in real-life situations.
5. **Assessment Methods:** Develop innovative assessment methods, such as portfolios, reflective journals, and peer evaluations, to assess students' understanding and application of human values.
6. **Cultural Sensitivity:** Approach values education with cultural sensitivity, recognizing and respecting the diverse beliefs and worldviews of students.

VI. Successful Case Studies:

Several institutions and initiatives in India have successfully integrated human values into their educational frameworks.

1. **Rishi Valley School:** Rishi Valley School in Andhra Pradesh incorporates values education into its curriculum, emphasizing character development and community service.
2. **Gandhi Ashram Schools:** Schools inspired by Mahatma Gandhi's principles, such as the Sabarmati Ashram in Gujarat, have integrated values like truth, non-violence, and simplicity into their teaching methods.
3. **IIT Kharagpur's "Life Lessons" Course:** The Indian Institute of Technology (IIT) Kharagpur introduced a course titled "Life Lessons," which focuses on personal development and values education for its engineering students.

VII. Conclusion:

Incorporating human values into the present curriculum of schools, colleges, and universities in India is not only desirable but also necessary. It aligns with the country's cultural heritage, prepares students for the complex challenges of the 21st century, and fosters a more ethical and compassionate society. While challenges exist, they can be overcome through concerted efforts at various levels, including policy formulation, teacher training, and curriculum redesign. Ultimately, an education system that places equal emphasis on knowledge and values can contribute significantly to the holistic development of individuals and the betterment of society.

ભારતીય ગ્રંથોમાં સમાવિષ્ટ માનવમૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ

Patel Miteshkumar Kishorbhai

Research scholars

Sarvajanik University, Surat

પ્રસ્તાવના

ભારતીય વૈદિક સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી જૂની સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. ભારત પાસે નૈતિક ગ્રંથોનો વિશાળ ભંડાર છે, જેણે યુગોથી આપણી સંસ્કૃતિને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. ભારતીય નૈતિકતાનો પાયો આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પૂજા, પ્રાર્થના અને સમાજના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોના રૂપમાં જોઈ શકાય છે. ભારતમાં નૈતિકતા અને ધર્મ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. નૈતિક કાયદો એ લોકોના સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગનું સૂચક છે. નૈતિકતા મુખ્યત્વે વિશ્વના નૈતિક મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત છે. ધર્મની વચ્ચે જીવવું એ માનવ જીવનનો સાચો સાર છે. દુન્યવી સુખ અને સુખી પર ભાર મૂકે છે. સાચો ધર્મ નૈતિક સંબંધિત છે. લોકોએ નૈતિક સંહિતા અનુસાર તેમની ફરજો નિભાવવી જરૂરી છે. નૈતિકતાના બે પ્રકાર છે, વ્યક્તિગત અને સામાજિકવ્યક્તિગત નૈતિકતા. સારા ગુણોનું સૂચક છે જે વ્યક્તિગત સુખાકારી છે. જે સામાજિક વ્યવસ્થા અને સુમેળ માટે સામાજિક નૈતિકતા એવા મૂલ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે. અને સુખ માટે જરૂરી છે.

માનવમૂલ્યોનો અર્થ :

સંસ્કૃતમાં 'મૂલ પ્રતિષ્ઠાયમ' જ્યારે 'મૂલ' શબ્દ પછી 'યત' પ્રત્યય લાગે ત્યારે મૂલ્ય શબ્દની રચના થાય છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, માનવ વર્તનમાં હાજર એવા તત્ત્વ જે સામાજિક આદર્શો અને વ્યક્તિગત શ્રેષ્ઠતાને સ્થાપિત કરે છે. મૂલ્યો એ જ્ઞાન પર આધારિત વર્તન તત્ત્વોનો સંગ્રહ છે. જે આચરણ દ્વારા આપણે આપણી જાતને સમાજ સાથે વ્યવસ્થિત કરી શકીએ છીએ, જે વર્તનને કારણે સમાજનું કલ્યાણ જ થાય છે તે માનવીય મૂલ્યો કહેવાશે. માનવીય . ગૌરવ એ માનવ મૂલ્ય છે.

ભારતીય ગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યો:

સેવા

'સેવા પરમો ધર્મ' આપણી સંસ્કૃતિમાં માનવ સેવાને ભગવાનની સેવા ગણવામાં આવે છે. મહાભાગવતમાં એક વાર્તા છે કે, જ્યારે મહારાજા રંતિદેવ પ્રગટ થયા ત્યારે તેમણે મહાવિષ્ણુ પાસે મોક્ષ માંગવાને બદલે લોકોની સેવા કરવાની શક્તિ આપવા માટે વરદાન માંગ્યું હતું. સેવા એ માણસનો સૌથી મોટો ગુણ છે. જે તેને અન્ય જીવો કરતાં શ્રેષ્ઠ બનાવે છે. સેવા એ માનવતાની અદ્ભુત જીવનરેખા છે. હનુમાનજી સેવા અને શરણાગતિનું પ્રતિક છે. નિઃસ્વાર્થ સેવા જીવનને ઉજ્જવળ બનાવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે. "બલિદાન અને સેવા એ ભારતના બે આદર્શ છે."

શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધાવાન લખતે શ્રીમદ્ ભગવત ગીતા કહે છે કે શ્રદ્ધાવાન બનો જે, શ્રદ્ધાવાન હોય છે એને લાભ થાય છે, સ્વામી વિવેકાનંદને પણ કહ્યું છે "આત્મશ્રદ્ધા વિના ઈશ્વરશ્રદ્ધા નકામી છે". દરેક માણસે પહેલા પોતાની જાત પર શ્રદ્ધા રાખવી પડશે. કોઈપણ કાર્ય શ્રદ્ધા સાથે જ કરવું પડશે. શ્રદ્ધાયાં દેહી શ્રદ્ધાથી આપણું રામચરિતમાનસમાં ધર્મના આચરણ પહેલાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન છે. શ્રદ્ધા વિના કોઈ ધર્મ નથી.

કરુણા

માનવીના વર્તનમાં કરુણાનું સ્થાન સૌથી મોટું છે .પ્રાણીઓમાં પણ કરુણા જોવા મળે છે .શોકમાં કરુણા હોય છે પરંતુ તે ત્યારે પ્રગટ થાય છે જ્યારે કોઈ બીજાનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થાય છેભારતીય પરંપરાના તમામ . ગ્રંથોમાં ભગવાનને કરુણાનિધાન કહેવામાં આવ્યા છેવિચ્છેદમાં કરુણા નથી ., જોડાણમાં કરુણા છેજ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના . દુઃખમાં બોલાવે છે ખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે કોઈનો આશરો લે છે અથવા કોઈને:દુઃ, ત્યારે આ સ્થિતિ જોઈને જેનું હૃદય પણ આટલું જ શોકમય બની જાય છે તેને કરુણામય કહેવાય છે .

પરોપકાર

જીવન અને શરીરની પ્રાપ્તિ માનવ સેવા માટે છે, ભોગ ભોગવવા માટે નથીઆ સંદર્ભમાં ., પ્રકૃતિ પોતે જ આપણા પ્રથમ શિક્ષક છે.

પરોપકારી વૃક્ષ પરોપકારાય વહન્તિ નાદયઃ ।

પરોપકારી દુહંતી ગાંવઃ પરોપકારી દાન. ॥

ઉપરોક્ત શ્લોક પરથી આપણને આપણી ફરજની જાણ આપોઆપ થઈ જાય છે .પરોપકારનો અર્થ છે બીજાનું ભલું કરવું . જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે વિવિધ સાહસો કરતી વખતે અન્ય લોકો અને જીવોના કલ્યાણ માટે કેટલાક પ્રયત્નો કરે છે, તો આવા પ્રયત્નો પરોપકારની શ્રેણીમાં આવે છેદાન જેવો કોઈ ધર્મ નથી .ીજે લોકો મન ., વચન અને કર્મ દ્વારા દાનની ભાવનાથી કાર્ય કરે છે તેઓ સંતોની શ્રેણીમાં આવે છેઆવા સત્પુરુષો જે કોઈ પણ સ્વાર્થ . .યવગર બીજાનું ભલું કરે છે તેમને દેવકોટી હેઠળ કહી શકા

ત્યાગ

જ્યારે આપણે આપણી જરૂરિયાતોને અવગણીએ છીએ અને કેટલાક જરૂરિયાતમંદ લોકોને મદદ કરીએ છીએ, ત્યારે તેને ત્યાગની લાગણી કહેવાય છેકહોપનિષદ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે અમરત્વની સ્થિતિ ક્રિયાઓ ., સંતાનો અથવા સંપત્તિ દ્વારા ક્યારેય પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી માત્ર .ત્યાગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ત્યાગેનૈકેન પ્રસિદ્ધ શિવિસર્વ મહાના તથા

કાપોત રક્ષણાર્થાય સ્વશરીરરામદત્તા ॥

ત્યાગની ભાવનાના સંદર્ભમાં દધીચિ અને કર્ણ નું ઉદાહરણ મહાન છેદધીચિએ વૃત્તાસુરને મારવા માટે તેની . કરોડરજ્જુનું દાન કર્યું. દાતા કર્ણએ તેના જન્મજાત બખ્તર અને કાનની બુટ્ટીઓ દાન કરીને બલિદાનની ભાવના દર્શાવી . મહારાજ રઘુએ વરતંતુના શિષ્ય કૌતસની ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે ચૌદ કરોડ સોનાના સિક્કાઓનું દાન કરીને પોતાનું વચન પૂરું કર્યું.

માનવમૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ

વર્તમાન સમયમાં આપણે સમાજ તરફ ડોક્યુ કરશું તો આપણને જોવા મળશે કે માણસ આજે વિવિધ સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો છે. સમાજમાં આજે દયા, કરુણા, શ્રદ્ધા, સેવા, આત્મવિશ્વાસ આ બધું ગુણો ખલાસ થતા દેખાઈ રહ્યા છે. એનું મુખ્ય કારણ શું? એનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે માણસનું નૈતિક અધ:પતન. માણસે પોતાના જીવન મૂલ્યોને આજે ખલાસ કરી નાખ્યા હોય એવું જોવા મળે છે. આજે ડગલેને પગલે માણસમાં નિરાશા, હતાશા, વેફલ્ય, વૈમનસ્ય જોવા મળે છે, કારણ કે માણસમાં આત્મવિશ્વાસ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિના ગ્રંથોમાં જે કંઈ પણ મૂલ્યો વૈદિક કાળથી ચાલી આવ્યા હતા તે મૂલ્યોની અભ્યાસ આજે કોઈ કરતું નથી. અને મનુષ્ય જીવનનું અધ:પતન માટેનું એકમાત્ર કારણ હોય તો

તે છે કે એમના જીવનમાંથી મૂલ્યોનું ખલાસ થવું. આજનો માનવી વાયદાવાદી અને ફાયદાવાદી બની ગયો છે બીજાના ખિસ્સામાં ના પૈસા મારા ખિસ્સામાં કોઈપણ રીતે આવા જ જોઈએ એ જ વિચારતો થઈ ગયો છે. આટલું સુંદર મનુષ્ય જીવન મળ્યું છે, તેને નૈતિક મૂલ્યોને આધારે જીવવું જોઈએ એમ આજે કોઈને લાગતું નથી. આજે માત્ર અને માત્ર માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો રહેલો છે. અને એ સિદ્ધ કરવાના ચક્કરમાં એ દુનિયાના અન્ય લોકોને, પર્યાવરણને પ્રકૃતિને, પ્રાણી સજીવ સૃષ્ટિને નુકસાન પહોંચતો રહેલો છે.

આજના આ ભૌતિક યુગમાં મનુષ્ય જીવનની દીવાદાંડી સમાન એવા ગ્રંથોના વિચાર અપનાવા જ પડશે. ગ્રંથોના મૂલ્યો અપનાવવાથી મનુષ્યનું જીવન સામાજિક ક્ષેત્રે, રાજકીય ક્ષેત્રે કે પછી આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉન્નત બનશે. માણસ માણસ વચ્ચેનું અંતર ઓછું થશે. પરસ્પર ભાવ નિર્માણ થશે અને એક સુ સંસ્કૃત સમાજનું નિર્માણ થઈ શકશે. માણસની દરેક સમસ્યાઓનું સમાધાન અને તેની પ્રગતિનું પ્રેરકબળ ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યોમાં સમાયેલું છે.

સમાપન

વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, ભગવદ ગીતા વગેરેમાં ઘણી જગ્યાએ આચારના મૂલ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં આપણા જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટેની તમામ પહેલોનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સત્યનું પાલન ન થાય તો પણ તેની શક્તિ રહેશે ., અહિંસા પણ એવી જ છેવ્યક્તિના હૃદયની ઉદારતા એ . ગુરુ અથવા શિક્ષક .દયાનું સ્વરૂપ છેની શરણાગતિ એ ભાવિ ગુરુત્વનું સ્વરૂપ છે .પ્રકૃતિનું રક્ષણ એ વ્યક્તિના અસ્તિત્વની ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરે છેલોભથી દૂર રહેવ .ું એ સમાનતા છેતેથી ., આ આપણા શૈક્ષણિક મૂલ્યોની સૂચિતાર્થમાં જીવવાનું છે, જો તમે આ જીવશો તો તમારું જીવન મૂલ્ય કહેવાશેઆ પરિસ્થિતિમાં જ મૂલ્યો જાણવા અને અપનાવવા . જોઈએતેમની ગેરહાજરીમાં, જીવન ઉજ્જડ જમીનની જેમ અર્થહીન બની જાય છે .

સંદર્ભ સાહિત્ય

- ૧ . સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથમાળા – સંચયન. શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ: રાજકોટ.
- ૨ . ભગવદ ગીતા તેના મૂળ સ્વરૂપે ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ.
- ૩ . સંક્ષિપ્ત મહાભારત.ગીતપ્રેસ ગોરખપુર .
- ૪ . ઈશાદિ નૌ ઉપનિષદ્ . ગીતપ્રેસ ગોરખપુર.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો એક અવલોકન :

ડો. હેમાંગિની રાયસિંગભાઈ ચૌધરી

વ્યાખ્યાતા સહાયક,

સરકારી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બિલાડઉમરગામ .તા ., જિલ્લાસાડ દ્વારા .

(1). પ્રાસ્તાવિક :

જરાતી, હિંદી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓનાં ગદ્યગાથા અવશ્ય -ય મૂલ્યોનીની ગૌરવપદ્ય સાહિત્યમાંમાનવી-જોવા મળે છેમાનવ જીવન અને ઉન્નતિમાં સંશોધનનાં મૂળ રહેલાં છેશોધખોળ ., ખોજ, તપાસ, અભ્યાસ, અન્વેષણ કે અનુસંધાન તે સંશોધન.જ્ઞાનની કોઇપણ શાખામાં નવીન હકીકતોની કાળજીપૂર્વકની તપાસ એટલે સંશોધન . ફ્રક પી.એમ .’ કોઇ એક સમસ્યાના સંદર્ભમાં હકીકતો અને તેના અર્થો કે તેની ઉપયોગિતા માટેની પ્રામાણિક, ઊડાણપૂર્વક અને બૌદ્ધિકતપાસ એટલે સંશોધન.’

- ફેડરિક એલ વિટના મતાનુસાર .’ શૈક્ષણિક સંશોધન એટલે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ શિક્ષણ ક્ષેત્રે રહેલી સમસ્યાઓના ઉકેલો લાવવાની પ્રક્રિયા.’
- પાંડેના મત મુજબ ‘શૈક્ષણિક સમસ્યાના અભ્યાસ અર્થે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની ઉપયોગિતા એટલે શૈક્ષણિક સંશોધન.’
- સુખિયા અને મેહરોત્રાના મતાનુસાર, ‘શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિમાં પ્રવર્તમાનના વિકાસ તરફ દોરી જનાર પ્રવૃત્તિ એટલેશૈક્ષણિક સંશોધન.’

આમ, શૈક્ષણિક સંશોધન એ શિક્ષણ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓના ઉકેલો માટેની હેતુલક્ષી પ્રક્રિયા છેશૈક્ષણિક સંશોધનને . શિક્ષણની જનની કે જનેતા કહેવામાં આવે છે

સંસ્કૃત ભાષાના નાટ્યકારોનાંનાટકો, પંચતંત્ર, નીતિશતકમ્, મહાભાષ્ય અને અણુભાષ્ય – જેવી સાહિત્યિક કૃતિઓમાં સમાવિષ્ટ થતાં માનવીય મૂલ્યોની તપાસ હાથ ધરવાનો પ્રસ્તુત અભ્યાસનો મૂળ હેતુનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે .

(2) શબ્દોની વ્યાખ્યા અને વિભાવના :

અકાલિદાસ: સંસ્કૃત સાહિત્ય ., ભવભૂતિ, ભાસ,પંડિત વિષ્ણુ શર્મા, ભર્તૃહરિ, શંકરાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતાં માનવીય મૂલ્યોની તપાસ હાથ ધરવાનો પ્રસ્તુત અભ્યાસનો મૂળ હેતુ છેપૂર્વે નિર્દેશિત . સંસ્કૃત નાટ્યકારોનાંનાટકો :વિશેષત .સાહિત્યકારોની કૃતિઓ તે સંસ્કૃત સાહિત્ય,પંચતંત્ર, નીતિશતકમ્, મહાભાષ્ય અને અણુભાષ્ય – જેવી સાહિત્યિક કૃતિઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ કરવાનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે .

બકલિદાસ : માનવીય મૂલ્યો ., ભવભૂતિ,ભાસ,પંડિત વિષ્ણુ શર્મા, ભર્તૃહરિ, શંકરાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં સાહિત્યનાં ઊડાણલક્ષી અધ્યયન દ્વારા માનવીય મૂલ્યોનો નિર્દેશ કરવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છેમૂ .લ્યશબ્દ માટે અંગ્રેજીમાંValueકહેવામાં આવે છે .’ જેને આપણે શુભ, સારું ગણીએ છીએ, જેમ કે, દયા, પ્રેમ, પ્રામાણિકતા અને સહાનુભૂતિ – તે મૂલ્યજેલસ . હેનરીના મતાનુસાર‘માનવીય કાર્યો કે અનુભવો, માનવ સમુદાય કે પરિસ્થિતિમાંથી સર્જાય વોલ્ટર .તે માનવીય મૂલ્ય - ઇવેરેટ .જી(Walter G. Everett) દ્વારાતેમના મહાન ગ્રંથ ‘Moral Values’માં માનવીય મૂલ્યોને આ મુજબ આઠ વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં છે .1 :Economic Values, 2. Bidily Values, 3. Recreation, 4. Values of Association, 5. Character Values, 6. Aesthetic Values, 7. Intellectual Values, 8. Religious Values.એનન્યૂ દિલ્હી દ્વારા .ટી.આર.ઇ.સી.

પ્રકાશિત‘Document on Social Moral and spiritual Values’નામના ગ્રંથમાં કુલ પ્રકારનાં મૂલ્યોની નોંધ કરવામાં 83 આવેલી છેતે પૈકી મુખ્યત્વે માનવતા ., પ્રામાણિકતા, ફરજપાલન, સહકાર, સ્વછતા, શિસ્ત, દયાભાવ, નેતૃત્વ, એકતા, મિત્રતા, પ્રેમ, સામાજિક સેવા, નિયમિતતા – જેવાં માનવીય મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે .

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ માં પણ વિદ્યાલયોમાં મૂલ્ય શિક્ષણને અગ્રતા આપવામાં આ1986વી હતીમાનવીય . મૂલ્યોને વ્યક્તિગત, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાષ્ટ્રીય, નૈતિક, શાંતિપ્રિયતા અને આધ્યાત્મિક જેવાં મૂલ્યોની -

સર્વ સંતાનો પરમ પિતાનાં સંતાનો છે અને .માનવીય મૂલ્યોને સ્વીકારે છે ભારતીય સંસ્કૃતિ .અગત્ય વિશ્વ સ્તરે રહી છે સમસ્ત પૃથ્વીને એકકુટુંબ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે .

કકાલિદાસ: એક અવલોકન., ભવભૂતિ,ભાસ,પંડિત વિષ્ણુ શર્મા, ભર્તૃહરિ, શંકરાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં સાહિત્યનું ઊડાણલક્ષી અધ્યયન એટલે અવલોકનસમસ્ત અવલોકન દ્વારા ., સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોનાં ગહન અધ્યયન દ્વારા તેમાં પ્રતિબિંબિત થતાં માનવીય મૂલ્યોની તપાસ કરીને સાર સ્વરૂપે તેની નોંધ કરવાનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવેલ છે .

: સંસ્કૃતના મુખ્ય સાહિત્યકારોનું સાહિત્ય .(3)

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંસ્કૃત ભાષાના કાલિદાસ, ભવભૂતિ,ભાસ,પંડિત વિષ્ણુ શર્મા,ભર્તૃહરિ, શંકરાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય પ્રમુખ સાહિત્યકારોનાં સાહિત્યનો અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છેકાલિદાસ સંસ્કૃત ભાષાના . .1 : પ્રમાણે છે તેમની જાણીતી કુલ સાત કૃતિઓ આ .કાલિદાસની ઉપમા જાણીતી છે .મહાકવિ તરીકે જાણીતા થઈ ગયા કુમારસંભવમ્, .2 માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, .3 રઘુવંશમ્, .4 મેઘદૂતમ્, .5 ઋતુસંહારમ્, .6 વિક્રમોર્વશીયમ્, .7 અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનાં ત્રણ નાટકો જાણીતાં છે .ભવભૂતિનો કરૂણ રસ જાણીતો છે ., જે આ મુજબ છે .1 : મહાવીરચરિતમ્, .2 માલતીમાધવમ્, .3 ઉત્તરરામચરિતમ્ભાસને સંસ્કૃત નાટકોના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ., જેમનાં કુલ તેર નાટકો જાણીતાં છેમધ્યમવ્યાયોગ .1 : મહાભારતનાં કથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો (1) ., .2 દૂતવાક્ય, .3દૂત ઘટોત્કચ, .4 કર્ણભાર, .5 ઊરુભંગ, .6 પંચરાત્ર પ્રત .1 : આધારિત રૂપકો રામાયણનાં કથાનક ઉપર .(2)િમા, .2 અભિષેક,બાલચરિત : શ્રી કૃષ્ણ ચરિત ઉપર આધારિત રૂપકો .(3) , : ઉદયન કથાના કથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો .(4) પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ .1,2 . સ્વપ્નવાસવદત્તમ્, લોકકથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો .(5) :: .1 અવિમારક, .2 ચારુદત્તમ્તના મહાન લેખક પંડિત વકાશ્મીરમાં જન્મેલ સંસ્કૃ.િષ્ણુ શર્માની મહાન કૃતિ પંચતંત્રે મિત્રભેદમ્ અતિ પ્રસિદ્ધ છેજગત ગુરુ શંકરાચાર્ય કેરલના મહાન તત્ત્વજ્ઞાની ગણાય છે .ભર્તૃહરિ દ્વારા નીતિશતકમ્ લખાયેલ છે., જેઓ અદ્વૈત વેદાંત સાહિત્યના જાણીતા છેરણશાસ્ત્રી ગણાય છેશ્રી વલ્લભાચાર્ય સંસ્કૃત ભાષાના મહાન વ્યાક ., જેઓએ અણુભાષ્ય નામના મહાન ગ્રંથની સંરચના કરીઆમ ., સંસ્કૃતના પ્રમુખ સાહિત્યકારોનાં સાહિત્યનો અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે .

4). સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો :

હકીકતમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રત્યે અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે કે,સંસ્કૃત સાહિત્ય અને માનવીય મૂલ્યોને સમન્વિત કરવાનો પ્રયાસ સંસ્કૃત નાટ્યકારોએ કર્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે :

.1મહાકવિ કાલિદાસનાં નાટકોમાં માનવીય મૂલ્યો :

મહાકવિ કાલિદાસ જન્મે બ્રાહ્મણ હતા પિતાને ગુમાવનારકાલિદાસનો ઉછેર કાશીના કોઇક-બાળપણથી જ માતા . ગોવાળિયા દ્વારા થયેલે હતોપ્રચલિત દંતકથા અનુસાર તેઓ વિક્રમાદિત્યના દરબારના નવ રત્નોમાંના એક . મહાકવિ કાલિદાસની.હતાસાત કૃતિઓ પૈકી મુખ્યત્વે અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્, વિક્રમોર્વશીયમ્ અને માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ – પ્રસ્તુત ત્રણ નાટકોમાં માનવીય મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવ્યાં છેજીવન અ .ને માનવીય મૂલ્યો વચ્ચે જબરી સગાઈ છેસત્યદર્શન પ્રત્યે પ્રેમ તે જ .માનવીય મૂલ્યોમાં જીવન જેટલી જ વિશાળતા અને જીવન જેટલું જ ઊડાણ છે . ધર્મ .સંસ્કૃત નાટકોમાં સંસ્કારો અને પૂજાને અગ્રતા આપવામાં આવી છે .જીવન મૂલ્યો, અર્થ, કામ અને મોક્ષ – જેવા ચાર પુરુષાર્થોને અગ્ર .સંસ્કૃત નાટકોમાં મોક્ષનો સર્વાધિક સ્વીકાર કરવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે .સ્થાન અપાયેલ છે-

મહાકવિ કાલિદાસ માનવીય જીવન મૂલ્યોના પણ મહાકવિ હતાબાલ્યાવસ્થાથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીનાં . મ્ઞંઞાવાતો સામે અણનમ રહીને જગતની ધુરાને ધારણ કરતા તથા સત્ય, શિવમ્ કે સુંદરમ્- આદર્શોને ંસિદ્ધ કરવાનો સતત પુરુષાર્થ કરનાર પુરુષોનું તેમ જ સત્ય, શીલ અને સંયમથી શોભતાં માનવીય મૂલ્યોનું પણ આલેખન કરવામાં આવેલ છે.કાલિદાસનાં નાટક વિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકના પાંચમાં અંકમાં જાતકર્મ નામના સંસ્કાર અને વિદ્યાગ્રહણની ચર્ચા - મહાકવિ .વામાં આવી છેકરકાલિદાસનાંઅભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ નાટકના પ્રથમ અંકના બારમા શ્લોકમાં મારીચનાં મુખમાં બાળકનાં સંસ્કાર નામકરણ સંદર્ભમાં શબ્દો મુખરિત કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં માનવીય મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરવામાં

આવ્યાં છેલન અને પોષણ કરવાને કાસર્વદમન પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે પરિપા .રણે એ હંમેશાં ભરતનાં નામથી પ્રખ્યાત થશે – એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છેમહાકવિ કાલિદાસે આ જ અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ નાટકમાં ગૃહસ્થાશ્રમને . ત્ત કાર્યમાં પ્રવૃ -આ જ નાટકના અંતિમ સાતમા રાજા પ્રજાનાં હિત .સર્વ ઉપકાર રક્ષણમ્ કહીને વિવાહના ગુણ ગાયા છે – રહે તેવાં માનવીય મૂલ્યનો અવશ્ય સંકેત થયો છેકાલિદાસનાં માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં પ્રથમ અંકના પ્રથમ . વિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકના પ્રારંભમાં જ નાન્દીપાઠમાં પરમ .શ્લોકમાં પ્રણામ કરનારને બહુવિધ ફળ પ્રાપ્તિનો સંકેત થયો છે કરવા સંદર્ભે માનવીય મ સામાજિક કલ્યાણ કરવા અને સર્વને પ્રસન્નૂલ્યની અગત્ય દર્શાવવામાં આવી છે . વિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકના ત્રીજા અંકમાં સનાતન સત્ય પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે કે, અત્યંત મુશ્કેલી અને પરિશ્રમ પછી જે વસ્તુ મળે છે તે વિશેષ મૂલ્યવાન બની રહે છેયડો મળે તો તેની પુષ્કળ તડકામાં ઘણું તપ્યા પછીથી વૃક્ષનો છાં . અગત્ય અનેરી બની રહે છેઉર્વશીની પ્રાપ્તિ વિલંબે થઈ અને તે દરમિયાન રાજા પ્રેમપીડિત થયો હતો .. આ સર્વ અનુભવ્યા પછી ઉર્વશી સાથે જે મિલન થયું, તેનું મૂલ્ય વિશેષ છેકારણ કે ., તેની પાછળ રાજાની સાચી ભાવના રહેલી છેઆમ ., પરસ્પર પ્રેમભાવના એ પણ માનવીય મૂલ્ય છે .

મહાકવિ કાલિદાસનાં માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકના પ્રથમ અંકમાં રાજા વિદૂષકને સુનીતિમુત્સદીગીરીરૂપ વૃક્ષને - એટલે કે .ફૂલ પછી ફળનો પણ સંકેત કર્યો છે .ફૂલ આવ્યાનો સંકેત કરે છે, માલવિકાનાં દર્શનરૂપી ફળ આવશે – તેવા સંકેતની સાથે સત્કાર્યવાદ અને પરિણામવાદને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓનો નિર્દેશ થયો છેહૃદયનાં ઊડાણમાંથી . મહાકવિ કાલિદાસનાં નાટકોમાં .ઉદભવેલ સત્કાર્ય કે સારી અને ઉદાત્ત ભાવનાથી કરેલું સત્કાર્ય જ ઉત્તમ ફળદાયી બને છે ચોથા અને પાંચમા માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ નાટકના .મહિલાઓ દ્વારા નમન કરવાની પ્રણાલી પણ દર્શાવવામાં આવી છે અંકમાં ‘ જયતુ જયતુ ભર્તો, ‘જયતુ દેવો ભર્તો, ‘ અને ‘વિજયતાં વિજયતાં દેવ:’ કહીને નમસ્કાર કરવાની પ્રણાલી દર્શાવવામાં આવી છેવિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકમાં પણ રાણી ઉર્વશીનો રાજા વિક્રમ પ્રત્યેનો આદરભાવ જોવા મળે છે ., જે માનવીય મૂલ્યનાં ઉત્તમ ઉદાહરણનો નિર્દેશ મળે છેપ્રસ્તુત નાટકમાં બાળકોને આશીર્વાદ આપવા માટેનાં વાક્યો જોવા . મળે છે ‘ તમારું કલ્યાણ થાઓ, ‘ તમે આગળ વધો, ‘ અને ‘ માતાપિતાની સેવા કરનાર બનો-; ‘ આમ, આશીર્વાદવાળાં વાક્યોમાં પણ માનવીય મૂલ્યોનાં પ્રતિબિંબ જોવાં મળે છે .

2. ભવભૂતિનાં નાટકોમાં માનવીય મૂલ્યો :

દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા વિદર્ભ દેશના પદ્મપુરન નગરના ભવભૂતિ સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધના ગણાય છે .‘એકોરસકરુણો એવ :’ની માન્યતા ધરાવનાર ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં કરુણ રસનું ઉલ્કટતાથી આલેખન કરેલ છેમપ્રસ્તુત નાટકમાં દાંપત્ય પ્રે ., પ્રજાપાલન પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્ય- પરાયણતા- જેવાં માનવીય મૂલ્યો નિરૂપાયેલાં છેમાનવીય મૂલ્યોના મહાન પુરસ્કર્તા ભવભૂતિએ માનવ જીવનના આદરણીય તથા ઉન્નત . આદર્શો સહિત મહામાનવ શ્રીરામનું ગૌરવ પ્રતિપાદિત કર્યું છે, જે દ્વારા ભવભૂતિનાં વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભાનો સહજ રીતે ખ્યાલ આવી જાય છે .ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં કરુણ રસને જ એકમાત્ર કરુણ રસ ગણાવેલ છેજે રીતે . પાણી વમળ, પરપોટા અને મોજાંનું અલગ અલગ રૂપ ધારણ કરે છે, તે જ રીતે એકમાત્ર કરુણાની ઘટના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરે છેકાવ્યની આ પ્રકારની વાણીને ભવભૂતિ પોતે જ .દર્શ છેરજોગુણથી દૂર પરાવાણી ભવભૂતિનો આ . આમ .કલામ્ વિશેષણોથી સંબંધે છે :અમૃતમ્ આત્મન, ભવભૂતિએ ઋષિઓની વાણીમાં માનવીય મૂલ્યોનાં સત્યનો નિવાસ કરાવ્યો છેઆમ ., માનસિક ચિંતાવાળા ભયાનક જીવનવ્યવહારમાં અટવાયેલા રામનાં ભાવન-ાં સત્યને ઋષિઓ સારી રીતે જાણે છેભવભૂતિનાં ઉત્તરરામચરિતમ્ નાટકમાં સીતા પ્રત્યેનો રામનો આચાર અને તેમના તરફની માનની લાગણી . એમ બંનેનો પરસ્પર આદરભાવ જોવા મળે છે - પ્રસ્તુત નાટકના ચોથા અંકમાં રાજા જનક તથા દશરથ .જોવા મળે છે સાથે માન અને સન્માનની લાગણી વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે- ચરિતમ્ અને માલતીમાધવમ્ભવભૂતિનાં મહાવીર . નાટકોમાં પણ પાત્રોના પરસ્પર પ્રેમભાવ, પ્રસન્નતા, વચનપાલન-, આજ્ઞાપાલન-, પ્રજાનું સન્માન – જેવાંઆદર્શ માનવીય મૂલ્યોની વાચા આપવામાં આવી છે .

.3ભાસનાં નાટકોમાં માનવીય મૂલ્યો :

સંસ્કૃત નાટકોના પિતા તરીકે જાણીતા ભાસ ઉત્તર ભારતના બ્રાહ્મણ હતા, જેઓનો સમય ઇપ્સોની પાંચમી .સ . .1 : મહાભારતનાં કથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો (1) .ભાસનાં કુલ તેર નાટકો જાણીતાં છે .કે ચોથીનો ગણાય છે મધ્યમવ્યાયોગ, .2 દૂતવાક્ય, .3 દૂત ઘટોત્કચ, .4 કર્ણભાર, .5 ઊરુભંગ, .6 પંચરાત્ર .(2) રામાયણના કથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો પ્રતિમા .1 : .2 અભિષેક,બાલચરિત : શ્રી કૃષ્ણ ચરિત ઉપર આધારિત રૂપકો .(3) ,ઉદયન કથાના .(4) પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ .1 : કથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો,2 . સ્વપ્નવાસવદત્તમ, લોકકથાનક ઉપર આધારિત રૂપકો .(5) :: .1 અવિમારક, .2 ચારુદત્તમ- પ્રસ્તુત સર્વ નાટકો પૈકી ભાસ દ્વારા સર્જિત ઊરુભંગ નાટકમાં રણ નામના આશ્રમને માન અને પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન કહેવામાં આવ્યું છેઅભિષેક નાટકમાં નારાયણને જગતના સ્વામી ગણીને દેવોના અધિપતિઅને . ભાસે પંચરાત્ર નાટકમાં દુર્યોધનનાં પાત.સરસ્વતીના જિહ્વાતરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છેર્ને અત્યંત પ્રજ્જવલન રીતે ઉચ્ચ કોટિનું અંકિત કર્યું છેદુર્યોધન અત્યંત ધીર ., ગંભીર અને ઉદાત્ત માનવીય મૂલ્યોથી સભર ગુણોવાળો છેપંચરાત્ર . નાટકમાં ભાસે ભીષ્મ પિતામહનાં પાત્રને સૌજન્યની મૂર્તિ, ભવ્યતાના પ્રતીક, સત્ય અને ન્યાયને માટે આગ્રહ રાખનારા માનવીય મૂલ્યોવાળા મહાન પુરુષ તરીકે શણગાર્યા છેપ્રસ્તુત પંચરાત્ર નાટકમાં માનવીય મૂલ્ય કર્મની અગત્ય પણ . ભાસનાં પંચરાત્ર નાટકમાં અને અભિષેક નાટકમાં મધ્યમવ્યાયોગ નાટકમાં અતિથિનો સત્કાર .દર્શાવવામાં આવી છે ભાસનાં કર્ણભારનાટકમાં કર્ણ દ્વારા ઇન્દ્ર .કરવાનો સંકેત થયેલ છેને અપાયેલ કવચગાવામાં કુંડળનાં દાનનો મહિમા- આ નાટકના અંતે ભરતવાક્યમાં ભાસે .એ માનવીય મૂલ્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે - દાન કરવું .આવ્યો છે'સર્વત્ર વિપત્તિઓ હંમેશ માટે નાશ પામો.'- જેવાં આશીર્વાદ વ્યક્ત કરેલ છેઆ ઉપરાંત ભાસનાં અન્ય વિવિધ નાટકોમાં સમર્પણની . ભાવના, પારિવારિક સામૂહિક પ્રેમભાવ, માતાતા અને સંતાનો પ્રત્યે પરસ્પર સ્નેહની લાગણીપિ-, પરસ્પર સંધિ પાલન, વફાદારી, ત્યાગભાવ-ભાવના પૂર્વજો પ્રત્યેનો શ્રદ્ધા-,સાન્તવના આપવાની ભાવના જેવાં ઉચ્ચ સ્તરનાં માનવીય - .મૂલ્યોની વાચા આપવામાં આવી છે

.4પંડિત વિષ્ણુ શર્મા :પંચતંત્રે મિત્રભેદમ :

ઇસદીમાં દક્ષિણ ભારતમાં પંડિત વિષ્ણુ શર્મા નામના સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાન વાર્તાકાર થઈ પાંચમી .સ . પોતાના ત્રણે મૂર્ખ પુત્રોને નીતિજ્ઞ અને .દક્ષિણનાં મહિલારોધ્ય નામનાં નગરમાં અમરશક્તિ નામનો રાજા હતો .ગયા વિદ્વાન બનાવવા માટે પંડિત વિષ્ણુ શર્માને કામ સોંપ્યુંપંખી કથાઓ રચી-નાની પશુ તેમણે નાની ., જે વાર્તાઓ ત્રણે રાજકુમારોને સંભળાવી. આ'પંચતંત્ર' સંસ્કૃત નીતિપંડિત .કથા સાહિત્યનો અતિ પ્રાચીન અને અત્યંત અગત્યનો ગ્રંથ છે- વિષ્ણુ શર્મા દ્વારા સર્જિત'પંચતંત્ર'ની વાર્તાઓમાં માનવીય મૂલ્યો ઉપદેશાત્મક સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થતાં જોવાં મળે છે . પક્ષીઓની સંસ્કૃત ભાષાની વાર્તાઓનાં -પંચતંત્રમાં પશુ :વિશેષત .કથા સાહિત્યમાં નીતિકથાઓનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે .પંચતંત્રમાં પાંચ તંત્રોનો પરિચય જોવા મળે છે .માધ્યમથી પાઠકોને માનવીય મૂલ્યો પણ દર્શાવી દેવામાં આવ્યાં છે

1. મિત્રભેદ, .2 મિત્રસંપ્રાપ્તિ, .3 કાકોલૂકીય, .4 લબ્ધ પ્રણાશ, .5 અપરીક્ષિત કારક.

.1 ટિદ્દિભ પ્રસ્તુત સમુદ્ર કથામાં ટીટોડા અને ટીટોડી નામનાં પક્ષી જોડાં પર આધારિત વાર્તામાં માનવીય મૂલ્ય એ : છે કે, સ્વજન-, મિત્ર કે સલાહકારની સલાહ અવશ્ય માનવી જોઈએસૌ કોઈનો ઉપ .દેશ કે સલાહ માનીને નમ્રતાથી તેનો અમલ કરવો જોઈએઆ માનવીય મૂલ્ય .એકતામાં જ બળ છે .નાનાં નાનાં ભેગાં થાય તો મોટાનો નાશ કરી શકાય છે . .અતિ અગત્યનું છે

.2 'મત્યત્રય -' કથા અર્થાત્ ત્રણ માછલીઓની કથા દ્વારા નિર્દેશ મળે છે કે,અશક્ત વ્યક્તિઓએ શક્તિશાળી કે બળવાન શત્રુનો ડર રાખવો જોઈએઅરક્ષિત વ્યક્તિઓએ દૈવ .વેંથી જ તેનો ઉપાય શોધી લેવો જોઈએસંકટથી ડરીને પૂ . .કે નસીબ પર આધાર રાખવો જોઈએ નહિ

.3 'ચટકા કુજ્જર' અર્થાત્ ચકલી અને હાથી કથામાં માનવીય મૂલ્ય એ છે કે, જીવનમાં વફાદાર રહીને મિત્રોને મદદ કરવી જોઈએતાનાં બળે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી સંપથી કે એક .સમુદ્રએ ટીટોડીનાં ઇંડાં પાછાં આપી દીધાં . કોઈ મોટી વ્યક્તિ નાની વ્યક્તિઓને માટે મુશ્કેલી સર્જે તો નાની વ્યક્તિઓએ એકત્ર થઈને સંપથી તેનો સામનો .જોઈએ

કરવાનાં, સંપ દ્વારા એકતાનાં માનવીય મૂલ્યનો નિર્દેશ પ્રસ્તુત કથા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

.4 સિંહની કથા દ્વારા માનવીય મૂલ્ય સ્પષ્ટ થાય છે કેશુગાલ અર્થાત્ સિંહ અને શિયાળ-, યોગ્ય વ્યક્તિ કે પાત્રને જ સલાહ કે ઉપદેશ આપવો જોઈએ ખરેખર તો ઉપદેશ કે સલાહનું પરિપાલન કરવાથી જ સલાહ કે ઉપદેશ સાર્થક બને છે.

.5 સૂચીમુખ -વાનરયુથયો વાર ઉપદેશ કે જનોને વારં-મૂર્ખ .કથા અર્થાત્ સૂચીમુખ અને વાનરોનાં ટોળાંની કથા : અયોગ્ય વ્યક્તિને સલાહ કે ઉપદેશ આપવાથી .સલાહ આપવી જોઈએ નહિ, સલાહ કે ઉપદેશ આપનારનો જ નાશ થઈ જાય છે .

6. વાનરકથા અર્થાત્ વાનર અને ચકલીની કથા :ચટકયો-, ચકલીએ વરસાદથી બચવા માટે વાનરને ઘર બાંધવાની સલાહ આપી તો વાનરે ગુસ્સાથી ચકલીનો જ નાશ કરી દીધો .કતમાં સજ્જનોની સલાહ યોગ્ય હોય છે હકી . પરિણામે અયોગ્ય વ્યક્તિને સલાહ .પરંતુ અયોગ્ય વ્યક્તિને સલાહ કે ઉપદેશ આપવાથી પોતાનો જ નાશ થઈ જાય છે .આપવી વ્યર્થ છે

.7 ધર્મબુદ્ધિઅર .કથા:પાપબુદ્ધયો-યાત્ ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિની કથાઆ રસપ્રદ કથામાં નીતિ અને વ્યવહાર રાખવાનું અને -સ્વાર્થભાવે સૌ સાથે કપટ વિના વર્તન:નિ .માનવીય મૂલ્યનો સંકેત થયો છે સમજદારીનાં .સદવૃત્તિનું માનવીય મૂલ્ય પ્રસ્તુત કથામાં જોવા મળે છે

.5 ભર્તૃહરિ ; નીતિશતકમ્ :

ભર્તૃહરિ દ્વારા સર્જિત નીતિશતકમ્, વૈરાગ્યશતકમ્ અને શુંગારશતકમ્ – આ ત્રણ શતકો પૈકી નીતિશતકમ્ માનવીય મૂલ્યોથી સભર જોવા મળે છે.691 .સ .તેઓ ઇ .માં તેઓ થઈ ગયાત્સિંગનાં -એવો પરિચય ચીની મુસાફર ઇત્-જીવનના વિશેષ અનુભવી .સહિત્યમાંથી મળે છે, સર્વજ્ઞ અને બુદ્ધિશાળી ભર્તૃહરિએ પોતાનાં નીતિશતકમ્ દ્વારા માનવીય મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કર્યાં છે.ઉદાહરણ તરીકે ., સઘળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો, નિરાશા અને ગમગીનીથી દૂર રહેવાનાં માનવીય મૂલ્યને અગ્રતા આપવામાં આવી છે.પરિશ્રમી જીવન ., સાદાઈ, નમ્રતા, વિનયવિવેક-, જીવદયા, ઉત્સાહની સાથે મનોશાંતિ, પરોપકારી ભાવના, પરસ્પર સંપથી સહયોગી થવાનાં માનવીય મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવ્યાં છે . વૈરાગ્યનો ઉપદેશ .તેમનાં જીવનમાં પણ આ બાબત વણાઈ ગઈ હતી .ભર્તૃહરિએ સંસારથી નિવૃત્ત થવાની વાત કરી છે કવિ પોતાનાં જીવન દરમિયાનઆધ્યાત્મ .ભર્તૃહરિએ પોતાની જુસ્સાદાર શૈલીમાં આપ્યો છે.મિકતા અને સંસારીપણું – એ બે પૈકી કયું માનવીય મૂલ્ય ઇષ્ટ છે? એ સંદર્ભે ભર્તૃહરિ પોતે પણ ગૂંચવણ અનુભવતા હતાક્યારેક શુંગાર તરફ પ્રીતિ . -ક્યારેક હાસ્ય .તો કોઈક વખત વૈરાગ્યના ઉચ્ચતમ પ્રદેશોમાં પણ ઉડ્ડયન કરતા જોવા મળે છે .દાખવતા જોવા મળે છે રસથી ભરેલા દુયકા પણ જોવા મળે છે, જેને પ્રસન્નતાનાં માનવીય મૂલ્ય તરીકે આંકી શકાય. માનવીય મહાન મૂલ્ય સદગુણને સેવવાનો ઇસારો તેઓ કરી દે છે.ખરેખર માનવીઓનું જીવન જાળવી અંદરના ચંદ્ર જેવું ચપળ છે ., આ વાત કેટલી સાચી છે – એવું સમજીને માણસે હંમેશાં સારાં કર્મો કરવાં જોઈએઆ પ્રકારનાં માનવીય મૂલ્યની સાથે જીવનની . સાર્થકતા પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

.6 આચાર્ય જગતગુરુ શંકરાચાર્ય : બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યમ્:

આચાર્ય જગતગુરુ શંકરાચાર્ય કેરળના બ્રાહ્મણ હતા, જેઓ આઠમા સૈકામાં થઈ ગયામહાન દર્શનશાસ્ત્ર . શાંકરભાષ્ય દ્વારાતત્ત્વજ્ઞાનના ચિંતનના વિકાસમાં આચાર્ય શંકરાચાર્યનું કૈવલાદ્વૈત દર્શન અતિ અગત્યનું પ્રદાન છે નીતિશાસ્ત્રનો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે અતિ નિકટનો નાતો રહ્યો છે.નૈતિક .નીતિધર્મનો આદર્શ આત્મસાક્ષાત્કાર છે . શરીર .આચરણ એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર તરફ લઈ જતું આચરણ, મન અને વાણી વડે થતી પ્રત્યેક ક્રિયા એ કર્મ છે.શુભ . શંકરાચાર્યએ માણસના સ્ .કાર્યો કરવાં એ માનવીય મૂલ્ય છે.વાતંત્ર્ય અને સત્કાર્યની જવાબદારી પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે.કામ., ક્રોધ અને અહંકારથી દૂર રહીને સત્કાર્યો કરવાં – તે માનવીય મૂલ્યસમાજ જીવનના આદર્શને શંકરાચાર્ય . અગત્ય આપે છે, જે સામાજિક મૂલ્યો એકતા, પરસ્પર સહાયક બનવું, સામૂહિક ભાવ, પરોપકારી બનવું અને ઔદાર્ય ભાવને માનવીય મૂલ્યો તરીકે આલેખી શકાયશંકરાચાર્ય દ્વારા બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં સત્કાર્ય માનવીય મૂલ્યનું અતિ .

એક .જ્યારે કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે અન્ય કાર્યનો નાશ કરે છે .સુંદર રીતે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે અદ્વૈતવા .કાર્યમાં અનેક કાર્યો હોઈ શકે નહિદી શંકરાચાર્ય સત્કાર્ય માનવીય મૂલ્યનો વિશેષ પક્ષપાત કરતા હોય, તેવી સહજ રીતે પ્રતીતિ થાય છે .

.7 શ્રી વલ્લભાચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્ય આંધ્ર પ્રદેશના બ્રાહ્મણ હતા:શ્રીમદ્ બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યમ્ ;, જેઓની જીવન યાત્રા-એપ્રિલ 27, ઇ1479 .સ .થી જુન 26, ઇ 1531 .સ .દરમિયાન રહીપ્રભુ કે વલ્લભ તરીકે જાણીતા વલ્લભાચાર્ય મહા .વલ્લભાચાર્ય દ્વારા અણુભાષ્યગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યોની વાચા આપવામાં આવી .પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક હતા જેમ માટીમાંથી ઘડો બને છે તેમ સમગ્ર કારણ કાર્યરૂપે અનેક સ્વરૂપે પરિ .તેઓએપરિણામવાદનું નિરૂપણ કર્યું હતું.છેલામ પામે છે, તેને પરિણામવાદ કહેવામાં આવે છેસોનું હતું ., સંદંતર ઘરેણાં નાશ થતાં અંતે પણ તે સોનું જ રહે છેઅવિકૃત . એવું સત્કારણ કાર્યરૂપે પરિણામ પામેઅને ફરી કારણનું રૂપ પામે, આનું નામ અવિકૃત પરિણામ કહેવાયશુદ્ધાદ્વૈતવાદમાં . માયાનો આશ્રય લીધા વિના અવિકૃત પરિણામની અગત્ય અપવામાં આવી છેઆમ .,વલ્લભાચાર્ય દ્વારા જીવનમાં શુદ્ધ સત્કાર્યો કરવાનાં માનવીય મૂલ્યોને પરોક્ષ રીતે પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવ્યાં છે .

(5) સમાપન :

જગતની પ્રત્યેક ભાષાનું સાહિત્ય પાઠકોને માટે પ્રેરક પાથેય પૂરું પાડે છેસાહિત્યકારો દ્વારા સાહિત્યમા .ં સમાજને પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવે છે અને સાહિત્ય દ્વારા સમાજ પણ પરિવર્તિત થતો રહે છેસંદેશા આપવા -જીવન . સંસ્કૃત ભાષાનાં વિવિધ નાટકો .માનવીય જીવન મૂલ્યો દર્શાવવામાં સાહિત્યની ભૂમિકા વિશેષ રહી છે, મંત્રો, શ્લોકો, સૂક્તિઓ,સુભાષિતાની, ધ્યેયવાક્યોમાં અને મહાકાવ્યોમાં વિવિધ સ્વરૂપે માનવીય મૂલ્યો દર્શાવવામાં આવે છેપ્રસ્તુત . અવલોકન અભ્યાસમાં મહાકવિ કલિદાસ, ભવભૂતિ, ભાસ, પંડિત વિષ્ણુ શર્મા, ભર્તૃહરિ, શંકરાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ઊડાણલક્ષી અધ્યયન દ્વારા માનવીય મૂલ્યોનો નિર્દેશ કરવાનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવ્યો છેસંસ્કૃત . સાહિત્યમાં પરસ્પર પ્રેમભાવના, પ્રસન્નતા, વચનપાલન-, આજ્ઞાપાલન-, પ્રજાનું સન્માન – જેવાં માનવીય મૂલ્યોની વાચા આપવામાં આવી છેસમર .પણની ભાવના, પારિવારિક સામૂહિક પ્રેમભાવ, માતાપિતાઅને સંતાનો પ્રત્યે પરસ્પર - સ્નેહની લાગણી, પરસ્પર સંધિ પાલન, વફાદારી, ત્યાગભાવ-ભાવના પૂર્વજો પ્રત્યેનો શ્રદ્ધા-, સાન્તવના આપવાની ભાવના સંપ કે એકતા.જેવાં ઉચ્ચ સ્તરનાં માનવીય મૂલ્યોની વાચા આપવામાં આવી છે -,મૈત્રીભાવ,સત્કાર્ય,પરસ્પર સહાયક બનવું, સામૂહિક ભાવના, પરોપકારી બનવું અને વિશ્વ કક્ષાની ઔદાર્ય ભાવના વીય મૂલ્યોને જેવાં અતિ મૂલ્યવાન માન - સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નવપલ્લવિત પામેલાં આ પ્રકારનાં .સંસ્કૃતના સાહિત્યકારોએ પોતાનાં સાહિત્યમાંપ્રતિબિંબિત કર્યાં છે મહાન રત્નો સમાન સર્વ માનવીય મૂલ્યો વૈશ્વિક સ્તરેમહત્તમ પ્રમાણમાં ઉજાગર પામતાં રહે અને સૌ કોઈ ઉન્નત બનતા રહે – એવી અભ્યર્થના સહિત .

સંદર્ભસૂચિ

1. ડોચાંપાનેરી .,ભાવનાબેન,પંડિત વિષ્ણુશર્માવિરચિતે પંચતંત્રે મિત્રભેદમ્ .(2019) , (પ્રથમ આવૃત્તિ) , સુરત ન્યૂ પોપ્યુલર પ્ :રકાશન, મસ્કતિ હોસ્પિટલ સામે, ટાવર રોડ અને અઠવા ગેટ, અઠવા પોલિસ ચોકી સામે .
2. ડોદેસાઈ ., પુનિતા નાગરજી,(.સં) ,સૂત્રશાંકરભાષ્યમ્બ્રહ્મ .(1999) ,(દ્વિતીય આવૃત્તિ) , અમદાવાદ સરસ્વતી : પુસ્તક ભંડાર, હાથીખાના, રતન પોળ.
3. ડોરાવળ .,સીશ્રીમદ શંકરાચાર્યનું .(2013) .વી . તત્ત્વજ્ઞાન,(તૃતીય આવૃત્તિ) , અમદાવાદ યુનિવર્સિટી : ગુજરાત રાજ્ય .ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, પાટનગર યોજના ભવન, ગુજરાત કોલેજ પાછળ, એલિસબ્રિજ .
4. નાન્દી, તપસ્વી,સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય .(1996) ,(તૃતીય આવૃત્તિ), અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ : ગુજરાત રાજ્ય .બોર્ડય, પાટનગર યોજના ભવન, ગુજરાત કોલેજ પાછળ, એલિસબ્રિજ .
5. ત્રિવેદી, ક(અનુવાદક) .પ્રા .,બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યમ્ .(1910) , ગુજરાત .વર્ના સોસાયટી :
6. શાસ્ત્રી, એ.ડી .,(1998) ,શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યવિરચિતમ્ શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યમ્,(પ્રથમ આવૃત્તિ) , અમદાવાદ :

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ .

7. સુથાર, ડીઆર ..,સાહિત્યનો ઇતિહાસ-સંસ્કૃત કાવ્ય .(2018) ,(પ્રથમ આવૃત્તિ) , સુરત ન્યૂ પોપ્યુલર પ્રકાશન :, મસ્કતિ હોસ્પિટલ સામે, ટાવર રોડ અને અઠવા ગેટ, અઠવા પોલિસ ચોકી સામે .
8. A. D. Pusalker and Dr. A. Berriedale Kith, (1968). Bhasa : A Study, (1st Edition), New Delhi : Munshiram Manoharlal, Oriental Publishers and Book -sellers.
9. A. Macdonell, (1986). History of Sanskrit Literature, (2nd Edition), Delhi : Motilal Banarasidas, Bangali Road, Javahar Nagar.

DEMOCRATIC VALUE SYSTEM IN BUDDHISM AND INDIAN CONSTITUTION**Dr. Grishma Manikrao Khobragade***Head & Associate Professor,**Department of English,**B.K.Birla College (Autonomous), Kalyan. MS*

ABSTRACT:

The Preamble to the Constitution of India promises justice for all. Justice means synchronization of well being of human being between the persons, between groups and interests of the community. Most notably, the preamble superimposes Justice on the other principles of Liberty, Equality and Fraternity. Justice is defined as social, economic and political upliftment. Political justice means equal distribution of political rights irrespective of race, caste, creed, religion or place of birth. In our society ridden with religious, caste and creed discriminations, even economic justice was not possible without social justice.

By establishing Sangha Buddha laid down the foundation of human rights movement in the ancient India as it was an ideal model of democracy Buddha propagated his religious conviction to parivrajakas .Buddha rendered the great service to these parivrajakas was to organize them into a body, to give them rules of life. The core teaching of Buddha was how one human being should conduct himself with others, so that all are happy. Buddha was a revolutionary who wanted to bring drastic social change in the land of inequality. Social change aims at changing the existing social relationships, social values, social institutions, economic pursuits etc. He put his efforts towards changing the established value system and replaced it with, one based on democratic principles. Buddha was the pioneer in the history of mankind to endeavour to abolish slavery and invented the higher ethics and idea of the brotherhood of the entire human race. Thus through his preaching of Buddha intended to achieve social justice nearly in all the walks of life. In this context, it can be said that India which was probably a land of inequality in pre-Buddha time, experienced a new ray of hope in Buddha's time and took definite steps towards democracy and social justice in post Buddha time.

INTRODUCTION:

The supreme power of religion (*Dharma*) was dominant in ancient India. India (*jambudweep*) was governed by religion. The ancient rulers of India were bound to follow the law of *Dharmashastra*. The concept of democracy was not new practice in ancient times. Dr.Babasaheb Ambedkar says:

It is not that India did not know what Democracy is. There was a time when India was studded with republics, and even where there were monarchies, they were either elected or limited. They were never absolute. It is not that India did not know Parliaments or Parliamentary Procedure. A study of the Buddhist Bhikshu Sanghas discloses that not only there were Parliaments-but the Sanghas knew and observed all the rules of Parliamentary Procedure known to modern times. They had rules regarding seating arrangements, rules regarding Motions

Resolutions, Quorum, Whip, Counting of Votes, Voting by Ballot, Censure Motion, Regularization, Res judicata, etc. Although these Parliamentary Procedure were applied by Buddha to the meetings of the Sanghs, he must have borrowed them from the rules of the Political Assemblies functioning in the country in his time.¹

The Buddha established a classless society by opening the gates of the Sangha to all individual; irrespective of there castes and classes .The basic principle of Buddhism was equality Dr.Babasaheb Ambedkar was a social proletariat and scholarly giant. Being a world distinguished multi-disciplinary scholar, before drafting Indian Constitution, he laid down the Buddhist ideological foundation. He adopted dynamic perspectives of Buddha's philosophy. Dr.Babasaheb Ambedkar putting his extra ordinary efforts not only secured his position in the constituent Assembly but also assured the principal position in the entire Constitution making process. Dr.Babasaheb Ambedkar was a visionary person. It was his ambition to establish India on the basis of modern scientific Buddhist philosophy. Buddhist era was the golden period in the Indian history.

DISCUSSION:

Dharamatheerth says:

The great nation wide upheaval started by Buddha kept the whole county under its influence for over one thousand years, which saw its manifestation in glorious achievements in science the arts, industries, commerce, politics and international relations²

Buddha started his social movement on the pillars of love, compassion *maitri*, karuna, character, equality brotherhood and social. Justice. Therefore Dr.Babasaheb Ambedkar considered Buddha as the first social reformer. Buddha's teaching and ideas could be reflected in the Indian Constitution. The Preamble to Indian Constitution is based on the sovereign democratic Republic securing for all its citizens justice, liberty, fraternity equality .The facets of Buddhism reveal that it is the composite philosophy governing man's existence and his association with other in the society. It emphasizes individual liberty and preaches equality, non-violence and compassion. Morality is the foundation of Buddhism. It is a staunch supporter of democracy, liberty, equality, fraternity and justice. Therefore, Dr.Babasaheb Ambedkar embraced Buddhism. Democracy meant control by the people as against dictatorship. Democracy conceived in merely political terms meant the right to every citizen to cast their votes freely .One man, one value principle is recognition of equal rights of all men whether rich or poor, educated or illiterate, rural or urban Dr.Babasaheb Ambedkar says that Parliamentary democracy was meaningless unless it was geared to achieving the real objective of economic democracy Dr.Babasaheb Ambedkar used his capacity and caliber in Constitutional law while drafting the Constitution of India .Considering Indian Caste system based on hierarchy, hegemony ,apartheid and violation of the social justice, provision in the Constitution of India indicate a social revolution. Indian democracy is influenced by the ideology of the Buddha It may be Directive Principles of the State Policy or the Fundamental Rights or safeguards of several kinds of reservation for *Bahujan Hitay -Bahujan Sukhay*.These are the reflections of the philosophy of the Buddha in our Constitution. Buddhism believes in the

social revolution by peaceful way. Buddha's Middle path (*Madhyam marg*) is not only accepted in India but also by United Nations to resolve international disputes through peaceful means.

Buddha recognized women's rights to education and socio-political activity. Buddha attacked varna system. Varna system was considered as divine system. It was dominant and encouraged slavery of the shudra and ati-shudras. Buddha believed and practiced a democratic way of life. On the basis of *Buddhism*, Dr. Babasaheb Ambedkar started several public action plans for political representation of separate electorates and political organization for the victims of social system SC, ST, OBC and religious minorities. Dr. Babasaheb Ambedkar strongly advocated the reorganization of the whole system. He felt the essential of the Constitutional safeguards and provision.

In the name of *Dharma and Dharmashastra*, women were not allowed in decision making process. But Buddha was the first liberator of Indian women. This feministic approach we find in the Indian democracy. To liberate the women from the slavery of social constraint Dr. Babasaheb Ambedkar was the first law minister of India, introduced the Hindu Code Bill in the parliament.

Buddha taught the people by moral teaching and loves to adopt *Panchsheela* in their life. These *Panchsheela* are the foundation stone of the Buddha's teaching for a healthy life for everyone. Dr. Babasaheb Ambedkar propagated Buddhism in India. In the Constitution he has made the provision for study of *Pali*. The government of India has declared Buddha jayanti a holiday mainly through his efforts. Buddhist symbols like wheel of Dhamma and the Ashok pillar has become national symbols and inspires which continue to Indian lawmakers. Buddhist era was the golden period in the Indian history.

Indian Parliament passed the resolution on 22nd July 1947 in the constitutional Assembly of India stating that the National Flag of India shall be horizontal tricolor of saffron, white and green in equal proportion. In the centre of the white band, there shall be wheel in navy blue colour to represent the Chakra. i.e. wheel. The design of the wheel shall be a that of the wheel which appears on the abacus of the Sarnath Lion pillar of Ashok.

Buddhist culture and ethics represented the glorious history of India the Constitution makers of India acknowledged the Ashok Chakra – the wheel of Dhamma on the national tri-color and three lions found on Ashokan pillar at Sarnath as a national symbol. The word *Dharmma Chakra Pravartan* behind the speaker's chair in Lok Sabha It has been put up in Rashtrapati Bhavan could find place because of faith, devotion and overall impact of Buddhism on Indian democracy. Dr. Babasaheb Ambedkar helped India to rediscover Buddha and to take a pride in Buddhism a way of life as one of his great contribution to humanity. Nishikant Waghmare rightly observes: Dr. Babasaheb Ambedkar set the wheel of Dhamma in motion once again, spreading the message of his master to all the corners of the world. The Buddhist said that "Dhamma Chakra was set revolution by Dr. Babasaheb Ambedkar and it was the greatest religious revolution which India had witnessed in modern times."³

The purpose of the fundamental rights is to make democratic social system. The function of the directive Principles is to fix certain social and economic goals for instant achievement by

bringing about a non-violent social revolution, through such a social revolution the Constitution seeks to fulfill the basic needs of the common man and to change the structure of our society.

Buddha confirmed that it is the Middle Way, the practice of which eliminates all kinds of poverty, unemployment, riots and wars, terrorism which are our social problems. The roots of these are ignorance and anger, which must be deep-rooted out by the Buddha's doctrine of compassion, loving kindness, tolerance and wisdom. Its acceptance means so much to the world, indiscriminating and to great measure seeking illusory short cuts.

According to Dr. Babasaheb Ambedkar, Buddhism is the only religious doctrine, which provided the right to social equality in the past and in independent India brings social democracy. In view point of Dr. Babasaheb Ambedkar. He says:

“Positively, my Social Philosophy may be said to be enshrined in three words: Liberty, *Equality and Fraternity*. Let no one; however, say that I have borrowed my philosophy from the French-Revolution. I have not.. My philosophy has roots in religion and not in political science. I have derived them from the teachings of my Master, the Buddha. In his Philosophy, liberty and equality, and a place: but he added that unlimited liberty destroyed equality, and absolute equality left had a place only as a safeguard against the breaches of liberty or equality; but He did not believe that law can be a guarantee for breaches of liberty or equality. He gave the highest place to fraternity as the only real safeguard against the denial of liberty or equality of fraternity which was another name for brotherhood or humanity, which was again another name for religion”⁴

From the foregone discussion it becomes apparent that Democracy in India and its manifestation in the form of social justice ,women empowerment and eradication of *varnabhed* comes from the great impact of well perceived philosophy of Buddhism by Dr. Babasaheb Ambedkar .Although the legal acceptance of this philosophy comes through the Constitutional provisions made by Dr. Babasaheb Ambedkar ,its social acceptance remains undoubtfull and is beyond all time frames not because the Constitution is written by Dr. Babasaheb Ambedkar who was Buddhist himself but because Dr. Babasaheb Ambedkar understood the Buddhism in its true sense as envisioned by Buddha.

References:

1. Subhash C. Kashyap *Our Constitution*, NBT New Delhi, 2001. P-9-10
2. Dharamatheerth, *No Freedom With Caste*, Editor G. Aloysius, Media House, Delhi: 2004.
3. Bhalchandra Mungekar, Aakash Singh Rathore (ed) *Buddhism and the Contemporary World*. New Delhi: Bookwell , 2007, p-203
4. Dr. Ambedkar's speech, broadcast by All India Radio on October 3, 1954.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં માનવીય મૂલ્યો

અરવિંદકુમાર ધનજીભાઈ માહાવંશી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રીમતી પી એન પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ઉમરાખ

પ્રસ્તાવના :-

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાને ઈશ્વરીયા સંગીત માનવામાં આવે છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ સ્વયં ગીતાનો નિર્દેશ કરેલ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અર્જુનને યુદ્ધ કરવા માટે રજૂ કરેલ દાર્શનિક ઉપદેશ ગીતામાં રજૂ કરેલ છે. હિન્દુઓમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાને પવિત્ર અને લોકપ્રિય ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મહાભારતના 'ભીષ્મ પર્વનો' અંશ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સમસ્ત લોકોની વિરાસત છે. સત્યને ઉજાગર કરનાર વિશ્વ વ્યાપક છે. સમગ્ર સૃષ્ટિની આધ્યાત્મિક મુડી છે. ગીતામાં રજૂ થયેલ ઉપદેશ સમગ્ર સૃષ્ટિને લાગુ પડે છે કારણ કે તેમાં આત્માનો તેના મૂળ સ્વરૂપ સાથેનો સંવાદ છે. પ્રસ્તુત પેપરમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં જોવા મળતા માનવમૂલ્યોને રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો અર્થ :-

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો સમન્વય એટલે ગીતા.

ગીતા દ્વારા માનવી સત્યને અત્યંત સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે છે. તેથી જ ગીતાને ભારતીય દર્શનમાં સૌથી વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ૧૮ અધ્યાયો અને ૭૦૦ શ્લોકો છે. ગીતા મહાભારતનો જ એક પર્વ છે. ગીતામાં રજૂ થયેલ અધ્યાયો પૈકી પ્રથમ છ અધ્યાયોમાં ઈશ્વર અને જ્ઞાન વિશે રજૂઆત છે. તેના પછીના છ અધ્યાયોમાં વિશ્વ અને જ્ઞાન વિશે રજૂઆત કરવામાં આવેલ છે. છેલ્લા છ અધ્યાયોમાં આત્મા અને જ્ઞાન વિશેનું વિસ્તૃત વિવેચન છે.

માનવીય મૂલ્યો :-

ગીતામાં મુખ્યત્વે ઈશ્વર, જગત અને જીવાત્મા એમ ત્રણ તત્ત્વોનું વિવેચન જોવા મળે છે. ગીતામાં પાંચ તત્ત્વો પર વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

- ૧, ઈશ્વર શું છે ?
- ૨, જીવ શું છે ?
- ૩, જગતની પ્રકૃતિ શું છે ?
- ૪, જગતની સત્યતા શું છે ?
- ૫, જગતની પૂર્ણતા શું છે ?

ગીતા સનાતન ધર્મનું તાત્પર્ય છે. સમસ્ત વિશ્વના પ્રાણીઓનું કર્મ છે. આમ, ગીતા વિશ્વ માનવ ધર્મની પુસ્તક છે.

ગીતામાં યોગ વિચારને મહત્વ પૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. યોગની મહત્વતાના ગીતાને યોગશાસ્ત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. યોગ શબ્દ સંબંધ વાચક છે. આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના સંબંધને જોડવાનું કાર્ય યોગ કરે છે. આત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં ગીતાએ ત્રણ માર્ગો રજૂ કરેલ છે. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ. ત્રણેય માર્ગોનું ફળ ઈશ્વરનું મિલન છે ત્રણેય માર્ગો પૈકી જેને જે માર્ગમાં રૂચિ હોય તે માર્ગ અપનાવવો જોઈએ. જે વ્યક્તિ જ્ઞાની છે તેણે

જ્ઞાન માર્ગ પર ચાલવું જોઈએજે કર્મશીલ વ્યક્તિ છે તેણે કર્મમાર્ગ પર ચાલવું જોઈએ અને જેની રૂચિ ઈશ્વર પ્રાપ્તિની છે તેણે ભક્તિમાર્ગના શરણમાં રહેવું જોઈએ. આમ,ગીતા ત્રણેય માર્ગોનો સમન્વય છે.

ગીતા દુઃખી જીવને શાંતિ પ્રદાન કરે છે. ગીતા આપણને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાંનિપુણબનાવે છે.ગીતામાં મુખ્યત્વે ‘મૂલ્યકેન્દ્રી શિક્ષણ વ્યવસ્થાની વિચારણા અભિપ્રેત છે. ગીતાની દ્રષ્ટિએ સત્યમ સર્વોપરી છે. આ ઉપરાંત ગીતાનો અહિંસા વિષયક મત અને માનવતાવાદી અભિગમ મૂલ્ય વિભાગના સંદર્ભે મહત્વનો છે. એ રીતે ગીતા આદર્શવાદી શિક્ષણ પ્રણાલી તરફ દબે છે. તથાપિ ગીતાને આદર્શવાદના સક્રિયતામાળખામાં જકડી શકાય તેમ મૂલ્યોના સંવર્ધક અને સંરક્ષકરૂપેરહેલા પરમાત્માનાં અનુસરણમાં જ મૂલ્યોનું જતન થાય છે. ગીતાની શિક્ષણ સંકલ્પનામાં વ્યવહારવાદ, નિર્સર્ગવાદ અને ક્યારેક વાસ્તવવાદના પણ કેટલાક તત્વો ઉપસી આવે છે. આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીનો વિચાર ખૂબ મહત્વનો ગણાયો છે. જેગીતાના આચાર ધર્મમાં જ્ઞાન,કર્મ અને ભક્તિના સમન્વયરૂપે રજૂ થયો છે. ગીતામાં દર્શાવેલ ધર્મના પાલન માટે ભક્તિ એ શારીરિક, માનસિક શક્તિઓનું સંવર્ધન કરવું જરૂરી છે તેથી વિવિધ ભૌતિક બાબતોનું જ્ઞાન આપનાર વિજ્ઞાન મહત્વના વિષયો છે. વળી આત્મજ્ઞાન તરફ દોરી જતા તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર જેવા વિષયો જ્ઞાનની અનુભૂતિને ચરમ સીમાએ લઈ જાય છે.ગીતામાં શિક્ષક પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, પ્રશ્નો, જ્ઞાનમર્મની સમજ વગેરેજ્ઞાનજનના અંગ ગણાવ્યા છે. શિક્ષણ પદ્ધતિ તરીકે વ્યક્તિગત પદ્ધતિ અને પ્રશ્નપદ્ધતિને મહત્વ અપાવવું જોઈએ. વિષયવસ્તુ અને વિદ્યાર્થી સ્વભાવ અનુસાર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ત્રણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

- ૧, ગ્રહણ કે અર્થગ્રહણ
- ૨, ભાવ સંસ્કાર દ્વારા અનુમોદન
- ૩, અનુભવ દ્વારા અનુભૂતિ

સ્વશિસ્ત એ ગીતાનો અનુશાસન માટેનો સંદેશ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનાં મતે પ્રત્યેક બાળક પોતાની જન્મજાત પ્રાકૃતિક શક્તિઓ અનુસાર શિક્ષણ મેળવે છે. ગીતામાં આ પદ્ધતિને માટે‘સ્વધર્મ’કહેલું છે. શિષ્ય તત્ત્વને માટે વિદ્યાર્થીઓમાં સંયમ અને તપ હોવા જોઈએ. ગુરુને માટે શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.સાંભળવા માટેની તત્પરતા હોવી જોઈએ. શિષ્ય એવો ન હોય કેજે ગુરુનાં દોષ જુએ.

સમાપન :-

આમ,શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ઈશ્વરને પરમ દ્રવ્ય માનવામાં આવે છે.ઈશ્વરથી જ વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિનાશ થાય છે. ઈશ્વર જ વિશ્વની નૈતિક વ્યવસ્થા કરે છે તથા વિવિધ જીવોને તેઓના કર્મ અનુસાર સુખ અને દુઃખ પ્રદાન કરે છે. ઈશ્વર જ કર્મનું ફળ આપનાર છે.

સારલેખન :-

ગીતામાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું વિશેષ મહત્વ જોવા મળે છે. જ્ઞાનની સાધનાના સાધન રૂપે નિષ્કામ કર્મ અને ભક્તિયોગ મુખ્ય છે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને દોષની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે સ્વીકાર્ય છે.

ઉચ્ચ પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવનમૂલ્યોનો અભ્યાસ-

સંશોધક

પટેલ રાકેશભાઈ ડી.

પીએચવિદ્યાર્થી.ડી.

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી.સુરત .

માર્ગદર્શક

ડૉ. બિન્ની મહેતા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રી મહાવીર વિદ્યામંદિર

બી.સુરત,પાંડેસરા,એડ્ કોલેજ.

સારાંશ :

પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના બાળકોમાં પ્રવર્તતા જીવનમૂલ્યો જાણી શાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં જીવન મૂલ્યોનો વિકાસ કરવા માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવે છે તે જાણવાનો હતો .

સંશોધન માટે ગણદેવી તાલુકાના શિક્ષક 8 વિદ્યાર્થીઓ અને 72 ષકોની પસંદગી સહેતુક રીતે કરવામાં આવી હતી.પ્રાપ્ત માહિતીનું .માહિતી મેળવવા માટે અભિપ્રાયાવલિ અને ખુલ્લી પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

.પૃથક્કરણ માટે કાઈ વર્ગ અને ગુણાત્મક પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો

ચાવીરૂપ શબ્દો આ,સામાજિક મૂલ્ય,જીવનમૂલ્યો :શિક્ષકમૂલ્ય .વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય,નૈતિક મૂલ્ય,રાષ્ટ્રીયમૂલ્ય,સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય,

પ્રસ્તાવના :

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસથી વિશ્વમાં અવિશ્વનીય પરિવર્તનનો આવી રહ્યા છે.સમગ્ર વિશ્વમાં ચારે .

ત્યારે શિક્ષણનું ક્ષેત્રને દીશાએથી પરિવર્તનોની લહેર ફેલાય રહી છે.પરિવર્તનથી બાકાત કેવી રીતે રાખી શકાય દરેક ? કેટલાક પરિવર્તનો બાળકોના જીવનમાં નકારાત્મક અસર લાવી શકે છે જેમ ,પરિવર્તનો સકારાત્મક જ હોય હોતું નથી હોતું શાવવામાં આવતા દ્રશ્યો ત્યારે ફિલ્મમાં દ.કે ફિલ્મ ઉદ્યોગે ફિલ્મમાં પરિવર્તનો લાવવાની જરાય કસર છોદી નથી વિદ્યાર્થીના જીવનમાં પણ તેનીનકારાત્મક અસર કરી જાય છે.ભારતીય સંસ્કૃતિ વેદો અને પુરાણોને વરેલી છે ત્યારે . આજના વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના જીવન મૂલ્યોનો વિકાસ કરવા માટે શિક્ષણ અને સમાજની નૈતિક ફરજ નમાં મૂલ્યોના વિકાસ માટે પાઠવિદ્યાર્થીના જીવ.થઈ પડે છે.યુ.પુસ્તકની સાથેસાથે ઉત્તમ પ્રસંગો અને અનેક પ્રવૃત્તિ સાથે - .સાથે શિક્ષણ કાર્ય થવું જોઈએ

મૂલ્ય એટલે શું ?

જેના વડે મૂલવાય તે .મૂલ્ય એટલે કે કિંમત કે દામ એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે .મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે ‘મૂલ્ય’ પેન ખરીદવા માટે આપણે તેની જે જેમ કે .મૂલ્ય કિંમત હોય એટલા પૈસા ચૂકવીએ છીએ આ પૈસા તેનું મૂલ્ય છે.આજ . મૂલ્ય માટે અંગ્રેજીમાં .નરસાનો વિવેક કરે છે-મૂલ્ય સારા .વર્તનનું મૂલ્ય છે-રીતે માનવ વ્યવહારમાં શબ્દ પ્રયોજાય છે મૂલ્ય એ.વિવેક જોવા મળે છે એરિસ્ટોટલના મતે મૂલ્ય એટલે માનવ મૂલ્ય અને નૈતિક મૂલ્યનો.વલણ કે ધોરણ છે . સૌદર્ય કે ફૂલગતા ,ફેકલના મતાનુસાર મૂલ્ય એટલે આચાર .આર .જે .વ્યક્તિમાં અપેક્ષાપાત્ર લક્ષણો એ માનવ મૂલ્યો છે .કે મહત્ત્વના માપદંડ છે

મૂલ્યની વ્યાખ્યા

પ્રામાણિકતા સહ-પ્રેમ-કે દયા જેમ .ગણીએ છીએ-સારું-મૂલ્ય એટલે એવું કાંઈક છે કે જેને આપણે શુભ”ાનુભૂતિ વગેરે જેલસ હેનરી - “.

“મૂલ્ય એટલે એવી માન્યતા કે જેને વ્યક્તિ અગ્રતા આપે છે”ઓલપોઈ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ પર ભાર મૂક્યો અને મૂલ્ય પ્રેરિત અભ્યાસક્રમની પણ હિમાયત 'મૂલ્યશિક્ષણ' એ શાળાઓમાં 1986 .કરી છે

સમસ્યા :

ઉચ્ચ પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવન મૂલ્યોનો અભ્યાસ-પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

(1) વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રવર્તતા જીવનમૂલ્યો અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી .

2) વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યના વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિની જાણકારી મેળવવી(

પ્રસ્તુત સંશોધનના પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે .

(1) વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં કયા કયા મૂલ્યો જોવા મળે છે ?

(2) વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યના વિકાસ માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે ?

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ એ ગણદેવી તાલુકામાં ઉચ્ચપ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ છે . શિક્ષકોને સહેતૂક નમૂના પસંદગી પ્રયુક્તિ દ્વારા નમૂનાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી 8 બાળકો તેમજ 72 નમૂનામાં સંશોધન માટેનું ઉપકરણ:

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સંશોધક દ્વારા ઉપયોગમાં લીધેલ સ્વરચિત ઉપકરણ નીચે મુજબ છે .

શિક્ષકો માટે ખુલ્લી પ્રશ્નાવલિ

વિદ્યાર્થીઓ માટે અભિપ્રાયાવલિ

ઉપર દર્શાવેલ ઉપકરણ દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હતી .

સંશોધન પદ્ધતિ.પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પ્રકારનું છે :

માહિતી પૃથક્કરણની રીત :પ્રાપ્ત માહિતીનું અંકશાસ્ત્રીય રીતે પૃથક્કરણ કરવા અભિપ્રાયાવલિ માટે કાઈવર્ગ અને ખુલ્લી પ્રશ્નાવલિનું ગુણાત્મક રીતે પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રસ્તુત સંશોધનના તારણો નીચે મુજબ છે .

❖ વિદ્યાર્થીઓના અભિપ્રાયાવલિ પરના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ

(1) વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યક્તિગત મૂલ્યો જેવા કે શ્રમનું ગૌરવ ,સહનશીલતા,જુસ્સો,વૈજ્ઞાનિક સમજ,ઉદ્યમશીલતા, કર્તવ્ય પરાયણતા અને વ્યક્તિ સન્માન જેવા મળ્યાં હતા .

(2) વિદ્યાર્થીઓમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો જેવા કે બિનસાંપ્રદાયિકતાસાંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ અને સાદું ,અહિંસા,સત્ય, જીવન જેવા મૂલ્યો જેવા મળ્યાં હતા

(3) વિદ્યાર્થીઓમાં સહકારય જેવા સામાજિક મૂલ્યો જેવા માફી માંગવી અને સામાજિક ન્યા,કરુણા,જનસેવા,ભાઈચારો, મળ્યાં હતા

(4) વિદ્યાર્થીઓમાં પૈસાનો વ્યય ન કરી પૈસાની બચત કરવા જેવા આર્થિક મૂલ્યો જેવા મળ્યાં હતા.

(5) વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક હિંમતનિ,પ્રામાણિકતા,પ્રેમ-ન્યાય,ખાલસતાપશુપ્રેમ અને પવિત્રતા જેવા ,દયા ભાવના, હતા નૈતિક મૂલ્યો જેવા મળ્યાં

(6) વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્ર ગૌરવરાષ્ટ્રગીત અને રાષ્ટ્ર મુદ્રા ,દેશદાઝ,રાષ્ટ્રભાવના,પર્યાવરણ જાગૃતિ,લોકશાહી,રાષ્ટ્રીયતા, પ્રત્યે આદર જેવા રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય જેવા મળ્યાં હતા

(7) વિદ્યાર્થીઓમાં સહકારસામાજિક મૂલ્યો માફી આપવી અને સામાજિક ન્યાય જેવા,કરુણા, જનસેવા,ભાઈચારો,

.જોવા મળ્યાં હતા

- (8) વિદ્યાર્થીઓમાં ઈશ્વર પ્રેમઆધ્યાત્મિકતા અને પ્રકૃતિ પ્રેમ જેવા આર્થિક મૂલ્યો જેવા ,પ્રાર્થના ,ધર્મનિષ્ઠા ,આનંદ ,
.મળ્યાં હતા

❖ **શાળાકક્ષાએ મૂલ્યવિકાસ માટે ચાલતી પ્રવૃત્તિ અંગેના શિક્ષકોના પ્રતિચારો**

- શાળામાં સર્વધર્મ પ્રાર્થના દ્વારા બિનસાંપ્રદાયિકતાનું મૂલ્ય કેળવાય છે .
- વિવિધ પ્રાર્થના દ્વારા ધાર્મિકતાનું મૂલ્ય કેળવાય છે .
- પ્રાર્થના સભામાં પ્રેરક પ્રસંગો દ્વારા પ્રામાણિકતાઅહિંસાનું પાલ ,સત્ય બોલવું ,સમયપાલન ,ન કરવું .કર્તવ્ય પારાયણ જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે,કરુણા,દયા,દાન,
- શાળા કક્ષાએ રાષ્ટ્રીય તહેવારો તેમજ સ્વતંત્રતા માટે લડનારા નેતાઓની જન્મજયંતિની ઉજવણી દ્વારા રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય કેળવી શકાય છે .
- મહાત્મા ગાંધીજીસરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા નેતાઓના જીવન પ્રસંગ દ્વારા રાષ્ટ્રપ્રેમના ગુણો કેળવી શકાય .
- શાળામાં રામઠટ પ્રવૃત્તિ દ્વારા બાળકોમાં પ્રામાણિકતાના ગુણો વિકસે છે .
- શાળામાં ખોયા સો પાયા દ્વારા પ્રામાણિકતાના ગુણોનો વિકાસ થાય છે .
- અક્ષય પાત્ર દ્વારા પક્ષીપ્રેમનો વિકાસ કરી શકાય છે .
- સંચયિકા પ્રવૃત્તિથી બચત કરવાની ટેવ દ્વારા આર્થિક મૂલ્યનો વિકાસ કરી શકાય છે .
- વિવિધ સુવિચારો દ્વારા બાળકોમાં નૈતિકતાના ગુણોનો વિકાસ કરી શકાય છે .
- પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ એકમો દ્વારા સામાજિકતા વિશ્વબંધુતાની ,ભાઈચારો,ઉદ્યમશીલતા, ભાવનાદયાભાવન,પ્રામાણિકતા,દયા સંસ્કૃતિ,કરુણા,ધાર્મિકતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ,પશુપ્રેમ,ાસાદું , બિનસાંપ્રદાયિકતા , જીવનવિજ્ઞાનિક સમજ .શીલતા અને કર્તવ્ય પારાયણતાના મૂલ્યોનો વિકાસ કરી શકાય છે સહન,
- વિવિધ રમતો દ્વારા ભાઈચારો અને એકતાના ગુણોનો વિકાસ કરી શકાય છે .
- રાષ્ટ્રગીત અને પ્રતિજ્ઞાપત્ર દ્વારા રાષ્ટ્રપ્રેમનો વિકાસ કરી શકાય છે.
- વિજ્ઞાનપ્રદર્શન અને વિજ્ઞાન દિનની ઉજવણી દ્વારા વિજ્ઞાનની સમજ કેળવી શકાય છે .
- સમાજ સેવાના કાર્યક્રમ અને વૃધ્ધાશ્રમની મુલાકાત દ્વારા સામાજિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરી શકાય છે .
- શાળા કક્ષાએ સ્કાઉટ એન્ડ ગાઈડની પ્રવૃત્તિ દ્વારા નૈતિક મૂલ્ય કેળવી શકાય છે .
- મહાપરુષોના જીવન આધારિત ફિલ્મો બતાવી આદર્શજીવન દર્શાવી શકાય છે .

સમાપન :

માનવજીવનમાં મૂલ્યોએ જીવનની ઉત્તમ બાબતો માટેના માપદંડ છેઆંતરિક સત્ય છે અને અનિવાર્ય ધોરણો .
.ઉચ્ચ જીવન ઉંચા મૂલ્યોનું પરિણામ છે .છેજીવનમાં સત્યમ્,શિવમ્ સુન્દરમ્ ના દર્શન થવા જોઈએવ્યક્તિનું .
.સમાજનું છે મહામૂલ્યવાન જીવનમાં મૂલ્યો વિકસાવવાનું એક માત્ર કાર્ય તે શિક્ષણ અને

સંદર્ભ સૂચિ

- ઉચાટ ડીશિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પધ્ધતિ શ .(2009).એ .ાસ્ર.લી.સાહિત્ય મુદ્રાલય પ્રા:અમદાવાદ .
દેસાઈ :સંશોધન પધ્ધતિ અને પ્રવિધિ અમદાવાદ .(1998).જી.અને દેસાઈ કે .જી .એચ,
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડગુજરાત રાજ્ય,
પરમાર ન્યૂ પોપ્યુલર પ્રકાશન : શિક્ષણના સિક્કાતો સુરત (2002)જી,

A STUDY OF NEP 2020 AND VALUES OF BHARATIYA SCRIPTURES**Dr. K. C. Rathod***Principal,**Jsm's College Of Education, Shivle*

Abstract

The human society, on the one hand, has always had established forms of selfishness, exploitation and bondage. But, there have always been, on the other hand, saints and sages, who emerged from the common folk as powerful prophets, whose life and message have immensely contributed to the on-going reformation of the human society. These saints and sages of India were not mere symbols of holiness but were unique agents of spiritual liberation and social renaissance.

Their being born in to the society is a matter of great pride and blessing for the humanity. They remain perennial sources of inspiration and their message of liberation contributes immensely to the various details of life. The following lines, in brief, are attempting their story

Key word: Value, Script

Introduction

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent, and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country, and the world. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country.

The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principle that education must develop not only cognitive capacities - both the 'foundational capacities' of literacy and numeracy and 'higher-order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving – but also social, ethical, and emotional capacities and dispositions.

The rich heritage of ancient and eternal Indian knowledge and thought has been a guiding light for this Policy. The pursuit of knowledge (Jnan), wisdom (Pragyaa), and truth (Satya) was always considered in Indian thought and philosophy as the highest human goal. The aim of education in ancient India was not just the acquisition of knowledge as preparation for life in this world, or life beyond schooling, but for the complete realization and liberation of the self. World-class institutions of ancient India such as Takshashila, Nalanda, Vikramshila, Vallabhi, set the

highest standards of multidisciplinary teaching and research and hosted scholars and students from across backgrounds and countries.

The Indian education system produced great scholars such as Charaka, Susruta, Aryabhata, Varahamihira, Bhaskaracharya, Brahmagupta, Chanakya, ChakrapaniDatta, Madhava, Panini, Patanjali, Nagarjuna, Gautama, Pingala, Sankardev, Maitreyi, Gargi and Thiruvalluvar, among numerous others, who made seminal contributions to world knowledge in diverse fields such as mathematics, astronomy, metallurgy, medical science and surgery, civil engineering, architecture, shipbuilding and navigation, yoga, fine arts, chess, and more. Indian culture and philosophy have had a strong influence on the world. These rich legacies to world heritage must not only be nurtured and preserved for posterity but also researched, enhanced, and put to new uses through our education system.

The new education policy must provide to all students, irrespective of their place of residence, a quality education system, with particular focus on historically marginalized, disadvantaged, and underrepresented groups. Education is a great leveler and is the best tool for achieving economic and social mobility, inclusion, and equality. Initiatives must be in place to ensure that all students from such groups, despite inherent obstacles, are provided various targeted opportunities to enter and excel in the educational system.

Students will be taught at a young age the importance of “doing what's right”, and will be given a logical framework for making ethical decisions. In later years, this would then be expanded along themes of cheating, violence, plagiarism, littering, tolerance, equality, empathy, etc., with a view to enabling children to embrace moral/ethical values in conducting one's life, formulate a position/argument about an ethical issue from multiple perspectives, and use ethical practices in all work. As consequences of such basic ethical reasoning, traditional Indian values and all basic human and Constitutional values (such as seva, ahimsa, swachchhata, satya, nishkam karma, shanti, sacrifice, tolerance, diversity, pluralism, righteous conduct, gender sensitivity, respect for elders, respect for all people and their inherent capabilities regardless of background, respect for environment, helpfulness, courtesy, patience, forgiveness, empathy, compassion, patriotism, democratic outlook, integrity, responsibility, justice, liberty, equality, and fraternity) will be developed in all students.

Children will have the opportunity to read and learn from the original stories of the Panchatantra, Jataka, Hitopadesh, and other fun fables and inspiring tales from the Indian tradition and learn about their influences on global literature. Excerpts from the Indian Constitution will also be considered essential reading for all students. Basic training in health, including preventive health, mental health, good nutrition, personal and public hygiene, disaster response and first-aid will also be included in the curriculum, as well as scientific explanations of the detrimental and damaging effects of alcohol, tobacco, and other drugs.

A number of initiatives to foster languages, arts, and culture in school children have been discussed in Chapter 4, which include a greater emphasis on music, arts, and crafts throughout all levels of school; early implementation of the three-language formula to promote multilingualism;

teaching in the home/local language wherever possible; conducting more experiential language learning; the hiring of outstanding local artists, writers, crafts persons.

Creating such programmes and degrees in higher education, across the arts, languages, and humanities, will also come with expanded high-quality opportunities for employment that can make effective use of these qualifications. There are already hundreds of Academies, museums, art galleries, and heritage sites in dire need of qualified individuals for their effective functioning. As positions are filled with suitably qualified candidates, and further artefacts are procured and conserved, additional museums, including virtual museums/e-museums, galleries, and heritage sites may contribute to the conservation of our heritage as well as to India's tourism industry.

Who is a saint?

A saint is one who is regarded as a holy person. Outward appearance or religious following, or even capacity to foretell future happening, does not necessarily make a saint. Professing a dogma and falling in line with certain so-called infallible traditions are not required either, in order to be a saint. Belonging to a certain religious community and practicing a system of rituals are not the signs of a saint, too. 'Being holy' is the mark of a saint. "True holiness is simply the presence of God reflecting itself in the goodness of a person's character and action".¹ That would mean to say, a saint has to be endowed with a good human nature, first and foremost. He or she needs to be characterized by a spiritual flavour of life.

The word 'saint'

The word 'saint' is understood in two ways – general and particular. The general understanding evolves from the basic meaning of the word whereas the particular understanding, from its sectarian application. The word 'saint' derives from the linguistic roots sat, san and shaant, which mean 'true', 'calm', 'still', 'serene' 'quiet', 'peaceful', 'silent', etc. Accordingly, the inherent features of a saint would be being devout, wise, truthful, gentle, pure, noble, generous, and serviceable as well as having faith, good conduct, and the like.

The sectarian application of the word

The word 'saint' was used in a sectarian sense beginning with Gyaneshwar of Varkari sect of Maharashtra in the 14th century. The sectarian understanding of the word developed in to its full capacity in the context of Kabeer in the 15-16th century. The 20th century literary criticism almost sealed this particular sense of the word. Now, it is not applied to the sagun devotee poets like Tulseedaas, Soordaas, Meerabaayee, etc. but to the nirgun devotee poets like Kabeer, Ravidas, Dadoodayal and the like. The sectarian use of the word accommodates the Soofee saints also, in a certain sense.

A few names

Let me name a few of these saints from different parts of India -- Kabeer, Ravidas, Tukaram, Gyaaneshwar, Naamdev, Eknaath, Jaanaabaayee, Muktaabaayee, NarseeMehtaa, Meerabaayee, SreeNaaraayan Guru, Sarvagya, Thiruvalluvar, Purantardaas, Jaitraam, Chattambiswaamikal, Basveshwar, Chaitanyamahaaprabhu, Ghaaseedaas, Guru Naanak, Raamdaas, Annamaachaary, Periyar, Pothana, Molia, Thyaagraaja, Sundaradaas, Kutban, Manjhan,

Bhaarteeyaar, JotibaaPhule, and the like.

The saints not only underlined the need of integrating the values of social life but their own lives were a lofty example for the same. They were persons of great integrity. They were honest and upright in character. They were simple and straightforward in heart. They were fully committed to the society. The sole mission in their life was an all-out attempt at making the human society a better place to live in. They started this campaign with themselves.

They proved themselves to be people of character – human and spiritual. The physical, mental, emotional and spiritual components of their persons fitted together well. It is this personal achievement of theirs which make them being remembered as inspiring models. Shree Naarayan Guru suggests a highly imperative single-dose medicine for the disorganized and disintegrated human society: ‘one caste, one religion, one God for the humanity.’

1. Bharatiya Shiksha must ensure that no promising young Indian of character having faith in Bharai and her Culture Bharatiya Vidya should be left without modern educational equipment by reason merely of want of funds.

2. Bharatiya Shiksha must be formative more than in- formative, and cannot have for its end mere acquisition of knowledge. Its legitimate sphere is not only to develop natural talents but so to shape them as to enable them to absorb and express the permanent values of Bharatiya Vidya.

3. Bharatiya Shiksha must take into account not only the full growth of a student's personality but the totality of his relations and lead him to the highest self-fulfilment of which he is capable.

4. Bharatiya Shiksha must involve at some stage or other an intensive study of Sanskrit or Sanskritic languages and their literature, without excluding, if so desired, the study of other languages and literature, ancient and modern.

It is not easy to write about the saints. All good things are rare and difficult; but because of the rarity and difficulty one ought not to turn away from seeking the good. It is better to attempt something magnificent and fail than to accomplish inconsequential ends. Most of us, most of the time, are busy with trivialities, not knowing that they are so. It is only when we put these aside and strive to rise to the dimension of eternity which is that of the saints that we really begin to live. Meditation on the lives of the saints and on their teachings is a potent means to elevating our own lives and for gaining sublimity. The present book is a modest endeavour in this direction.

Although sainthood is a universal phenomenon, India has had a major share of it right from the dawn of history, nay, even from the age of pre-history. One of the finds of the Indus-Valley civilization is a seal on which is carved a male figure in meditative pose, which is regarded as the prototype of Siva. The composers of the Vedic mantras were seer-poets, vested with the power of intuiting the inner reality of things.

The terms r̥ṣi and kavi that are applied to them signify that they were seers of the eternal. In the Upanisads we come across many teachers of the highest truths, like Yajnavalkya and Uddālaka who must have all been saints. The epics and the Purānas have for their sole theme the triumph of saintliness over all that is unsaintly. According to the doctrine of avatara (divine descent) as expounded by Sri Kṛṣṇa in the Bhagavadgītā, God descends to the world and incarnates himself

in order to protect the saints (paritrāṇāyasadhūnām) and punish the evil-doers (vināśāya ca duṣkṛtām). As philo- sophy and religion are not divorced from each other in India, the great Indian philosophers have all been saints.

Value and Education are synonymous to Indian culture and heritage. The saints, seers and thinkers of ancient and modern era preach the Human Value and Education based on value based living. They preach that the success of a Human being is dependent on the human values they practice in life.

Conclusion

More than being a holy person, wise and enlightened, a saint is one who is oneself liberated – spiritually and socially – and has a powerful message of liberation for the humanity of all times, of all places. Such were the popular saints of India. They enriched the humanity by their being in it. They had the inner stamina to flow against the current.

The spiritual and social message of liberation, lived and poetically uttered by the popular saints of India, present immense musicological prospects. Imbibing the spirit of the rich spiritual and social heritage these sages has left for the humanity will definitely guide the destinies of a ‘context-applied missiology’ for India. Thinking anew in this direction, along the logic of Incarnation will, I am sure, not only assure a new meaning to Christian existence and mission in India, but also set a new trend in musicological reflection in India.

Reference

1. Sir David Goodall, Farward, R.H. Lesser, Saints and Sages of India, Intercultural publications, New Delhi, 1994, p. xi
2. Dr Rajdev Singh, ShabdaurarthSantSahityKeSandarbh Mein, NandKishor and Brothers, Varanasi, 1968, pp. 51-53

EXPLORING DEEP HUMAN VALUES IN THE TEACHINGS OF SANT TUKARAM

Dr. Kavita Sandesh Thakur

Principal,

Mumbai B.Ed College For Women, Wadala, Mumbai 27.

Summary:

A revered saint, poet and philosopher from Maharashtra, India, Sant Tukaram left an indelible legacy through his devotional poetry and spiritual wisdom. His teachings emphasize deep human values that transcend time and inspire people all over the world. This article examines the human values advocated by Sant Tukaram and highlights his central principles of devotion, humility, compassion and service. Examining his life and philosophy, this article seeks to explain how the teachings of Sant Tukaram provide lasting guidance to individuals and communities who wish to lead a virtuous, spiritual and ethical life.

Demonstration:

Born in Maharashtra, India in the 17th century, Sant Tukaram is considered one of the greatest saints and poets of the Bhakti tradition. His devotional poetry known as 'Abhanga' resonates with spiritual seekers and promotes values that transcend cultural and religious boundaries. The purpose of this article is to explore the deep human values espoused by Sant Tukaram and their timeless relevance in modern life.

Important human values taught by Sant Tukaram:

1. Devotion (Bhakti):

- Sant Tukaram's entire life he dedicated to devotion to Lord Vithoba (a form of Lord Krishna). He taught that unwavering devotion and surrender to the divine can lead to spiritual realization.
- His teachings inspire people to develop deep devotion and emphasize that spiritual connection brings meaning and purpose to life.

2. Humility (Vinamrata):

- Humility was central to Sant Tukaram's character. He advocated that true devotion goes hand in hand with humility because it removes the ego and fosters a sense of oneness with all beings. - His teachings encourage people to practice humility in their interactions and to see the divine presence in every soul.

3. Mercy (day):

- Sant Tukaram emphasized compassion as a manifestation of divine love. He believed that the essence of spirituality is to act with compassion towards all living beings. - His teachings promote compassion as the cornerstone of ethical life and harmonious coexistence.

4. Service (Seva):

- Service to society and fellow human beings was a natural consequence of Sant Tukaram's devotion. He advocated selfless service as a means of expressing love for God. - His life and teachings inspire people to serve humanity.

Relevance in today's context:

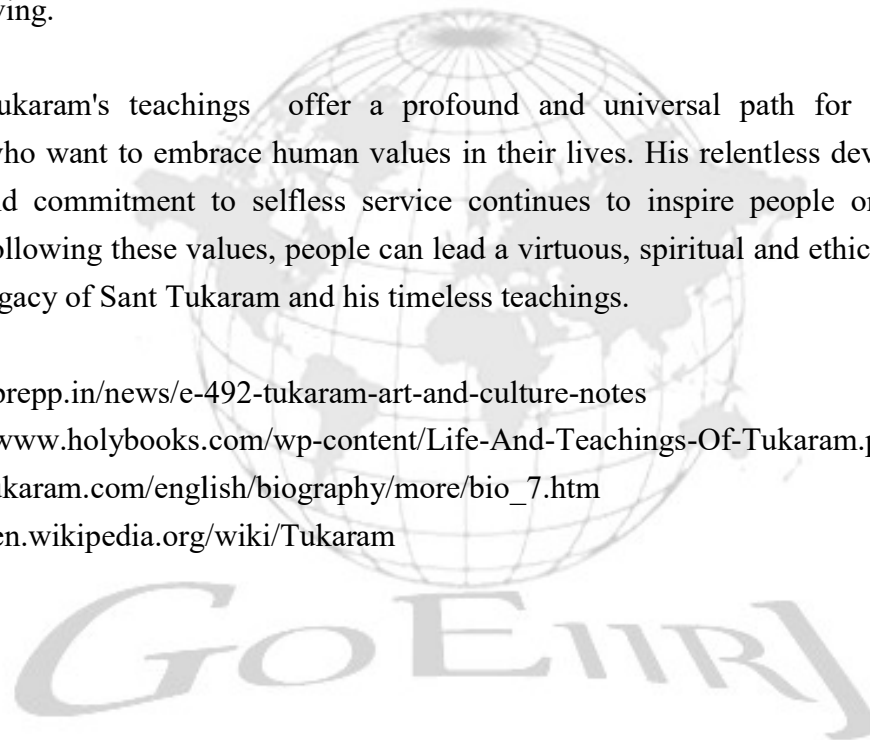
The teachings of Sant Tukaram are of immense importance in today's fast paced and materialistic world. His emphasis on commitment, humility, compassion and service is a timeless guide for people seeking spiritual growth, ethical behavior and inner peace. In a world often characterized by division and ego-driven pursuits, his teachings work to promote unity, empathy and virtuous living.

Conclusion:

Sant Tukaram's teachings offer a profound and universal path for individuals and communities who want to embrace human values in their lives. His relentless devotion, humility, compassion and commitment to selfless service continues to inspire people on their spiritual journeys. By following these values, people can lead a virtuous, spiritual and ethical life, honoring the enduring legacy of Sant Tukaram and his timeless teachings.

Reference:

1. <https://prepp.in/news/e-492-tukaram-art-and-culture-notes>
2. <https://www.holybooks.com/wp-content/Life-And-Teachings-Of-Tukaram.pdf>
3. http://tukaram.com/english/biography/more/bio_7.htm
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Tukaram>

भारतीय संतों की नैतिक नींव : शांति परंपरा में मानवीय मूल्यों का एक अध्ययन

डॉ. राकेश अशोक रामराजे

सहाय्यक प्राध्यापक

पी. व्ही. डी. टी. कॉलेज ऑफ एजुकेशन फॉर वुमन,

एस. एन. डी. टी. महिला विश्वविद्यालय, चर्च गेट, मुंबई 20., महाराष्ट्र राज्य

सारांश:

भारत की समृद्ध आध्यात्मिक और दार्शनिक विरासत ने संतों और आध्यात्मिक नेताओं की एक शृंखला तैयार की, जिन्होंने न केवल आध्यात्मिक परिदृश्य को समृद्ध किया, बल्कि गहन मानवीय मूल्य भी प्रदान किए। यह लेख भारतीय संतों की नैतिक नींव की पड़ताल करता है, जो पूरे इतिहास में उनके द्वारा प्रचारित मूल्यों पर केंद्रित है। करुणा से अहिंसा तक, आत्म-बोध से सेवा तक, भारतीय संतों ने मूल्यों की एक विरासत बनाई है जो लोगों और समाजों को प्रेरित करती रहती है। यह लेख इन मूल्यों और आज उनकी निरंतर प्रासंगिकता की पड़ताल करता है।

प्रदर्शन:

भारतीय शांति परंपरा में संतों और आध्यात्मिक नेताओं का एक विविध समूह शामिल है जो भारत के विभिन्न क्षेत्रों, संप्रदायों और परंपराओं से उभरे हैं। इस विविधता के बावजूद, वे सामान्य नैतिक और नैतिक मूल्यों को साझा करते हैं जो उनकी शिक्षाओं और गतिविधियों का अभिन्न अंग थे। यह लेख इन मूल्यों और आज के समाज में उनके महत्व पर चर्चा करता है।

सहानुभूति (दिन):

करुणा भारतीय संतों का केंद्रीय मूल्य है। वे सभी जीवित प्राणियों के प्रति सहानुभूति और दया के महत्व पर जोर देते हैं। करुणा केवल लोगों के बारे में नहीं है, बल्कि जानवरों और पर्यावरण के बारे में भी है। यही अहिंसा एवं नैतिक आचरण का आधार है।

अहिंसा (अहिंसा):

अहिंसा, या अहिंसा, भारतीय आध्यात्मिकता और महात्मा गांधी जैसे संतों की शिक्षाओं का एक मूल सिद्धांत है। भारतीय संत जीवित प्राणियों को नुकसान न पहुँचाने की वकालत करते हैं और सभी जीवन रूपों के गहरे अंतर्संबंध पर जोर देते हैं। अहिंसा को आध्यात्मिक विकास और शांति का मार्ग माना जाता है।

आत्मबोध (आत्मज्ञान):

आत्म-साक्षात्कार किसी के वास्तविक स्वरूप और परमात्मा के साथ संबंध को समझने की खोज है। भारतीय संत अक्सर ध्यान, आत्मनिरीक्षण और आध्यात्मिक अभ्यास के माध्यम से साधकों को आत्म-साक्षात्कार के लिए मार्गदर्शन करते हैं। यह मूल्य आंतरिक परिवर्तन और आत्म-जागरूकता के महत्व पर जोर देता है।

सेवा (सेवा):

मानवता की सेवा भारतीय शांति परंपरा का मूल मूल्य है। स्वामी विवेकानन्द और मदर टेरेसा जैसे संत निःस्वार्थ सेवा के उदाहरण थे। सेवा को ईश्वर के प्रति भक्ति और प्रेम व्यक्त करने और सामाजिक कल्याण को बढ़ावा देने का एक साधन माना जाता है।

विनम्रता (विनम्रता):

विनम्रता को एक ऐसे गुण के रूप में देखा जाता है जो सद्भाव और एकता को बढ़ावा देता है। भारतीय संत दूसरों के साथ बातचीत में विनम्रता के महत्व पर जोर देते हैं। वे अहंकार को आध्यात्मिक विकास में बाधा के रूप में देखते हैं और सभी के लिए विनम्रता और सम्मान की वकालत करते हैं।

सच्चाई (सत्य):

सत्यता एक ऐसा मूल्य है जो संपूर्ण भारतीय आध्यात्मिकता में प्रतिध्वनित होता है। भारतीय संत विचार, वाणी और कार्य में सत्य के महत्व पर जोर देते हैं। सत्य में जीना नैतिक और आध्यात्मिक अखंडता का मार्ग माना जाता है।

भाग (वैराग्य):

वैराग्य संतुलन बनाए रखने और भौतिक संपत्ति से न जुड़ने का अभ्यास है। यह लोगों को सांसारिक इच्छाओं की विकर्षणों से मुक्त होने और आध्यात्मिक विकास और आत्म-प्राप्ति पर ध्यान केंद्रित करने की अनुमति देता है।

संतुष्टि (संतोष):

संतोष का अर्थ है लगातार और अधिक चाहने के बजाय जो कुछ उसके पास है उसमें खुशी और संतुष्टि पाना। भारतीय छुट्टियां लोगों को दुख कम करने और आंतरिक शांति पाने के लिए संतोष पैदा करने के लिए प्रोत्साहित करती हैं। निष्कर्ष:

भारतीय शांति परंपरा ने नैतिक और मानवीय मूल्यों का खजाना प्रदान किया जिसने न केवल भारत के आध्यात्मिक परिदृश्य को बल्कि वैश्विक नैतिक और नैतिक प्रवचन को भी प्रभावित किया। करुणा, अहिंसा, आत्म-बोध, सेवा, विनम्रता, सच्चाई, वैराग्य और संतोष पर आधारित ये मूल्य लोगों और समाज को सदाचारी और सार्थक जीवन जीने के लिए प्रेरित करते रहते हैं। अनगिनत चुनौतियों का सामना कर रहे विश्व में, भारतीय संतों की शिक्षाएँ नैतिक जीवन और आध्यात्मिक विकास के लिए एक कालातीत और व्यापक मार्गदर्शिका प्रदान करती हैं।

सन्दर्भ:

1. <https://www.drishtiiias.com/hindi/paper4/human-values>
2. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=99676>
3. <https://www.jagran.com/uttar-pradesh/bulandshahr-14732002.html>
4. <https://hi.wikipedia.org/wiki>
5. <https://www.insightsonindia.com/ethics-integrity-and-aptitude/human-values/>

माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास विषयद्वारा मूल्यों को विकसित करने के लिए एक
मल्टीमीडिया पॅकेज विकसित करके उसकी प्रभावशीलता का अध्ययन

संशोधक

श्री. अमरदीप अशोक रामराजे
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र
विद्यापीठ, जळगाव, महाराष्ट्र

मार्गदर्शक

प्राचार्य,
डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)
साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा,
ता. रावेर, जि. जळगाव, महाराष्ट्र

सारांश

आज का युग प्रतिस्पर्धात्मक युग है, इस स्पर्धात्मक युग में बड़े पैमाने पर समाज में बेईमानी, भ्रष्टाचार, झूठ, स्वार्थ की भावना बढ़ रही है। इसलिए विद्यार्थियों में मूल्यों का विकास करना आवश्यक है लेकिन उसे सिर्फ स्कूल और पारंपरिक शिक्षण के दायरे में ही सीमित न रखें बदलती तकनीक की मदद से छात्रों तक पहुंच कर इसके माध्यम से मूल्यों को विकसित करना जरूरी है। इसके लिए शोधकर्ता ने एक मल्टीमीडिया पैकेज बनाया और छात्रों में मूल्यों को विकसित करने के लिए शोध किया।

1.1 प्रस्तावना

शिक्षा के माध्यम से एक छात्र को उचित रूप से तैयार किया जाता है। ऐसा कहा जाता है कि जब कोई बच्चा स्कूल में प्रवेश करता है तो वह एक कोरी स्लेट की तरह होता है, उस पर जो लिखा होता है वह हमेशा के लिए होता है। इसलिए विद्यालय द्वारा उसके साथ उचित व्यवहार किया जाता है। विद्यालय के अनुभव से या विद्यालय में दिए गए ज्ञान से बच्चा भविष्य में समाज में व्यवहार करने के लिए तैयार होता है। शिक्षा के माध्यम से व्यक्ति में उचित परिवर्तन लाया जाता है। रवीन्द्रनाथ टैगोर के अनुसार शिक्षा व्यवहार में परिवर्तन है। शिक्षा से आचरण का विकास होता है। हर्बर्ट के अनुसार चरित्र विकास ही शिक्षा है। शिक्षा के माध्यम से व्यक्ति में बौद्धिक, भावनात्मक एवं सामाजिक विकास होता है। समाज में आदर्श नागरिक बनाने का कार्य शिक्षा के माध्यम से होता है।

वैदिक काल में शिक्षा प्रदान करते समय चरित्र विकास पर जोर दिया जाता था। एक शिष्य गुरु के पास रहकर ज्ञान प्राप्त करता था। शिष्य को शिक्षा देते समय गुरु शिष्य के अनुशासन और सद्भावना को विकसित करने पर जोर देते थे। शिष्य को सत्य, त्याग, प्रेम, दया, क्षमा, सहनशीलता, ईमानदारी की शिक्षा दी जाती थी। इससे शिष्य के चरित्र को आकार देकर उसे एक अच्छा नागरिक बनाने में मदद मिली। शिक्षा के माध्यम से जो संस्कृति प्रदान की जाती है उसमें मूल्यों की बहुत महत्वपूर्ण भूमिका होती है। मूल्य वह चीज है जिसे हम अच्छा मानते हैं। उदाहरण के लिए प्रेम, दया, ईमानदारी, संतोष आदि। मूल्य हमें कैसे व्यवहार करें?, कैसे बोलें? उनका मार्गदर्शक है। एनसीईआरटी द्वारा प्रकाशित पुस्तक 'वैल्यूज एंड स्कूल्स' में मूल्यों के बारे में कहा गया है कि मूल्य वह चीज है जिसकी आकांक्षा की जानी चाहिए या उसका पीछा किया जाना चाहिए। वे मार्गदर्शक सिद्धांत जो व्यक्ति और समाज के विकास के लिए उपयोगी कहलाते हैं।

1964-66 के भारतीय शिक्षा आयोग या कोठारी शिक्षा आयोग ने शिक्षा के जो उद्देश बताये हैं उनमें सामाजिक और राष्ट्रीय एकीकरण, सामाजिक, नैतिक, आध्यात्मिक मूल्य छात्रों में विकसित करना कहा है, इन लक्ष्यों के माध्यम से, बच्चे को यह महसूस होना चाहिए कि जाति, धर्म, पंथ की परवाह किए बिना हर कोई एक है। राष्ट्रीय एकता, देशभक्ति का मान बढ़ाना

चाहिए। कोठारी शिक्षा आयोग ने महसूस किया कि भारतीय समाज में समाजीकरण अपेक्षित है इसके लिए छात्रों में सामाजिक, नैतिक और आध्यात्मिक मूल्यों का विकास अपेक्षित है। इन मूल्यों को शिक्षा के माध्यम से ही छात्रों में विकसित किया जा सकता है। छात्रों में समानता, स्वतंत्रता, भाईचारा, देशभक्ति, आस्था के मूल्यों को विकसित करने से समग्र विकास में मदद मिलेगी। ये मूल्य राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1986 के उद्देश्यों में परिलक्षित होते हैं। इनमें मुख्य रूप से व्यक्तित्व विकास, लोकतांत्रिक दृष्टिकोण की परवरीश, श्रम की गरिमा, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय के सिद्धांतों को अपनाना, राष्ट्रीयता की भावना का विकास, नैतिक मूल्यों की परवरीश शामिल है।

1.2 शोध का महत्व एवं आवश्यकता

आज के समाज में स्वार्थ, भ्रष्टाचार, असंवेदनशीलता, बेईमानी देखी जा सकती है। आज ऐसा प्रतीत होता है कि संयुक्त परिवार प्रणाली का पतन हो गया है और अलग-अलग परिवार प्रणाली अस्तित्व में आ गई है। इसका असर बच्चे के विकास पर दिखता है। संयुक्त परिवार व्यवस्था में पृथक् परिवार व्यवस्था में बच्चे के अच्छे संस्कार देखने को नहीं मिलते। इसके विपरीत पृथक् परिवार व्यवस्था के कारण बच्चे में हीनता की भावना, असंवेदनशीलता, अकेलेपन की भावना, स्वार्थ की भावना पैदा होती है, जाहिर है इसका असर बच्चे के व्यक्तिगत विकास और फिर सामाजिक विकास पर पड़ता है। ये सभी नकारात्मक चीजें व्यक्तिगत विकास और सामाजिक विकास में बाधक हैं, इन्हें नष्ट करना है तो बच्चे में संस्कार पैदा करना जरूरी है। महाराष्ट्र सरकार के स्कूल शिक्षा विभाग ने शैक्षणिक वर्ष 1997-98 से 3 जून 1997 के परिपत्र के माध्यम से छात्रों में मूल्यों को विकसित करने के लिए विभिन्न माध्यम से छात्रों में मूल्यों को विकसित करने का प्रयास किया जाना चाहिए, ऐसा सरकारी निर्णय दिया गया था, लेकिन कुछ वर्षों तक यह मूल्य शिक्षा स्कूलों में जारी रहा, लेकिन उसके बाद मूल्य स्वचालित रूप से बंद हो गया। भले ही बंद हो, परंतु विषय के माध्यम से छात्रों में मूल्यों का विकास किया जा सकता है। जैसे इतिहास विषय के माध्यम से विभिन्न मूल्यों को विकसित किया जा सकता है। देशभक्ति के मूल्य को भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन के संदर्भ में, संतों, समाज सुधारकों के अध्ययनसे, उनके आदर्श गुणों, संवेदनशीलता, शिष्टाचार और धर्मनिरपेक्षता को समझा जा सकता है। स्वच्छता विभिन्न प्राचीन संस्कृतियों से जानी जाती है। यदि छात्रों में विभिन्न मूल्यों को विकसित करने के लिए विषय की सामग्री का सही ढंग से उपयोग किया जाता है, तो जाहिर तौर पर छात्रों में मूल्यों का प्रभावी ढंग से विकास होगा। स्कूल में शिक्षक इतिहास विषय पढ़ाकर छात्रों में मूल्यों का विकास करते हैं लेकिन इसमें समय सीमा होती है इसलिए शोधकर्ता को लगा कि मल्टीमीडिया पैकेज समय सीमा को हटा सकता है।

1.3 समस्या कथन

माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास विषयद्वारा मूल्यों को विकसित करने के लिए एक मल्टीमीडिया पैकेज विकसित करके उसकी प्रभावशीलता का अध्ययन।

1.4 शोध के उद्देश्य

1. माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास विषय में मूल्यों को विकसित करने के लिए एक मल्टीमीडिया पैकेज विकसित करना।
2. माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास विषय में मूल्यों को विकसित करने के लिए मल्टीमीडिया पैकेज लागू करना।
3. माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास के मूल्यों को विकसित करने के लिए डिजाइन किए गए मल्टीमीडिया पैकेज की प्रभावशीलता का अध्ययन करना।

1.5 शोध की परिकल्पनाएँ**शोध परिकल्पना:-**

माध्यमिक स्तर के छात्रों के बीच इतिहास विषयाद्वारा मूल्यांकों को विकसित करने के लिए उपयोग किया जाने वाला एक मल्टीमीडिया पैकेज छात्रों के बीच मूल्यांकों को विकसित करने के संदर्भ में महत्वपूर्ण अंतर पाएगा।

शून्य परिकल्पना -

माध्यमिक स्तर के छात्रों के बीच इतिहास विषयाद्वारा मूल्यांकों को विकसित करने के लिए उपयोग किया जाने वाला एक मल्टीमीडिया पैकेज छात्रों के बीच मूल्यांकों को विकसित करने के संदर्भ में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं पाया जाता है।

1.6 क्रियात्मक परिभाषाएँ :-

1. माध्यमिक स्तर :- माध्यमिक विद्यालयों में कक्षा 9 वीं और कक्षा 10 वीं का संयोजन माध्यमिक स्तर माना जाता है।
2. पाठ्यपुस्तक :- कक्षा 9 इतिहास विषय की पाठ्यपुस्तक महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक विकास और पाठ्यचर्या अनुसंधान बोर्ड, पुणे द्वारा तैयार की गई है।
3. मूल्यांकन :- महाराष्ट्र सरकार द्वारा तय किए गए दस मूल तत्वों पर आधारित दस मूल्यांकन।
4. मल्टीमीडिया पैकेज :- इतिहास विषय के माध्यम से छात्रों में मूल्यांकों को विकसित करने के लिए विभिन्न प्रौद्योगिकियों की सहायता से एक तकनीकी उपकरण विकसित किया गया उसे मल्टीमीडिया पैकेज कहते हैं।
5. प्रभावशीलता :- छात्रों में मूल्यांकों को विकसित करने के लिए विकसित किए गए मल्टीमीडिया पैकेज के प्रभावों का अध्ययन।

1.7 शोध का दायरा और सीमाएँ**1.7.1 शोध का दायरा**

1. शोध माध्यमिक स्तर से संबंधित है।
2. शोध माध्यमिक स्तर पर इतिहास पढ़ने वाले विद्यार्थियों से संबंधित है।
3. शोध का कार्यक्षेत्र नासिक ग्रामीण है।

1.7.2 शोध की सीमाएँ

1. शोध महाराष्ट्र सरकार द्वारा दिए गए दस मूल्यांकों के संबंध में सीमित है।
2. शोध 9 वीं कक्षा के इतिहास विषय की पाठ्यपुस्तक तक ही सीमित है।
3. शोध 9 वीं कक्षा के इतिहास विषय पढ़ने वाले छात्रों तक सीमित है।
4. शोध मातोश्री असराबाई दराडे इंग्लिश मीडियम स्कूल तक सीमित है।
5. शोध का शैक्षणिक वर्ष 2023-2024 तक सीमित है।

1.8 शोध चर :-

स्वतंत्र चर :- मल्टीमीडिया पैकेज के माध्यम से अध्यापन।

आश्रित चर :- मल्टीमीडिया पैकेज के माध्यम से छात्रों में मूल्यांकन में परिवर्तन।

1.9 शोध विधि :- अनुसंधान हेतु प्रायोगिक शोध पद्धति का प्रयोग किया गया है।**1.10 शोध का न्यादर्श**

जनसंख्या :- नासिक ग्रामीण में 36 अंग्रेजी माध्यम के माध्यमिक विद्यालय हैं जिनमें आठवीं कक्षा में 457 छात्र हैं।

नमूना चयन प्रक्रिया :- इस शोध सोद्देशीय प्रतिचयन विधि का प्रयोग किया जायेगा।

न्यादर्श :- मातोश्री असराबाई दराडे इंग्लिश मीडियम स्कूल के 60 इतिहास के छात्रों को कुल जनसंख्या से सोद्देशीय प्रतिचयन विधि के माध्यम से चुना गया था।

1.11 शोध अभिकल्प :- समान गट अभिकल्प का इस्तेमाल किया गया है।

1.12 शोध उपकरण :- स्व-निर्मित संपादन परीक्षण का प्रयोग किया गया है।

1.13 संख्यिकीय विधिया :- मध्यमान, मानक विचलन, सहसंबंध गुणांक, 't', परिक्षिका का इस्तेमाल किया गया है।

तालिका

परीक्षण के प्रकार	छात्रों की संख्या	मध्यमान	मानक विचलन	't' मान	स्वतंत्रता की कोटी (d.f)	सार्थकता स्तर
पूर्व परीक्षण	60	6.00	1.75	29.03	58	0.01
उत्तर परीक्षण	60	15.00	1.82			

उपरोक्त तालिका पूर्व परीक्षण और उत्तर परीक्षण से प्राप्त जानकारी का विश्लेषण किया गया। उत्तर परीक्षण का मध्यमान 6.00 और मानक विचलन 1.75 है। उत्तर परीक्षण मध्यमान 15.00 और मानक विचलन 1.825 है। इसका औसत मान और स्वतंत्रता की कोटी 58 है और सार्थकता स्तर 0.01 है। इसलिए धन परिकल्पना, 'माध्यमिक स्तर के छात्रों के बीच इतिहास विषयाद्वारा मूल्यों को विकसित करने के लिए उपयोग किया जाने वाला एक मल्टीमीडिया पैकेज छात्रों के बीच मूल्यों को विकसित करने के संदर्भ में महत्वपूर्ण अंतर पाएगा। स्वीकार किया जाता है और शून्य परिकल्पना माध्यमिक स्तर के छात्रों के बीच इतिहास विषयाद्वारा मूल्यों को विकसित करने के लिए उपयोग किया जाने वाला एक मल्टीमीडिया पैकेज छात्रों के बीच मूल्यों को विकसित करने के संदर्भ में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं पाया जाता है। इसे छोड़ दिया जाता है।

1.14 निष्कर्ष

जब छात्रों ने मल्टीमीडिया पैकेज के माध्यम से अध्ययन किया, तो छात्रों को इतिहास विषय का आशय अच्छी तरह से समझ में आ गया और विभिन्न दृश्य-श्राव्य मीडिया के माध्यम से सामग्री और अवधारणाओं को अच्छी तरह से समझाया गया। उन्हें स्व-अध्ययन की आदत पड़ गई। साथ ही मल्टीमीडिया के कारण छात्र विभिन्न संस्कृतियों, संतों, समाज सुधारकों के बारे में जान सके और इसका असर छात्रों की सोच और व्यवहार पर देखने को मिला।

संदर्भ

1. दाणे, हेमंत और सपकाळे आरती (2011), शैक्षणिक तंत्रविज्ञान, नागपुर: पिंपळापुरे अण्ड कं.पब्लिशर्स
2. Nikose.R.L(2019), Educational Technology, Delhi : A.P.H Publishing Corporation
3. Yogesh Kumar Singh And Ruchika Nath,(2020), Value Education, Delhi : A.P.H Publishing Corporation
4. N. Venkataiah And N. Sandhya,(2014), Research in Value Education, Delhi : A.P.H Publishing Corporation

Website

1. <https://khanekefayde.com/uses-of-multimedia-in-education>
2. <https://www.buffalo.edu/catt/develop/theory/multimedia-learning.html>

HUMAN VALUES IN HINDUISM, JAINISM, ISLAM, BUDDHISM, SIKHISM AND IN CHRISTIANITY

Mrs. Sonakshi S. Tendulkar

Assistant Professor,

PVDT College of Education for Women, Mumbai-20

Abstract

We are living in the era of technology where materialistic prosperity and advancement is achieved but physical, mental and spiritual wellbeing of mankind is lagging, in order to overpower it we need to focus on ultimate aim of life i.e., 'salvation'. The best and easiest way to attain this is the acceptance and practice of Human values in day-to-day life because Human values are defined as Science of Morality which is nothing but the choice of good intentions, decisions and actions over the wrong or bad actions so simply it will help us to correct our wrong choices and attain salvation. Again, the words of Mahatma Gandhi 'Your Values become your destiny.' aptly underlines and adds to the importance of Values in human life.

There are five basic human values found all over the universe those are Truth, peace, Love, Right action/conduct and non-violence. Numerous others are also there which are the core of human life and guide them to choose what is right and acceptable and help them for being human and so those are also of prime importance.

These values are advocated and practiced since the ancient times and must be practiced in future also. The ultimate sources of them are holy scriptures, philosophers, preachers and saints, but the very vast source of it are religions and their philosophies and this paper is an attempt to explore this best ever of all sources as individuals have faith in it and tend to follow whatever is advocated by so it has got and will get wide acceptance. So the present paper focuses on exploring the values in Hinduism, Jainism, Islam, Buddhism, Sikhism, and in Christianity.

Introduction:

In the 21st century we have attained technological development which resulted in materialistic prosperity, development and advancement but we seem to forget the ultimate aim of human life i.e., 'Salvation' (Moksha/Mukti) and its attainment. But one day or the other we need to think over it and this is the right time to think and act upon. The only mean to achieve this aim is to lead a life on the path of values, their acceptance and practice in day today life. In simple words acceptance and practicing human values in everyday life is the ultimate mean to achieve this aim. Then question arises why Values only and nothing else? The answer lies in the meaning of the concept. As Human Values can be described as 'Science of Morality' and Morality is the choice of righteous or good intentions, decisions and actions over the wrong or bad actions. So, in simpler words this morality and indirectly values will help us to correct our wrong choices and lead to the attainment of ultimate aim of life.

In the following lines:

“Your beliefs become your words,
Your words become your actions,
Your actions become your habits,
Your habits become your values,
Your values become your destiny.’

Mahatma Gandhi

Mahatma Gandhi has aptly and remarkably suggested that for our better future what we should adopt and rightly stated directly indirectly the importance of values for the wellbeing and betterment of human beings. Furthermore values are essential as it guides human beings about what is right and acceptable in the society so they are like guidebooks so they are of prime importance.

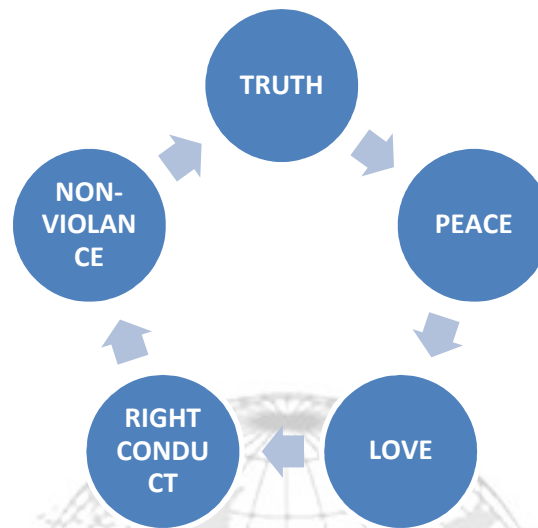
Then question arises which exactly these values are? And the answer lies in the lines:

Thinking with love is truth,
Feeling with love is peace,
Acting with love is right conduct,
Understanding withlove is non-violence.

Satya Sai Baba

In these lines Satya Sai Baba referred the five basic Human Values namely Truth, Peace, Love, Right Conduct and Non-violence which are universally found. Along with them abundance of other values are there which are at the core of human life and teaches individuals what is right and wrong and make proper choices and directly indirectly help human beings for being human and lead successful life.

Again, question arises where do we find these values or what are its sources? And the answer is that those values are found in the sources like ancient holy scriptures like Vedas, Upanishadas, Puranas, and literature and people like Philosophers, preachers, saints in addition to it one more vast source of them is Religions and their philosophies. Comparatively this source of Religions and their philosophy is ultimate because it involves cultural beliefs, worldviews, texts, prophecies, revelations and morals that have spiritual meaning to members of the particular faith so it is a source in which individuals believe or have faith so accept widely and so everyone tends to follow whatever is advocated by it and so is the case with the values advocated by it, therefore here in the present paper focuses on in depth discussion on the values in different religions like Hinduism, Jainism, Islam, Buddhism, Sikhism, and in Christianity.

Human Values: Basic Values and their Sub-values

TRUTH	RIGHT CONDUCT	LOVE	PEACE	NON-VIOLENCE
Truthfulness	Manners	Kindness	Patience	Consideration
Creativity	Health awareness	Friendship	Concentration	Cooperation
Honesty	Helpfulness	Forgiveness	Positiveness	Loyalty
Determination	Responsibility	Generosity	Self-acceptance	Justice
Fairness	Independence	Compassion	Self-discipline	Respect
Trust	Perseverance	Tolerance	Thankfulness	Active citizenship
Reflection	Courage	Service	Contentment	

***Diagram and table given above represent basic human values and their sub-values.**

(These are some important values but so many other are there which may not be mentioned over here but yet are advocated and practiced by different religions and all human beings in the world.)

Values in different religions:**Hinduism:**

Hinduism is the oldest and the most ancient religion in the world which dates back almost to 5000 years B.C. Which is referred to as 'Sanatan Dharma' also. The value system in Hinduism and India has its roots in 'Vedas' which are considered to be originated from Divine Consciousness. Hinduism is based on variety of beliefs and practices. The teachings of Hinduism are based on principles of 'Dharma' and 'Karma' which gave rise to some values. 'Dharma' embraces righteous conduct and selfless action. Where as 'Karma' refers to the fulfilment of sensual pleasures. It includes pleasures of senses, aesthetic enjoyment of life, fulfilment of desires, and longingness.

In Hinduism objectives of human life are defined or termed as 'Purushartha' which are four in numbers but first in it is 'Dharma' which is the fountain head of all the human values. In addition, the principle '**Satyam Shivam Sundaram**' is characteristic which combines the values like truthfulness, supreme consciousness, Goodness and beautifulness.

In addition to the above all Hinduism advocated the following Human Values such as: Truth (Satya), Non-Violence (Ahimsa), Peace (Shanti), Love, right-conduct, honesty (Arjavam), Compassion (Daya), Forgiveness (Kshama), Self-control (Damana), Contentment (Santosh), Acceptance, Oneness (each and every one is same) and Enlightenment.

Hinduism believes in the principle '**Satyameva Jayate**' which means that truth is the ultimate winner and not the foul and it refers or advocates the value of truthfulness. Further it believes and practices the principle '**Vasudhaiv Kutumbakam**' means that whole earth is the family which point towards the value of universal integrity and oneness.

Thus, Hinduism advocates variety of human values to live happy and successful life and attain 'Moksha' means salvation.

Jainism:

Jainism is a very old form of non-vedic philosophy and religion. In its philosophical outlook it is common-sense realism and pluralism. The human values advocated by Jainism can be seen in its philosophy and some phenomena like **great vows termed as 'Mahavarta' and; 'Anuvarta' which involves five vows for monks and nuns namely Satya (Truth), Ahimsa (Non-violence), Asteya (Non-stealing), Aparigraha (non-greediness/possessiveness) and Bramhacharya (pure conduct)**. So, Jainism advocated these values of non-collection, non-stealing and non-injury essential for successful social living. Jains strive to live life that minimize harm to all living beings so it emphasized the value of Non-violence which is the core of its philosophy and however took the place of universal piety. It even advocated the principle:

'Ahimsa Paramo Dharma'

Which underlines the value of Non-violence. So, it has practices like being vegetarian. Furthermore it has devised the term 'Jina' means a conqueror who conquered all passions and had attained liberation. which refers to the sacrifice of worldly pleasures and desires so it worships the victory over all the desires which refers to the value of Self-control (*Damana*).

Islam:

Islam also advocated some great human values; it places emphasis on strong values such as charity (*Zakat*). It ordains faith and worship as Instruments of happiness and prosperity; it emphasizes the charity and distribution of percentage of wealth amongst the poor before Eid, this practice is regarded as '*Zakat*' which refers to the value of Tithing means '*Dana*' (donation).

Furthermore Islam believes in the values like honesty, justice (referred to as *Qayamat*), and submission to the will of God (Allah). It again focuses on good and prosperity of mankind, purification of soul which refers to the practice of fasting throughout the month before their festival Ramdan. In addition, it encourages to live life of righteousness and compassion.

Buddhism:

The founder of this school called Buddhism was Gautam Buddha an epitome of idealism was primarily an ethical teacher and reformer. The four noble truths propounded by Buddha are nothing but the enlightenment he wanted to share with all fellow beings, it really enlightened the entire bulk of Buddhism and became the core of his philosophy, so those truths are as follows:

The Four Noble Truths: 1) There is suffering 2) There is cause of suffering 3) There is cessation of suffering and 4) There is a way to cessation of suffering. Along with these four truths he propounded some code of conducts for the followers which give insight into the human values this particular religion advocates. Those are:

- 1) **Panchsheelas (5 Percepts),**
- 2) **Ashtang Marg (Noble Eightfold paths)**

Panchasheelas / 5 percepts advocated by Buddha are: 1) Do not kill (*Ahimsa*) 2) Do not steal (*Asteya*) 3) Do not commit sexual misconduct (*Bramhacharya*) 4) Do not use harmful speech/lie (*Satya*) 5) Do not partake in intoxicants (*Aparigraha*).

Ashtangmarg / Eight Noble Path of Buddhism are: Right Thought, Right Understanding, Right Speech, Right Actions, Right Livelihood, Right Effort, Right mindfulness and Right concentration.

All of the above code of conducts advocated by Buddha are nothing but the great human values to be followed that give us clear insight into the human values he adores. Furthermore, it emphasizes the other human values like friendship, compassion, cheerfulness and indifference to evils of life shows that the school loved and live the ideal of universal brotherhood of all mankind without distinction of caste, creed, race, gender and nationality even at the cost of personal sufferings.

Buddha advocated the values of love, non-violence and humanity. He advocated the principle: ***‘Love besets love and hatred besets hatred’***.

Seeking of love, joy and beauty Buddhism inspired mankind to discover beauty in harmony. Thus, Buddhism advocated overall the values of peace, non-violence, sympathy, love, cooperation, equality and social goodness. Moreover, image of Buddha always conveys aesthetic values like peace, compassion, harmony and joy. Thus, Buddhism advocated numerous human values for the wellbeing of mankind and proved to be the greatest religion of the universe.

Sikhism:

Sikhism is basically an offshoot of Hinduism is a religion of great piety, compassion, love and sacrifice and achieved a status of a distinctive religion. The feelings of **brotherhood, oneness of creation, purity of thoughts and action, common good of society, bravery, love for its motherland, sacrifice, equity and justice** are some of the salient features of this religion that give us insight into the values it advocates and worship.

Even some of their practices or entities like ‘Langar’ i.e., free community kitchen which serves free meal to all regardless of religion, caste, gender, economic status point towards acceptance and the practice of value of selfless service to mankind, charity, compassion and integrity. Thus, Sikhs are encouraged to live life with honesty and unselfishness.

Christianity:

Christianity is a school that intends to follow or apply the values of Jesus Christ. ‘Generosity is the core Christian value which means being kind and unselfish especially with our money and time. Again, it advocates the value of courage refers to the boldness and confidence. Another important value advocated by this school is love according to them

‘We love because God first loved us.’

So, they worship it a lot. Further respect, hope peace are some other values Christians adore and practice. Thus, Jesus Christ and followers of him advocated and practiced the values like love, pity, compassion, forgiveness, selfless service of mankind and sacrifice.

Human Values in different religions: An Overview-

The following table gives us quick and brief idea about the different religions and values advocated by them.

Name of Religion	Human Values advocated
Hinduism	Truth, love, peace, right-conduct, violence, honesty, compassion, self-control, acceptance, enlightenment, charity(dana)
Jainism	Truth, non-violence, selflessness, sacrifice, pure-conduct/chastity, peace, non-stealing, non-possessiveness
Islam	Honesty, justice, purification of soul, submission to the will of Allah, charity (Zakat), sacrifice.
Buddhism	Truth, love, peace, non-violence, compassion, humanity, sympathy,
Sikhism	Selfless-service, charity, compassion, integrity, devotion to one God
Christianity	Generosity, love, compassion, sacrifice, peace, respect

Conclusion:

Thus, different religions all over the world including Hinduism, Jainism, Islam, Buddhism, Sikhism, and Christianity have advocated different human values which are core to human life and existence and advised to practice it in day today life as those are the guidelines that guide human beings to make right choices and for how to live happy, systematic, contented and successful life and will be helpful to attain the ultimate aim of life i.e., Salvation. Again, these human values are essential and inevitable for all human beings all over the universe because it helps in the manifestation of the personality and character of an individual and guides them to become a good citizen. Citizens with values are real asset of the society as they help to produce a peaceful society which is the dire need of all times in general but present time in particular because present or current is the time where human beings are surrounded by chaos of evils, mal-practices, and leading insecure life so the acceptance and practice of these human values in everyday life is the only mean that can help them to overpower these adversities and lead happy, contented, peaceful, successful and fulfilled life. Further only practicing them in personal life is not enough but some special efforts need to be taken at social level also. So, one such measure is adopted by starting the value education at different levels of education all over the world but it seems very meagre or scanty so something vast and great efforts are needed. So, in this regard some practices like inclusion of the subject ‘Value Education’ as mandatory at all the levels of education and its

effective implementation can be adopted and can serve to some extent. Again, different factors in the society should focus and think over it and come up with their suggestions and give their best for its effective implementation. Then only human life and existence will be served and the ultimate aim of life i.e., freedom from worldly sins (moksha) will be achieved thoroughly and successfully.

References:

- 1) Teacher in the Emerging Indian Society-Dr. S.C. Chadha- International Publishing House, Meerut (2004)
- 2) Educational Practices of Classical Indian Philosophies – Mani Sharma, H.P. Bhargava Book House Publishers and Distributors- Agra (2nd edn. -2004)
- 3) Education for Values, Environment and Human Rights – B.C. Sharma, Dr. V.K. Maheshwari – Surya Publications – Meerut-(6th edn.)
- 4) Contemporary Indian Educational Philosophies–Vedant Publications, Lucknow (2nd edn. 2004-2005)

Online Sources:

- 1) Raju Roy: Ancient Indian Scriptures and Human Values- International Journal of Advanced Research (IJAR) (March-2021)
- 2) https://www.researchgate.net/publication/350795644_ANCIENT_INDIAN_SCRIPTURES_AND_HUMAN_VALUES
- 3) <https://www.scribd.com/document/346292813/Human-Values-in-Indian-Scriptures>
- 4) <https://zenodo.org/record/7538848>
- 5) www.slideshare.net
- 6) <https://www.slideshare.net/hitesh0141/human-values-57703636>
- 7) <https://www.slideshare.net/sonam1987kapil/human-values-unit1>
- 8) <https://www.geeksforgeeks.org>
- 9) <https://slideplayer.com>
- 10) <https://valuetransform.org>
- 11) WWW.E-Pathshala.com
- 12) WWW.Springer.com

SANT RAMDAS AND ETERNAL HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL INQUIRY

Ms. Pradnya Narendra Khopkar

Assistant professor

*P.V.D.T. College of Education for Women,
Churchgate, Mumbai 20. Maharashtra*

Abstract:

Sant Ramdas, a famous saint, poet and philosopher from Maharashtra, India, left an indelible mark on society through his spiritual wisdom and ethical teachings. His life was dedicated to spreading values that transcend time and place, emphasizing the importance of devotion, humility, justice and selfless service. This article discusses the human values advocated by Sant Ramdas and highlights his basic principles and their continuing importance in shaping a virtuous and ethical life. Examining his life and philosophy, this article seeks to explain how the teachings of Sant Ramdas inspire people and communities to justice, spirituality and ethical living.

Demonstration:

Born in Maharashtra, India in the 17th century, Sant Ramdas is celebrated as a saint, poet and philosopher of the Bhakti movement. His deep spiritual insights and ethical values inspire generations. The purpose of this article is to explore the deep human values espoused by Sant Ramdas and their timeless relevance in modern life.

Important human values taught by Sant Ramdas:

1. Devotion (Bhakti):

- The teachings of Sant Ramdas emphasize unwavering devotion to the divine. He believed that true devotion leads to spiritual awakening and liberation. - His teachings inspire people to develop deep devotion and realize that this is the path to inner transformation and divine connection.

2. Humility (Vinamrata):

- Humility was the cornerstone of Sant Ramdas' philosophy. He believed that humility was the key to dissolving the ego and realizing one's divine nature. - His teachings encourage people to practice humility in all areas of life and to see the manifestation of God in every being.

3. Just (Dharma):

- Sant Ramdas emphasized living according to dharma or righteousness. He believed that an ethical life was necessary for spiritual growth. – His teachings promote adherence to moral principles and virtuous behavior that promote harmony in society.

4. Selfish Service (Seva):

- Service to humanity was an integral part of the teachings of Sant Ramdas. He advocated

selfless service as a means of expressing love for the divine and serving fellow human beings. - His life and teachings inspire people to compassion and selfless service for the betterment of society.

Relevance in today's context:

The teachings of Sant Ramdas have a profound meaning in today's complex and rapidly changing world. His emphasis on devotion, humility, righteousness and selfless service is a timeless guide for people seeking spiritual growth, ethical living and inner fulfillment. In a world often characterized by materialism and moral challenges, his teachings are a guide to promote a life of spirituality, integrity and compassion.

Conclusion:

The teachings of Sant Ramdas offer a profound and universal path for individuals and communities who wish to embrace human values in their lives. His unwavering dedication, humility, righteousness and commitment to selfless service continue to inspire people on their spiritual journeys. By following these values, people can live a virtuous, spiritual and ethical life, thus honoring the lasting legacy of Sant Ramdas and his timeless teachings.

Reference:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Samarth_Ramdas
2. <https://www.hinduamerican.org/blog/samartha-ramdas-11-hanumans>
3. https://www.academia.edu/Samarth_Ramdas_Swamis_A_Psychological_Perspective
4. www.esamskriti.com/essays/pdf/19%20Yoga.pdf

GOEIIRJ

संत गाडगे बाबा की शिक्षाओं के माध्यम से मानवीय मूल्यों की खोज**डॉ संजय शेडमाके**

सहयोगी प्राध्यापक

पी. व्ही. डी. टी. कॉलेज ऑफ एजुकेशन फॉर वुमन,

एस. एन. डी. टी. महिला विश्वविद्यालय, चर्चगेट, मुंबई 20., महाराष्ट्र राज्य

सारांश:

भारत के महाराष्ट्र के एक श्रद्धेय संत और समाज सुधारक, संत गाडगे बाबा ने अपनी शिक्षाओं और कार्यों के माध्यम से समाज पर एक अमिट छाप छोड़ी। उनकी गहन आध्यात्मिक अंतर्दृष्टि और मानवीय मूल्यों के प्रति प्रतिबद्धता लोगों को सार्थक और दयालु जीवन जीने के लिए प्रेरित करती रहती है। यह पेपर संत गाडगे बाबा की शिक्षाओं पर प्रकाश डालता है, जिसमें सादगी, विनम्रता, पर्यावरण प्रबंधन और सामाजिक सेवा जैसे मानवीय मूल्यों पर उनके जोर पर प्रकाश डाला गया है। उनके जीवन और दर्शन की खोज के माध्यम से, यह पेपर यह स्पष्ट करने का प्रयास करता है कि कैसे संत गाडगे बाबा की शिक्षाएँ एक अधिक गुणी और सामंजस्यपूर्ण दुनिया के लिए प्रयास करने वाले व्यक्तियों और समुदायों के लिए स्थायी मार्गदर्शन प्रदान करती हैं।

प्रस्तावना:

संत गाडगे बाबा, जिन्हें औपचारिक रूप से देबूजी झिंगराजी जानोरकर के नाम से जाना जाता है, एक संत और समाज सुधारक थे, जिनका जन्म 1876 में भारत के महाराष्ट्र में हुआ था। उनका जीवन मानवता की सेवा और सादगी, विनम्रता और करुणा में निहित गहन मानवीय मूल्यों को बढ़ावा देने के लिए समर्पित था। उनकी शिक्षाएँ और निस्वार्थ कार्य लोगों को प्रेरित करते रहते हैं, जिससे वे भारत में एक श्रद्धेय व्यक्ति बन जाते हैं। इस पेपर का उद्देश्य संत गाडगे बाबा द्वारा प्रचारित मानवीय मूल्यों और आज के संदर्भ में उनकी प्रासंगिकता का पता लगाना है।

संत गाडगे बाबा द्वारा सिखाए गए प्रमुख मानवीय मूल्य:**1. सादगी (सद्ग्रह):**

- संत गाडगे बाबा ने सादगी और अतिसूक्ष्मवाद के जीवन की वकालत की। वह न्यूनतम आवश्यकताओं के साथ जीने में विश्वास करते थे, इस बात पर जोर देते थे कि भौतिक संपत्ति जीवन का केंद्र बिंदु नहीं होनी चाहिए।
- उनकी शिक्षाएँ व्यक्तियों को फिजूलखर्ची और भौतिक संपदा के प्रति लगाव से मुक्त जीवन जीने के लिए प्रोत्साहित करती हैं।

2. विनम्रता (विनम्रता):

- विनम्रता संत गाडगे बाबा के चरित्र का मूल पहलू था। उन्होंने सभी व्यक्तियों के साथ सम्मान और विनम्रता से व्यवहार किया, चाहे उनकी सामाजिक या आर्थिक स्थिति कुछ भी हो।
- उनके जीवन ने लोगों के बीच दूरियों को पाटने और एकता को बढ़ावा देने के साधन के रूप में विनम्रता के मूल्य का उदाहरण दिया।

3. पर्यावरण प्रबंधन (पर्यावरण धर्म):

- संत गाडगे बाबा पर्यावरण संरक्षण के अग्रदूत थे। उन्होंने स्वच्छता, वृक्षारोपण और प्राकृतिक संसाधनों की सुरक्षा की वकालत की।
- उनकी शिक्षाएँ वर्तमान और भविष्य की पीढ़ियों की भलाई के लिए पर्यावरण के जिम्मेदार प्रबंधन

के महत्व को रेखांकित करती हैं।

4. समाज सेवा (सेवा):

- मानवता की सेवा संत गाडगे बाबा के मिशन के मूल में थी। उन्होंने निस्वार्थ भाव से दीन-दुखियों की सेवा की, उन्हें भोजन, आश्रय और देखभाल प्रदान की।
- समाज सेवा की उनकी विरासत व्यक्तियों और संगठनों को मानवीय कार्यों में संलग्न होने के लिए प्रेरित करती रहती है।

आज के संदर्भ में प्रासंगिकता:

संत गाडगे बाबा की शिक्षाएँ आज की तेज़ रफ़्तार और भौतिकवादी दुनिया में अत्यधिक प्रासंगिक बनी हुई हैं। सादगी और विनम्रता पर उनका जोर व्यक्तियों को आधुनिक जीवन के दबावों के बीच संतुष्टि और आंतरिक शांति पाने में मदद कर सकता है। इसके अतिरिक्त, पर्यावरणीय प्रबंधन के प्रति उनकी प्रतिबद्धता ग्रह की रक्षा के लिए हमारी ज़िम्मेदारी की समय पर याद दिलाने का काम करती है। अंततः, समाज सेवा की उनकी विरासत व्यक्तियों और समुदायों को सक्रिय रूप से धर्मार्थ और मानवीय गतिविधियों में शामिल होने के लिए प्रेरित करती है, जिससे एक अधिक दयालु समाज का निर्माण होता है।

सामुदायिक स्वास्थ्य में संत गाडगे बाबा का योगदान:

भारत के महाराष्ट्र के एक श्रद्धेय संत, सामाजिक कार्यकर्ता और आध्यात्मिक नेता, संत गाडगे बाबा ने अपने जीवनकाल के दौरान सामुदायिक स्वास्थ्य में महत्वपूर्ण योगदान दिया। हाशिये पर पड़े और वंचित समुदायों के कल्याण के प्रति उनका समर्पण लोगों की भलाई में सुधार लाने के उद्देश्य से स्वास्थ्य देखभाल पहल तक बढ़ा। यह पेपर सामुदायिक स्वास्थ्य में उनके कुछ उल्लेखनीय योगदानों पर प्रकाश डालता है।

स्वास्थ्य देखभाल केंद्रों की स्थापना:

सामुदायिक स्वास्थ्य में संत गाडगे बाबा के उल्लेखनीय योगदानों में से एक ग्रामीण और वंचित क्षेत्रों में स्वास्थ्य देखभाल केंद्रों की स्थापना थी। कई ग्रामीणों के लिए चिकित्सा सुविधाओं तक पहुंच की कमी को पहचानते हुए, उन्होंने डिस्पेंसरी और स्वास्थ्य देखभाल सुविधाओं की स्थापना शुरू की, जिससे जरूरतमंद लोगों को आवश्यक चिकित्सा सेवाएं प्रदान की गईं। ये केंद्र स्वास्थ्य देखभाल तक सीमित पहुंच वाले समुदायों के लिए जीवन रेखा बन गए।

स्वच्छता और स्वच्छता को बढ़ावा देना:

संत गाडगे बाबा गांवों में साफ-सफाई और स्वच्छता के प्रबल समर्थक थे। उन्होंने समझा कि निवारक स्वास्थ्य देखभाल ने समुदायों के समग्र स्वास्थ्य को बेहतर बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। उन्होंने स्वच्छ पेयजल, उचित अपशिष्ट निपटान और व्यक्तिगत स्वच्छता जैसी प्रथाओं को सक्रिय रूप से बढ़ावा दिया। इन मुद्दों के बारे में जागरूकता बढ़ाकर और स्वच्छता कार्यक्रम शुरू करके, उन्होंने रोकी जा सकने वाली बीमारियों के प्रसार को कम करने में योगदान दिया।

स्वास्थ्य शिक्षा और जागरूकता:

सामुदायिक स्वास्थ्य के प्रति संत गाडगे बाबा के दृष्टिकोण में शिक्षा ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उनका मानना था कि व्यक्तियों को स्वास्थ्य और स्वच्छता के बारे में जानकारी देकर सशक्त बनाना आवश्यक है। परिणामस्वरूप, उन्होंने स्वास्थ्य शिक्षा और जागरूकता कार्यक्रमों को बढ़ावा दिया, विशेष रूप से मातृ एवं शिशु स्वास्थ्य पर ध्यान केंद्रित किया। इन प्रयासों से समुदायों को अपने स्वास्थ्य और कल्याण के बारे में सूचित निर्णय लेने में मदद मिली।

आपातकालीन चिकित्सा सेवाएँ:

प्राकृतिक आपदाओं या चिकित्सा आपात स्थितियों के दौरान, संत गाडगे बाबा और उनके अनुयायी अपनी त्वरित प्रतिक्रिया के लिए जाने जाते थे। उन्होंने चिकित्सा शिविर आयोजित किए, प्राथमिक चिकित्सा प्रदान की और बचाव एवं राहत प्रयासों का समन्वय किया। ये प्रयास प्रभावित समुदायों को तत्काल सहायता प्रदान करने और संकट के दौरान जीवन बचाने में महत्वपूर्ण थे।

किफायती स्वास्थ्य देखभाल की वकालत:

संत गाडगे बाबा सस्ती स्वास्थ्य सेवाओं के मुखर समर्थक थे। उन्होंने यह सुनिश्चित करने के लिए काम किया कि चिकित्सा उपचार और दवाएं सभी के लिए सुलभ और सस्ती हों, चाहे उनकी आर्थिक स्थिति कुछ भी हो। उनके वकालत प्रयासों ने स्वास्थ्य देखभाल पहुंच में अधिक समानता लाने में योगदान दिया।

भावी पीढ़ियों के लिए प्रेरणा:

शायद सामुदायिक स्वास्थ्य में संत गाडगे बाबा के योगदान की सबसे स्थायी विरासतों में से एक वह प्रेरणा है जो उन्होंने भावी पीढ़ियों को प्रदान की। उनकी निस्वार्थ सेवा और दूसरों की भलाई के प्रति प्रतिबद्धता व्यक्तियों और संगठनों को स्वास्थ्य देखभाल पहल और मानवीय कार्यों में संलग्न होने के लिए प्रेरित करती रहती है।

निष्कर्ष:

संत गाडगे बाबा की शिक्षाएँ अपने जीवन में मानवीय मूल्यों को अपनाने के इच्छुक व्यक्तियों और समुदायों के लिए एक शाश्वत मार्गदर्शक के रूप में काम करती हैं। सादगी, विनम्रता, पर्यावरणीय प्रबंधन और सामाजिक सेवा पर उनका जोर एक सार्थक और दयालु अस्तित्व की सार्वभौमिक मानवीय इच्छा के साथ प्रतिध्वनित होता है। इन मूल्यों को अपनाकर, व्यक्ति संत गाडगे बाबा की स्थायी विरासत का सम्मान करते हुए, अधिक धार्मिक और सामंजस्यपूर्ण दुनिया में योगदान दे सकते हैं।

सन्दर्भ :

1. <https://www.amazon.in/-/hi/Madhukar-Keche/dp/8177866575>
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Gadge_Maharaj
3. <https://www.forwardpress.in/2017/02/sant-gaadge-baba-and-dr-ambekar/>
4. <https://www.sgbaukrc.ac.in/socialreformers=article&id=46&Itemid=54>

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો

ડૉપાયલ પ્રતિક અજમેરી.

અધ્યાપક સહાયક

શ્રીમતી વી.કામરેજ,ભક્ત કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન.આર. સુરત.

• સારાંશ:

ભારતીય સંસ્કૃતિની પોતાની આગવી અને નિજી ઓળખ છેતરીકે વ્યક્તિએ સંસ્કૃતિ એ સમાજના સભ્ય. આત્મસાતકરેલાં જ્ઞાનમૂલ્ય .કાનૂનો અને રીતિરીવાજોનું સંકુલ,રૂઢિઓ અને પરંપરાઓ,કલાઓ,મૂલ્યો,આદર્શો,માન્યતાઓ, આ ચારિત્ર્ય તેને અન્ય વ્યક્તિથી .મૂલ્યોના સમન્વયથી માનવનું ચારિત્ર્યઘડતર થાય છે.વિનાની સંસ્કૃતિ હોઈ શકે નહીં સ,નિષ્ઠા,તેનીપ્રામાણિકતા વ્યક્તિની ઓળખ.જુદો પાડે છેફળતાકર્મઠતા વગેરે જેવા,ઉદારતા, ચારિત્ર્યક ગુણોથી થાય છે . એક તરફ સંસ્કૃતિ એ મૂલ્યોની આદ્યગંગોત્રી છે તો બીજી તરફ ક્રમિક રીતે .સંસ્કૃતિ તથા મૂલ્યો એકબીજાનાં પૂરક છે તિનો શાશ્વત સંદેશ આપણી સંસ્કૃ.થતા મૂલ્યોના વિકાસથી સંસ્કૃતિનું પોષણ તેમજ વિકાસ થાય છે ર,ગીતામાયણમહાભારત તેમજ, વેદો,ઉપનિષદો અને પુરાણોમાંથી વિશ્વમાં પ્રસર્યો છેકૃષ્ણ,રામ. જેવા અવતારો, ગાંધીવિવેકાનંદ જેવા મનીષીઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિને પોતાની ચિંતનયાત્રાનું ,દયાનંદ સરસ્વતી,મહર્ષિ અરવિંદ,ટાગોર, .અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે

પ્રસ્તુત પેપરમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

• પ્રસ્તાવના:

કોઈ પણ દેશ અથવા રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ તે રાષ્ટ્રની આગવી ઓળખ છેભારતીય સંસ્કૃતિની પોતાની આગવી અને . શબ્દનો અર્થ સમ્યક સંસ્કૃતિ .સંસ્કૃતિ એટલે આપણા પૂર્વજોએ ઊભાં કરેલાં સિદ્ધિનાં સીમાચિહ્નો.નિજી ઓળખ છે આચારરૂઢિઓ અને ,કલાઓ,મૂલ્યો,આદર્શો,માન્યતાઓ,સંસ્કૃતિ એ સમાજના સભ્ય તરીકે વ્યક્તિએ આત્મસાત કરેલાં જ્ઞાન. આપણી આ સંસ્કૃતિ .સંસ્કૃતિ એ સમાજનું ધારક અને સંવર્ધક પરિબળ છે.કાનૂનો અને રીતિરીવાજોનું સંકુલ,પરંપરાઓ કા અને જાપાન સુધી વશ્રીલં,બર્મા થી માંડીને ઇન્ડોનેશિયાસ્તિાર પામી છેઆ સંસ્કૃતિને જીવંત રાખનાર પરિબળ . સંહિતા છે જેને આપણે -તેના માનવ સમાજે ઊભી કરેલી આગવી આચાર.ભારતીય સમાજે યુગોથી સંચિત કરેલા મૂલ્યો છે આ .ઘડતર થાય છેમૂલ્યોના સમન્વયથી માનવનું ચારિત્ર્ય.મૂલ્ય વિનાની સંસ્કૃતિ હોઈ શકે નહીં.મૂલ્યો તરીકે ઓળખીએ છે ચારિત્ર્ય તેને અન્ય વ્યક્તિથી જુદો પાડે છેવ્યક્તિની ઓળખ .ચારિત્ર્યનું ઘડતર મૂલ્યલક્ષી વ્યવહારોને આધારે થાય છે. તેની પ્રામાણિકતાઆ ગુણો તેના આચારમાં .કર્મઠતા વગેરે જેવા ચારિત્ર્યક ગુણોથી થાય છે,ઉદારતા,સફળતા,નિષ્ઠા, વહાર મૂલ્યલક્ષી બનપ્રતિબિંબિત થતા તેનો અચાર કે વ્યે છેભારતની મૂલ્યવાન સંસ્કૃતિ વ્યક્તિ અને સમાજના . મૂલ્યલક્ષી વ્યવહારો દ્વારા યુગોથી રચાયેલી જોવા મળી છે

• મૂલ્યનો અર્થ:

અંગ્રેજીમાં મૂલ્ય માટે 'val ue' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છેઓક્સફર્ડ શબ્દકોશ અનુસાર. val ue શબ્દનો અર્થ 'worth' કે યોગ્ય થાય છેખ - મૂલ્ય એટલે સાચું .ોટું તારવવાની શક્તિ.

ઓલ્પોર્ટ - “મૂલ્ય એટલે એવી માન્યતા કે જેને વ્યક્તિ અગ્રતા આપે છે”

“મૂલ્ય એટલે જીવનરીતિમાં વણાયેલો વિવેક” કાકાસાહેબ કાલેલકર-

મૂલ્યો એટલે સદ્ગુણો જે વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં મદદરૂપ થાયસાચું છે અને શું ખો મૂલ્યોએ વ્યક્તિને શું.ટું છે- તેમજ ઈચ્છવાયોગ્ય અને કરવા યોગ્ય શું છે,એ નક્કી કરી આપે છેમૂલ્યો .મૂલ્યો માનવ વર્તનની આધારશિલા છે.

.શીખવી શકાતા નથી અને તેથી તે આચરણનો વિષય છે

• ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો:

આપણી સંસ્કૃતિનો શાશ્વત સંદેશ ગીતા ઉપનિષદો અને,મજ વેદોમહાભારત તે,રામાયણ,પુરાણોમાંથી વિશ્વમાં પ્રસર્યો છેવિવેકાનંદ જેવા મનીષીઓએ ભારતીય ,દયાનંદ સરસ્વતી,મહર્ષિ અરવિંદ,ટાગોર,ગાંધી,કૃષ્ણ જેવા અવતારો,રામ. આપણી આ ભવ્ય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ કેટલાંક મૂલ્યો નીચે.સંસ્કૃતિને પોતાની ચિંતનયાત્રાનું અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે .મુજબના વર્ણવી શકાય

(૧) સામાજિક મૂલ્યસામાજિક નીતિનિયમો અને વિધિ ,કારણ કે,સામાજિક મૂલ્યો સામાજિક બંધનનું કામ કરે છે : સ્ત્રી,સહકાર,ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જાહેર મિલકતનીજાળવણી.નિષેધો તેના થકી જ નક્કી થાય છે- પુરુષસમાનતાવા સામાજિક મૂલ્યો રહક્ષમા જે,કરુણા,બંધુત્વ,સમાજસેવા,સામાજિકન્યાય,ેલા છે.

➤ જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા’ :જનસેવા એ જ પ્રભુસેવાભારતીય સંસ્કૃતિની એ .એ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઓળખ છે ‘ ,પરંપરા રહી છે કેત્યાગીને ભોગવી જાણો’.મનુષ્યને સહાય કરવીખીની આર્તનાદ સાંભળી તેને મદદ કરવી એ :દુ, જ બીજા સાથે વર્તન કર પોતાની જેમ.આપણી સાંસ્કૃતિક વિરાસત છેવું જોઈએ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો જીવનમંત્ર છે અને સર્વનું કલ્યાણ થાય અને કોઈને દુ .ખનો અનુભવ ન થાય એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મહામંત્ર છે:

➤ સ્ત્રીછોકરીઓને -છોકરા.વેદકાલીન સમયમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર હતો :પુરુષ સમાનતા- સ્.પવામાં આવતું હતુંસમાન શિક્ષણ આત્રીઓ ધાર્મિક વિધિમાં ભાગ લેતી હતી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીઓને. મમતા વગેરે મહિલા ,ઘોષાલા,અપાલા,મુદ્રા,લોપા,રોમશા,ઘોષા,સિકતા,વિશ્વધારા.નામથી સંબોધવામાં આવતી હતી ‘દેવી’ આ સમયમ. પુરો પડયોગાર્ગી અને મૈત્રીએ સ્ત્રી શિક્ષણનો ઉચ્ચ આદર્શ.વિદ્વષી હતીાં કન્યાઓને ઉપનયન પણ કરવામાં આવતું હતું .

➤ જીવનની સુદ્રઢ સંવાદિતાગૌત્ર ઉપરથી જૂથો ,સમાજમાં પારિવારિક ભાવનાઓ ઉત્તમ અને અનુશાસનયુક્ત હતી : – સમાજજીવનમાં અન્ય સંસ્કૃતિઓની જેમ સ્પર્ધા નહિ પણ વિચારોનું આદાન,રચાતાંપ્રદાન હતું મનાવે ઉભી કરેલી . ધર્મવર્ગ કે સત્તાઓની સીમાઓને ભેદીને સમગ્ર માનવજાત પૂર્વગ્રહમુક્ત બની એકાત્મ અને ભ્રાતૃભાવ કેળવે ,જાતિ,જ્ઞાતિ, .તો જ રાષ્ટ્ર અને સમાજ ની કલ્યાણ થાય એવું ગાંધીજી માનતા હતા

➤ બંધુત્વ :

➤ પ્રેમ અને કરુણાદીન દુ:ખીની સેવા અને કરુણા.પ્રેમમાંથી કરુણાનો આવિર્ભાવ થાય છે : એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂળ મંત્ર રહ્યો છેજરૂરિયાતમંદોને મદદ ,સહાનુભૂતિની ભાવના દાખવવી-કરુણા-પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, પક્ષી-અબોલ પશુ. કરવી એ અપને વારસામાં પ્રાપ્ત થયું છે

(૨) નૈતિક મૂલ્ય નૈતિક મૂલ્ય વ્યક્તિને સાચો રસ્તો બતાવીને વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને માનવતાનો :ઓપ આપે છેતે . વ્યક્તિને જીવનમાં સાચો નિર્ણય લેવામાં તેમજ અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેના આંતરવ્યવહારમાં મદદકરેછે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શુદ્ધતાનૈતિક,માનવતા,પ્રમાણિકતા, હિંમત, ન્યાય, અન્યની લાગણીનો સ્વીકારનીતિમય ,નિખાલસતા, .ખેલદિલી જેવા નૈતિક મૂલ્યો રહેલા છે,વ્યવહાર

➤ કર્મનો સિદ્ધાંતકર્મનું .ભારતીય સંસ્કૃતિ અને એમાં પણ શ્રી કૃષ્ણે ભગવદગીતામાં કર્મના સિદ્ધાંત વર્ણવ્યો છે : શ્રીમદ્ .ખરાબ કર્મોનું ખરાબ ફળ મળે છે,સારા કર્મોનું સારું ફળ મળે છે.ફળ આપણને સંસ્કારોના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે ભગવદ ગીતામાં નિષ્કામ કર્મનો મહિમા વર્ણવ્યો છેકોઈ પણ ફળની કે પરિણામની આશા સિવાય નિષ્કામ ભાવે જો કર્મ . દુ:ખના પ્રશ્નો ઉદભવતા નથી-પરાજય કે સુખ-કરવામાં આવે તો જય

➤ સમાવર્તન સંસ્કારગુરુ દીક્ષાંત પ્રવચન .ગુરુકુળમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સમાવર્તન સંસ્કાર યોજવામાં આવતો :

ધર્મનું આચરણ કરજ,સાયું બોલજે-આપતાધર્મમાં પ્રમાદ ન ,સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો,સ્વાધ્યાયમાં આળસ કરીશ નહિ, જે કર્મો અનિંદા હોય તે જ .અતિથિને દેવ ગણજે,આચાર્યને દેવ ગણજે, પિતા ને દેવ ગણજે,માતાને દેવ ગણજે,કરવો .વગેરે જેવાં નૈતિક મૂલ્યોનો ઉપદેશ આપતા...બીજા નહિ,કરવા

➤ ગુરુ શિષ્ય સંબંધોગુરુ શિષ્યોને વ :વિવિધ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપતાતે તેને પુત્રની .ગુરુ શિષ્યને સ્વજન જેવો ગણતા. પિતા સમાન ગણીને માન ,વિદ્યાર્થીઓ પણ ગુરુ ને દેવ સમાન.જેમ ગણીને તેમના અંતેવાસી ગણીને વિદ્યા આપતા હતા બંને પરસ્પર એકબીજાના હિતો જાળવ.વિદ્યાર્થી વચ્ચે ઉષ્માપૂર્ણ સંબંધો જાળવાતા-ગુરુ .આપતા હતાંય એ જોતા.

➤ અધ્યાપન પ્રણાલીપ્રવચન પ્રણાલીનો શિક્ષણ આપવા માટે ઉપયોગ ,પ્રશ્નોત્તર,પ્રાચીન કાળમાં સૂત્રપ્રણાલી : .વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ કથાઓ અને વાર્તાઓ દ્વારા નૈતિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.કરવામાં આવતો

➤ આદતોગરીબ કે તવંગર કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓએ સદી અને સંયમનો સ્ :વીકાર કરવાનો હતો,તેમનું જીવન માન. વિનય અને સ્વશાસનના લક્ષણોવાળું હોવું જોઈએનિયમિત ,સાદું ભોજન,વાણી અને ક્રિયામાં દ્રઢ બ્રહ્મચર્ય,વિચાર. છત્રી અને પગરખાંના ,ખાનગી પૈસા રાખવા નહિ,નિયમિત હાજરી,સદા વસ્ત્રો,આભૂષણોનો ત્યાગ,માથે મુંડન,પ્રાર્થના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ જેવી આદતો કેળવવાની હતી.

(3) રાષ્ટ્રીય મૂલ્યઆપણી.રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો એટલે એવા મૂલ્યો જે વ્યક્તિમાં રાષ્ટ્ર માટે પ્રેમ જન્માવે : ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ ,સ્વતંત્ર વિચાર,વાણી ,વર્તન ,રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાહી વલણ ,પર્યાવરણની જાળવણી , નાગરિકતા ,સ્વાર્પણની ભાવના ,વસ્તી વિસ્ફોટની સભાનતા ,નિરક્ષરતા નિવારણ સમાવિષ્ટ છે.

➤ પર્યાવરણની જાળવણીતેની શિષ્યોના મન પર હકારાત્મક .ગુરુના આશ્રમો વૈદિકકાળમાં પ્રકૃતિની ગોદમાં હતા : આકાશના તારલાં સાથે ગોષ્ઠી ,વૃક્ષોની ભવ્યતા,નદીઓનો કલરવ વિહાર,તેના સ્વરૂપો,પ્રકૃતિની ભવ્યતા,અસરો થતી માણતા અને તેની કરવીએ પણ ગુરુના આશ્રમમાં રહી શિષ્યો શીખતા હતા.

➤ શિક્ષણની જાગરુકતાવૈદિક : ટોલમંદિર ,વિશિષ્ટ વિદ્યાલય,વિદ્યાપીઠ,ગુરુકુળ,પરિષદ,સંમેલન,ચરણ,શાખા, ગોત્ર ય કુલ એમ શિક્ષણ મેળવવાની વિવિધ સંસ્થાઓ જ શિક્ષણની ,વિશ્વ વિદ્યાલય,બ્રાહ્મણીય મહાવિદ્યાલય,મહાવિદ્યાલય જાગરુકતા સૂચવે છે.

➤ સંસ્કૃતિનું રક્ષણવૈદિક યુગમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના રક્ષણ તથા પ્રચાર માટે વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું : તેનું સંવર્ધન કરવાનો અને સંસ્કૃતિનું સંપ્રસારણ ,ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરાઓ અને પ્રણાલિકાઓ જાળવવાનો.હતું .કરવામાં શિક્ષણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે

(૪) સાંસ્કૃતિક મૂલ્યદરેક સંસ્કૃતિ કેટલાક ચોક્કસ મૂલ્યોને પોતાની જીવનશૈલીમાં મહત્વના ગણીને વિશિષ્ટ સ્થાન : પણ ક્યારેક બાહ્ય .સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પરંપરાગત કે વારસાગત ચાલુ રહે છે.જેને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો કહે છે,આપે છે સાંસ્કૃતિક આક્રમણને કારણે તેમાં પરિવર્તન આવે છે અને ક્યારેક આવા પરિવર્તનને કારણે મૂલ્યમાં ફેરફાર થાય છેઅસ્પૃશ્યતા ,સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી,સ્વાશ્રય,સર્વધર્મ સમભાવ,અહિંસા,ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્ય. બ્રહ્મચર્ય જેવા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો રહેલા છે,આજંવ,ચોરી ન કરવી,નિવારણ

➤ પંચમહાયજ્ઞોપિતૃયજ્ઞ,ભૂતયજ્ઞ,દેવયજ્ઞ :્નદેવયજ્ઞ એટલે દેવોની પૂજા કરી તેમને .બ્રહ્મયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ, -પિતૃયજ્ઞમાં મૃત માતા .પરોપકારી કર્યો કરવા,ભૂતયજ્ઞ એટલે માનવેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખવો ,પ્રસન્ન રાખવા અધ્યયન કરવું અને મનુષ્યયજ્ઞ એટલે,બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે સત્યપાલન કરવું .પિતાનું તર્પણ કરવુંપ્રેમમૈત્રી અને ,અહિંસા,દયા, .દરેક પ્રત્યે આત્મભાવ રાખવો

➤ અહિંસાની આરાધનાગાંધીજી સત્ય અને અહિંસા દ્વારા વ્યક્તિ અને સમાજના વિકાસની ઝંખના કરતા : દ્વેષ,ઈર્ષ્યા,અહંકાર,તિરસ્કાર,અહિંસા એટલે હિંસામાંથી પૂર્ણ મુક્તિ ધૃણા.અહિંસા એ સત્યપ્રાપ્તિ માટેનો માર્ગ છે.હતા

વગેરેમાંથી મુક્તિઅર્હિસા દ્વારા. વિનમ્રતા.નિષ્પક્ષતા વગેરે ગુણો વિકસે છે,પૈર્ય,પ્રેમ,ઉદારતા,સદાચાર,

➤ સર્વધર્મ સમભાવઅન્ય ધર્મો પ્રત્યે આદર ,પોતાનું કર્તવ્ય,ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દરેક વ્યક્તિને પોતાનો ધર્મ : કેળવવો અને સમન્વયકારી દ્રષ્ટિકોણ રાખવો એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા રહી છે.

➤ ઉપનયન સંસ્કારઆ .વૈદિકકાળમાં શુદ્ધો સિવાય બધા વર્ણના લોકોએ ઉપનયન સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર હતો : આત્મસંયમ ,પવિત્ર રહી,સંસ્કારમાં તે દ્વિજ થઇને ગુરુને ત્યાં વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે જતો ત્યાં તેને બ્રહ્મચારીનું જીવન જીવી કેળવી વિદ્યાપ્રાપ્તિ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં એકાગ્રતા કેળવવી પડતીભિક્ષાટન કરવું ,યજ્ઞ માટે આવશ્યક સામગ્રી એકઠી કરવી, .પડતું તેમજ શ્રમ અને તપ તેના જીવનના અભિન્ન અંગ હતા

➤ મનોવૃત્તિઓનું માર્ગન્ટરીકરણવૈદિક સમયમાં માનવામાં આવતું કે મનુષ્ય પોતે મનોવૃત્તિઓનો ગુલામ છે અને : ઇન્દ્રિયોના વશીકરણથી જ તે બીજા માર્ગે જઈ શકે છેભૌતિક જ્ઞાન થી દુર રહી અધ્યાત્મિક જગતને ઓળખવું એ .ચિત્તવૃત્તિનું નિયંત્રણ એ પરમાત્મા સાથેનો યોગ છે અને તેનાથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય હતો

વ્યક્તિગત(પ)મૂલ્યો :વ્યક્તિગત મૂલ્યોવ્યક્તિના જન્મ, વારસા, વાતાવરણ, રસ,રુચિ, અભિરુચિ, વલણ અને સંસ્કારઉપરઆધારિતમૂલ્યોછે

સખતમહેન,સ્વશિસ્ત,જુસ્સો,વ્યક્તિસન્માન,વૈજ્ઞાનિકદ્રષ્ટિબિંદુ,કર્તવ્યપરાયણતા,ઉદ્યમશીલતા,ભારતીયસંસ્કૃતિમાંશ્રમનુંગૌરવ. ધ્ય ,ચારિત્ર્ય,આત્મવિશ્વાસ,આત્મગૌરવ,સંવેદનશીલતા,વિદ્યાજ્ઞાનપ્રાપ્તિ,સહનશક્તિ,ઇન્દ્રિયોપરકાબૂ,તેયનિષ્કાસ્વછતા , .જેવા વ્યક્તિગત મૂલ્યો સમાયેલા છે

➤ **વ્યક્તિનું સન્માન** :ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વ્યક્તિનું આદર અને સન્માન એ તેની આગવી વિશિષ્ટતા છેવડીલોને . અતિથિઓને પણ .નાનામાં નાની વ્યક્તિઓ તરફ પણ સહાનુભૂતિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા છે,સન્માન,યોગ્ય આદર એટલું જ સન્માન અપાતું.સોળ વર્ષના પુત્રને મિત્રવત ગણવામાં આવે છે.ગુરુ વગેરેને ઉચ્ચ સન્માન અપાતું,પિતા-માતા,

➤ **સંયુક્ત પરિવાર વ્યવસ્થા** :સંયુક્ત પરિવારમાં એકસાથે ઘણા લોકો નિવાસ કરે છે આ વ્યવસ્થામાં કુટુંબનો વડો સંયુક્ત કુટુંબનું સંચાલન કરતો આર્થિક રીતે કુટુંબની સમૃદ્ધિ.વધતી.દયા વગેરે ગુણો વિકસે,સહાનુભૂતિ,સહકાર.સંપ.

➤ **સંસ્કારો** :ઉપનિષદમાં દર્શાવેલ સમાજવ્યવસ્થામાં જુદા જુદા સંસ્કારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે માનવને સુસંસ્કૃત અને સભ્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કરેલ છે .બાળકને આ સંસ્કારો કર્તવ્યની દીક્ષા આપે.કુલસોળસંસ્કારોગર્ભધાન , પૂજાવન ,સ્ત્રીમન્તોન્નયન ,જાતકર્મ ,નામકરણ ,નિષ્ક્રમણ ,અનુપ્રાસન ,ચૌલ ,ગોદાન ,ઉપનયન ,સમાવર્તન ,વિવાહ વગેરે.જે વ્યક્તિના ઉત્થાન માટે પ્રેરે છે.છે...

➤ **ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ** :વૈદિક કાળમાં શિક્ષણનો હેતુ બાળકોમાં ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવાનો હતોમહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર અને આદર્શો દ્વારા ,નીતિમત્તાના ઉપદેશ,ગુરુકુળમાં ઉત્તમ વાતાવરણ .ગુરુના સતત સંપર્ક અને સ્પર્શથી વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય ઘડતર થતું.વિદ્યાર્થીઓમાં તેનો વિકાસ કરવામાં આવતો હતો

➤ **શિસ્ત** :ગુરુ અને શિષ્ય બંનેના સહજીવનસહકર્મ અને સહયજ્ઞમાં અ,નુશાસન જોવા મળતુંશિષ્યોનું જીવન . શિષ્યોએ દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાનું હતું.સન્માન જરૂરી હતું-ગુરુઓનું આદર.મર્યાદા તથા આત્મસંયમપૂર્ણ હતું,શિષ્ટાચાર

(ડ) **આર્થિક મૂલ્યો** :વ્યક્તિને જીવન જીવવા માટે પૈસાનીઅને તે માટે તે અર્થોપાર્જનની .દ્રવ્યની જરૂર પડે છે, પ્રવૃત્તિઓ કરીને આવશ્યક દ્રવ્યઆવા .મિલકત વગેરે મેળવે છે,સુવિધાઓ,સામગ્રી-સાધન,જમીન,ઘર,પૈસા, .ઉત્પાદકતા પણ આપણી સંસ્કૃતિમાં સમાયેલા છે,શોષણહીન અર્થવ્યવસ્થા,ઉત્પાદક મૂલ્યો ધન ઉપાર્જન

➤ **વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા અને પુરુષાર્થ** :વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા કર્મ પર વ્યવસાય આધારિત હતીઆથી. દરેક વર્ણના લોકોનો પોતાના વ્યવસાયમાંથી જીવનનિર્વાહ ચાલતોવ્યક્તિના .આ વ્યવસ્થાની સાથે ગ્રામીણ અર્થતંત્ર જોડાયેલું હતું. વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમમાં સુંદર સમાજ વ્યવસ્થા ,ગૃહસ્થાશ્રમ,જીવનને ચાર તબક્કામાં વહેંચીને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

અને કર્તવ્યોનું વિભાજન કરવામાં આવ્યો હતું.કામ અને મોક્ષ જેવાં ચાર પુરુષાર્થો હતા,અર્થ,ધર્મ.

➤ **વ્યવસાયિક શિક્ષણ** :લિક્ષાટનયજ્ઞાન્નિ પ્રજ્વલિત રાખવાનું શિક્ષણ આપવામાં ,પશુપાલન અને સંવર્ધન,કૃષિ, કૃષિ અને પશુપાલનની તાલી.લિક્ષાટનથી પોતાના અને ગુરુના અન્નકાર્યની જવાબદારી નિભાવતો.આવતું હતુંમ મળતીબલિ વગેરેનું શિક્ષણ ,હવાન,યાજન-યજ્ઞ,અધ્યાત્મ,પુરોહિતીય શિક્ષણ જેમાં ધર્મ.જમીન ખેડ કરવાની તાલીમ મળતી. કૃષિ વાણિજ્યનું શિક્ષણ .સૈનિક શિક્ષણ ક્ષત્રિયોને લશ્કરી તાલીમ દ્વારા આપવામાં આવતું.બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવતું ચિકિત્સાનું શિ-ઔષધિશાસ્ત્ર.વૈશ્યોને અપાતુંક્ષણ વૈજ્ઞાનિકઢબે શિક્ષણ અપાતુંયાંદીના -અન્ય વ્યવસાયો જેવાં કે સોના. કાપડનું વણાટકામ વગેરે વ્યવસાયોનું શિક્ષણ અપવામાં આવતું ,પિત્તળની વસ્તુઓ બનાવવી-માટી,અલંકારો બનાવવા .હતું

(૭) **અધ્યાત્મિક મૂલ્યો**: આધ્યાત્મિક મૂલ્યો એટલે એવા મૂલ્યો જેનો સંબંધ ભૌતિક બાબતને બદલે પર ભૌતિક બાબત સાથે એટલે કે આત્મા સાથે હોયઆત્માના વિકાસ દ્વારા. જ માનવનો ઉદ્ધાર શક્ય બને છેભારતીય. સંસ્કૃતિમાં પ્રભુપ્રેમ.ધાર્મિકતા જેવાં અધ્યાત્મિક મૂલ્યો રહેલાં છે,તપશ્ચર્યા,આનંદ,પ્રકૃતિચિત્રણ,બ્રહ્મનિષ્ઠા,

➤ **ઈશ્વરમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ** :ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા એની ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધામાં રહેલી છેભારતીય સંસ્કૃતિ મને . છાંદોગ્ય ઉપનિષદ અનુસાર ઈશ્વર સર્વ જગતને .અને સર્વ વ્યાપક તેમજ સર્વશક્તિમાન છે,અપાર,છે કે ઈશ્વર અસીમ .બધા જ તત્વોમાં ઈશ્વરનો વાસ છે.વિકસિત કરે છે અને તેનો નાશ કરવા શક્તિમાન છે,ઉત્પન્ન કરે છે

➤ **અધ્યાત્મવાદમાં વિશ્વાસ** :ભારત વિભિન્ન ધર્મો અને આધ્યાત્મિકતાનો ઉપાસક દેશ છેઉપનિષદ યુગ. થી માંડીને આધુનિક યુગ સુધીમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવાલ્ક્ય,શ્રી કૃષ્ણસ્વામી ,સ્વામી દયાનંદ,રામતીર્થ,ગુરુનાનક,રામાનુજ,શંકરાચાર્ય,બુદ્ધ, ગાંધીજીએ ભારતીય,ટાગોર,મહર્ષિ અરવિંદ ,વિવેકાનંદઆધ્યાત્મવાદને જીવંત રાખ્યો છેતે માનવના મનનો અને . આત્માનો વિકાસ કરી શાંતિ આપે છે

➤ **પ્રકૃતિપૂજા**: ભારતીય સંસ્કૃતિનો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ઋગ્વેદમાં પ્રકૃતિપૂજા મુખ્ય સ્થાને છેતેમાં . સૂર્યને દેવરૂપ ગ.ઊર્જા વગેરે તત્વોની સ્તુતિ છે,અન્નિ,પૃથ્વી,વાયુ,આકાશ,ચંદ્ર,સૂર્યણીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છેભારતમાં . વટ સાવિત્રી વ્રતમાં વડની પૂજા કરવામાં આવે .તુલસી વગેરેની પૂજા દિપ ધૂપ કરવામાં આવે છે,પીપળો,વડ .પ્રાચીનકાળથી વનસ્પતિનો ઔષધિ તરીકે ઉપયોગ ભારતમાં કરવામાં આવે છે.છે

• ઉપસંહાર:

મૂલ્યોએ માનવજીવનનો અતિ મહત્વનો ભાગ છેમૂલ્યોના આ.ચરણ થકી વ્યક્તિ પોતાને ઊધ્વગામી વિકાસ કરી માનવજીવનના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી શકે છેમૂલ્યનું ઘડતર ધીરજ માંગી લે તેવી લાંબી અને સતત ચાલતી પક્રિયા . અ ઉપરાંત .ભારતમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના વિકાસ પર પ્રાચીન સમયથી જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.છે બિન,લોકશાહી મૂલ્યો સાંપ્રદાયિકતા .બંધુત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે,સમાનતા,સ્વતંત્રતા, સંદર્ભસૂચિ:

ગોહિલ.ગુર્જર સાહિત્ય ભવન.કેળવણી અને તત્વજ્ઞાન,વિશ્વના વિવિધ ધર્મો.(૨૦૧૧).પી.એન,

પરમારસાટેમ-જુલાઈ,૩-અંક,૯-વર્ષ,શિક્ષણ દર્શનમાં.ઉપનિષદોમાં મૂલ્ય શિક્ષણ અને વિભાવના.(૨૦૨૦).પી.એસ,્બર ૨૦૨૦.

પટેલ.૨૦૨૧-મે,૯-અંક,૧૧-વર્ષ,માધ્યમિક શિક્ષણ અને પરીક્ષણમી.મૂલ્ય અને શિક્ષણ,શાસ્ત્ર.(૨૦૨૧).વી.પી,

રાવલ.નીરવ પ્રકાશન:અમદાવાદ.કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીયઆધારશીલાઓ.(૨૦૧૧).વી.એન,

બોરિયા.અમોલ પ્રકાશન:અમદાવાદ.શિક્ષણમાં દ્રષ્ટિકોણ.(૨૦૨૧).એસ.એસ,

પટેલ.અમોલ પ્રકાશન:અમદાવાદ.મૂલ્ય શિક્ષણ.(૨૦૧૭).આર.જી,

અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓની શિક્ષિકાઓની સમસ્યા

ગ્રીષ્માકુમારીખુમાનભાઈ પટેલ

રિસર્ચ સ્કોલર), વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત(

આસિપ્રોફેસર., જય જલારામ તાલીમી સ્નાતક મહાવિદ્યાલય, થવા, તાગનેત્રં -,જિભરુચ -

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધન પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની સમસ્યાઓ પર આધારિત હતું. પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો હતોજેમાં કૌટુંબિક સમસ્યાઓ., આર્થિક સમસ્યાઓ, સામાજિક સમસ્યાઓ, શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ,શાળાકાર્યો સંબંધિત સમસ્યાઓ તેમજ વાહન વ્યવહાર સંબંધિત સમસ્યાઓ જેવા કુલ આઠ ઘટકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છેપ્રસ્તુત સંશોધનમાંવ્યાપવિશ્વ . તરીકે ભરુચ જિલ્લાના અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તેમજનમૂના તરીકે ભરુચ જિલ્લાનાં અંકલેશ્વરતાલુકાની કુલ ૯૬ ગ્રાન્ટ %૩૦એઈડ પ્રાથમિક શાળાઓમાથી-ઇન-પ્રમાણે કુલ ૨૯ ગ્રાન્ટ-ઇન-ની શિક્ષિકાઓનીયાદસ્થિક ચિઠ્ઠી ઉપાડ દ્વારા પસંદગી કરવામાં આવી હતી તથા માહિતી ટથી ડએઈડશાળાઓનાં ધોરણ એકત્રીકરણ માટે ઉપકરણ તરીકે શિક્ષિકાઓ માટે સમસ્યાસૂચિની રચના કરવામાં આવી હતી. મેળવેલમાહિતીનાપૃથ્થકરણ માટે ટકાવારી તથાઅગ્રતાક્રમનોઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રસ્તાવના

માનવની સર્વદેશીય પ્રતિભાનો વિકાસ જે પ્રક્રિયા દ્વારા થાય .શિક્ષણએ માનવના સર્વોચ્ચ વિકાસની પ્રક્રિયા છે વ્યક્તિના .તે કેળવણી છે .છે બાળપણથી લઈને પરિપક્વતાની વય સુધી તેના વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં મદદરૂપ થતી સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છેશિક્ષણ દ્વારા જ વ્યક્તિનો શારીરિક , માનસિક,સામાજિક તેમજ સાંવેગિક વિકાસ શક્ય બને છેતથા . આજના આધુનિક યુગમાં શિ .તેઓમાં વિવિધ મૂલ્યો તથા નૈતિકતાના ગુણો ખીલવી શકાય છેક્ષણ એ વિશ્વની સૌથી મોટી જરૂરિયાત છેઆપના દેશના અમુલ્ય સામાજિક અને .મી સદીને જ્ઞાનની સદી કહેવામાં આવે છે૨૧તેમજ આજની . સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી અને વિકાસનું કાર્ય શિક્ષણને જ આભારી છે

સ્વામી વિવેકનંદનામતે, માનવીની સંપૂર્ણ વ્યક્તિમતાનું પ્રગટીકરણ એટલે” કેળવણી “:સમાજ અને રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ વિકાસનો પાયો શિક્ષણ છેશિક્ષણને સમાજના પરિવર્તનનું પ્રબળ મધ્યમ ગણવામાં આવે છે ..હાલ સમયાંતરે આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાંઅવનવાપરીવર્તન આવતા જાય છેતેથી .સમય જતાં શિક્ષણનું મહત્વ ખૂબ વધ્યું છે . શિક્ષણની ગુણવત્તાનો આધાર શિક્ષકો પર રહેલો છેશિક્ષકો જેટલા જાગૃત હશે , કર્મનિષ્ઠ હશે તેમજ વ્યાવસાયિક સજ્જતા ધરાવતા હશે તેટલો જ લાભ તેમના વિદ્યાર્થીઓને મળશેઆજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાંટેક્નોલોજી તેમજ વિવિધ . આ દરેક સુ .તેમજ ભૌતિક સુખ સગવડો પણ વધતા જાય છે .ઉપકરણોના ઉપયોગમાં સતત વધારો થતો જાય છેવિદ્યા હોવા છતાં સ્ત્રીઓને અલગ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છેકારણ કે તેઓને નોકરી ઉપરાંત ઘર પરિવારની . તેથી શિક્ષિકાઓને નડતી સમસ્યાઓ જાણવા પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરવામાં .પણ જવાબદારી નિભાવવાની હોય છે .આવ્યો છે

સમસ્યાકથન

પ્રસ્તુત સંશોધન માટેની સમસ્યા નીચેમુજબ હતી .

”અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની સમસ્યા“.

શબ્દોની વ્યાખ્યા

અંકલેશ્વર તાલુકો

વિકિપીડિયા અનુસાર,

.જિલ્લાઓ પૈકી એક ભરુચ જિલ્લો છે૩૩પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અંકલેશ્વર તાલુકો એટલે ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ

ભરૂચજીલ્લામાં કુલ ૮ તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે અને આ ૮ તાલુકાઓ પૈકી અંકલેશ્વર તાલુકો એમાનો એક છે . અંકલેશ્વર શહેર મુંબઈ થી અમદાવાદ જનાર રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ .અંકલેશ્વર એ ભરૂચજીલ્લામાં આવેલ ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે અહી આઝાદી પહેલાના સમ .તેમજ રેલ્વે માર્ગ પર આવેલું છેયથી રેલ્વે માર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છેખંડની અહી એશિયા .
.સૌથી મોટી ઔદ્યોગિક વસાહત આવેલી છે

પ્રાથમિક શાળા

ના મતે(૨૦૦૦) દેસાઈ અને શાહ,

.પ્રાથમિક કે પાયાની શાળાઓમાં આપતું શિક્ષણ

વિષયોઅભ્યાસક્રમો કે સંસ્થાઓની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ ૭ વર્ષના સમયગાળાનું ઔપચારિક, સર્વસાધારણ હેતુઓવાળું શિક્ષણ .

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલેઅંકલેશ્વરતાલુકામાં ગુજરાત સરકારે પ્રસિધ્ધ કરેલા શિક્ષણ અધિનિયમ અનુસાર ધોરણ ૧ થી ૭ સુધીના વિદ્યાર્થીઓને સરકારના ધારાધોરણ અનુસાર શિક્ષણ આપે તેવી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા .

૨૦૧૨થી ગુજરાત રાજ્યમાં ૫૦૦૦ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધોરણ ૮નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે .

શિક્ષિકાઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શિક્ષિકાઓ એટલે અંકલેશ્વરતાલુકામાં આવેલી પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ કાર્ય કરાવતી

.સ્ત્રીઓ

સમસ્યા

દેસાઈ, શાહ અને શાહ ના મત મુજબ(૧૯૮૪),

”સમસ્યાઓ એટલે શિક્ષણ પદ્ધતિ કે જેમાં પડકાર આપે તેવી પરિસ્થિતિમાં ઉકેલ માટે વિદ્યાર્થી પ્રેરાય “.

૨૦૦૯) ટાઉન શેન)ના મત મુજબ,

”સમસ્યા એ એક એવું પ્રશ્નવાચક કથન છે કે જે એક સમસ્યાના સમાધાન માટે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે “.છે

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમસ્યા એટલે અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓની શિક્ષિકાઓને અનુભવાતી કૌટુંબિક, આર્થિક, સામાજિક,શૈક્ષણિક, મનોવૈજ્ઞાનિક,શાળાકાર્યો સંબંધિત તેમજ વાહનવ્યવહાર સંબંધિત મુશ્કેલીઓ .

સંશોધનનાંહેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે નીચે મુજબનાંહેતુઓલક્ષ્યમારખાયાહતા.

- ૧ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની કૌટુંબિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો .
- ૨ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની આર્થિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- ૩ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની સામાજિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- ૪ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- ૫ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓની મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- ૬ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓનીશાળાકાર્યો સંબંધિત સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો .
- ૭ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનીશિક્ષિકાઓનીવાહનવ્યવહાર સંબંધિત સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.

સંશોધનનાં પ્રશ્નો

.ત સંશોધન અંતર્ગત નીચે મુજબના પ્રશ્નોનાં ઉત્તર મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતોપ્રસ્તુ

- ૧ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈ કૌટુંબિક સમસ્યાઓ અનુભવે છે?
- ૨ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈઆર્થિક સમસ્યાઓ અનુભવે છે?
- ૩ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈસામાજિક સમસ્યાઓ અનુભવે છે?

- ૪ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈ શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ અનુભવે છે?
- ૫ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈ મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ અનુભવે છે?
- ૬ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈ શાળાકાર્યો સંબંધિત સમસ્યાઓ અનુભવે છે?
- ૭ . અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓ કઈ કઈ વાહનવ્યવહાર સંબંધિત સમસ્યાઓ અનુભવે છે?

સંશોધનનું સીમાંકન

- ૧ . પ્રસ્તુત સંશોધન ફક્ત ગુજરાત રાજ્યના ભરૂચ જિલ્લાના અંકલેશ્વર તાલુકા પૂરતું જ સીમિત હતું .
- ૨ . પ્રસ્તુત સંશોધન માત્ર અંકલેશ્વરતાલુકાની ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડ શાળા પૂરતું જ સીમિત હતું .
- ૩ . પ્રસ્તુત સંશોધન શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૨૨ .પૂરતું જ મર્યાદિત હતું ૨૩-
- ૪ . પ્રસ્તુત સંશોધન ગ્રાન્ટ .ની શિક્ષિકાઓ પૂરતું જ સીમિત હતું ૮ થી ૬ એઇડ શાળાનાં ધોરણ -ઇન-
- ૫ . પ્રસ્તુત સંશોધન માટે ઉપકરણ તરીકે સમસ્યા સૂચિનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો .

વ્યાપવિશ્વ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વ્યાપવિશ્વ તરીકે ભરૂચ જિલ્લાના અંકલેશ્વરતાલુકાની તમામ પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો .

નમૂના પસંદગીની રીત

એઇડ પ્રાથમિક -ઇન-ગ્રાન્ટ ૯૬ તરીકે ભરૂચ જિલ્લાનાં અંકલેશ્વરતાલુકાની કુલ વ્યાપવિશ્વના પ્રતિનિધિત્વરૂપ નમૂના %૩૦ શાળાઓ માથી પ્રમાણે કુલ ૨૯ ગ્રાન્ટની શિક્ષિકાઓની પસંદગી યાદચ્છિક ચિઠ્ઠી ટથી ૬ એઇડ શાળાઓનાં ધોરણ -ઇન-ઉપાડ દ્વારા કરવામાં આવી હતી .

ઉપકરણની રચના અને પસંદગી

નમાં રાખી કુલ સાત ઘટકોને આધારે શિક્ષિકાઓ માટેની સમસ્યા સૂચિનું પ્રસ્તુત સંશોધન માટે હેતુઓને ધ્યાનમાં નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો

સંશોધનની પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાઓની સમસ્યા અંગે માહિતી મેળવવાની હોવાથી પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો .

સંશોધનનું ક્ષેત્ર

તેથી પ્રસ્તુત સંશોધનનું ક્ષેત્ર શાળાકીય સંશોધન .ની શિક્ષિકાઓને લગતું હતું ૮ થી ૬ પ્રસ્તુત સંશોધન ધોરણ .બને છે

માહિતી એકત્રીકરણની રીત

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે અંકલેશ્વરતાલુકાની ધોરણ ૬ થી ૮ ની નમૂનામાં સમાવિષ્ટ શાળાઓના આચાર્યશ્રીની પૂર્વમંજૂરી લઈ રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા શાળાની શિક્ષિકાઓ પાસે સમસ્યા સૂચિ ભરાવવામાં આવી હતી .

માહિતી પૃથક્કરણની રીત

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમસ્યા સૂચિ માટે ટકાવારી અને અગ્રતાક્રમ દ્વારા માહિતીનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું. તારણો

.ણો નીચે મુજબ હતા પ્રસ્તુત સંશોધનના તાર

- ૧ . નોકરીને કારણે શિક્ષિકાઓ કુટુંબના સભ્યોને પૂરતો સમય આપી શકતા નથી .
- ૨ . નોકરીના કારણે શિક્ષિકાઓએ પરિવાર તેમજ વતનથી દૂર રહવું પડે છે .
- ૩ . નોકરીની વ્યસ્તતાને કારણે શિક્ષિકાઓ બાળકોની યોગ્ય રીતે સંભાળ રાખી શકતા નથી .
- ૪ . નોકરીનું સ્થળ દૂર હોવાથી શિક્ષિકાઓનો અન્ય ખર્ચ વધી જાય છે .

- ૫ . શિક્ષિકાઓને મોંઘવારીની તુલનામાં પ્રાપ્ત થતો પગાર અપૂરતો છે .
- ૬ . શિક્ષિકાઓએ આર્થિક સહાય મતેબેન્કમાંથી લોન લેવી પડે છે .
- ૭ . શિક્ષિકાઓને અન્ય વ્યવસાય કરતી વ્યક્તિઓ કરતાં આર્થિક દ્રષ્ટિએ સદ્ગતિનો અનુભવ થતો નથી .
- ૮ . નોકરીને કારણે શિક્ષિકાઓ સામાજિક પ્રસંગોમાં પૂરતો સમય આપી શકતા નથી .
- ૯ . શિક્ષિકાઓની પ્રગતિ માટે સમાજ તરફથી પ્રોત્સાહન મળતું નથી .
- ૧૦ . સમાજમાં શિક્ષિકાઓને સામાજિક કાર્યમાં અગ્રેસર રાખવામા આવતા નથી .
- ૧૧ . સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલ વધુ પડતાં કાર્યક્રમોને કારણે શિક્ષિકાઓને અધ્યાપન માટે પૂરતો સમય મળતો નથી .
- ૧૨ . શિક્ષિકાઓ શારીરિક થાકને લીધે માનસિક તણાવ અનુભવે છે .
- ૧૩ . કુટુંબ અને નોકરીની બેવડી જવાબદારીને કારણે શિક્ષિકાઓ ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે .
- ૧૪ . નોકરીના કારણે કૌટુંબિક જવાબદારી યોગ્ય રીતે ન પૂરી થતાં શિક્ષિકાઓ માનસિક તાણ અનુભવે છે .
- ૧૫ . સહ .અભ્યાસીકપ્રવૃત્તિઓના સંચાલનમાં અન્ય શિક્ષકોનો સહકાર પ્રાપ્ત થતો નથી-
- ૧૬ . શાળા સમય બાદ પણ શાળા કાર્ય માટે રોકાવું પડે છે.
- ૧૭ . શિક્ષિકાઓને વાહન સમયસર મળતા નથી.

સંશોધનના ફલિતાર્થો

- ૧ . વારંવાર શિક્ષિકાઓની બદલી ન કરવી જોઈએ .
- ૨ . શિક્ષિકાની પ્રગતિ મતે સમાજ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ .
- ૩ . સમાજમાં શિક્ષિકાઓને સામાજિક કાર્યોમાં અગ્રેસર રાખવા જોઈએ .
- ૪ . સામાજિક પ્રસંગોમાં સમયસર ન પહોંચતા શિક્ષિકાઓને ઠપકો આપવો જોઈએ નહીં .
- ૫ . શિક્ષિકાઓને રવિવારની રજામાં વધારાની કામગીરી સોંપવી જોઈએ નહીં .
- ૬ . શાળાનું ભાવવારણ હળવું બનાવવું જોઈએ.
- ૭ . સહ .અભ્યાસીકપ્રવૃત્તિઓના સંચાલનમાં અન્ય શિક્ષકોએ શિક્ષિકાઓને સહકાર આપવો જોઈએ-

સંદર્ભ સૂચિ

- ૧ . ભગવતસિંહજી, પ્રવીણ પ્રકાશન :રાજકોટ .ભગવદ્ગોમંડલ .(૧૯૫૫), ભાગ- ૯,૫ .૮૩૨૩ -.
- ૨ . દેસાઈ અને શાહ,યુનિવર્સિટી ગ્રંથ :અમદાવાદ .(દ્વિતીય આવૃત્તિ) .અને વિભાવના શૈક્ષણિક પરિભાષા .(૨૦૦૦) નિર્માણ બોર્ડ, ગાંધીનગર .૧૯૪-૫ .
- ૩ . રાવલ, એનવી .. (૨૦૧૧). કેળવણીની તાત્વિક અને સમજશાસ્ત્રીયઆધારશિલાઓયુનિવર્સિટી :અમદાવાદ . ૧૭ .૫ .ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
- ૪ . ઉચાટ,ડી૧૭૪-૫.સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી :રાજકોટ.સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર.(૨૦૦૯).એ.
- ૫ . શાહ,ડીયુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ :અમદાવાદ.શૈક્ષણિક સંશોધન.(૨૦૦૪).બી.,ગુજરાતરાજ્ય૩૪૨-૫.
- ૬ . શાહ,ડીયુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ :અમદાવાદ.શૈક્ષણિક સંશોધન.(૨૦૦૪).બી.,ગુજરાત રાજ્ય૩૪૨-૫.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન અને માનવીય મૂલ્યો

પ્રા.દિશાબહેન જીવાભાઈ વિસિયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સરકારી બી.એડ. કોલેજ, વાંસદા

સારાંશ

કોઈપણ દેશના વિકાસના પાયામાં તે દેશની શિક્ષણ વ્યવસ્થા રહેલી હોય છે. જે દેશની શિક્ષણ વ્યવસ્થા મજબૂત હશે તે દેશ તમામ ક્ષેત્રોમાં આગળ હશે. શિક્ષણ માનવીને દેશનો જવાબદાર નાગરિક બનાવે છે પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં સમાજ જે તકલીફોનો સામનો કરી રહ્યો છે તેની પાછળ શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ રહેલું છે. શિક્ષણનો એકમાત્ર હેતુ વિદ્યાર્થીને અર્થોપાર્જન માટે સક્ષમ બનાવવાનો જ રહી ગયો છે જેને પરિણામે વિદ્યાર્થીમાં મૂલ્યોનો હાસ થવા લાગ્યો છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું જરૂરી બની ગયું છે. ભારત તેમજ વિદેશના તત્વચિંતકોએ વિવિધ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિઓની હિમાયત કરી છે. તમામ તત્વચિંતકોની શિક્ષણ પ્રત્યેની વિચારધારામાં મૂલ્યશિક્ષણ એ પાયાના શિક્ષણ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણની અનેક પદ્ધતિઓ છે જેના વડે વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યોનું સિંચન કરી શકાય. પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન એવી શિક્ષણપદ્ધતિ છે જેમાં પ્રત્યેક તબક્કે વિદ્યાર્થી વિવિધ મૂલ્યોને ગ્રહણ કરે છે. માત્ર શિક્ષિત સમાજ નહીં પરંતુ મૂલ્યવાન તથા શિક્ષિત સમાજ દેશનો કરોડરજ્જુ સમાન છે તેમ કહી શકાય.

ચાવીરૂપ શબ્દો : મૂલ્યશિક્ષણ, પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન

પ્રસ્તાવના

માતાના ગર્ભાધાનથી પ્રારંભ કરીને બાળકના જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધીની સફરમાં મનુષ્ય ઘણી કેળવણી પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. આ સફરમાં તે ઔપચારિક તથા અનૌપચારિક રીતે કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પોતાનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવા માટે સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહે છે. ભારતના શૈક્ષણિક ઇતિહાસ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જોઈ શકાય છે કે સૌપ્રથમ અનૌપચારિક શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. વિદ્યાર્થીઓને કૌશલ્યોયુક્ત તેમજ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ મળવું જોઈએ ની વિચારધારા સાથે શિક્ષણકાર્ય કરવામાં આવતું હતું. ધીમે-ધીમે સમયની સાથે અનૌપચારિક શિક્ષણનું સ્થાન ઔપચારિક શિક્ષણે લઈ લીધું. ઔપચારિક શિક્ષણની સાથે શિક્ષણના ધ્યેયો, શિક્ષણના સાધનો, શિક્ષણની ફલશ્રુતિ બદલાઈ ગયા. સમય જતાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણનો હેતુ વિસરાઈ ગયો. પરિણામ સ્વરૂપ માનવીમાં ઉત્તરોત્તર મૂલ્યોનો હાસ થવા લાગ્યો. મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જીવનમાં શું જરૂરિયાત છે તેમજ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું કે મેળવવું જોઈએ તે શીખવા-શીખવવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ.

મૂલ્ય શિક્ષણ

શ્રી અરવિંદના મતે મૂલ્ય એટલે માનવીય સમાજવ્યવસ્થા, સંસાર વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા વિશુદ્ધ સંસારચક્રના પ્રવર્તન માટેની આદર્શ આચારસંહિતા

કોરિયા(૨૦૧૮) ના મતાનુસાર, વ્યક્તિ પોતાની શારીરિક સંપત્તિ, સાંસ્કૃતિક વારસો અને અનુભવોને આધારે જે જીવનરીતિ નક્કી કરે, જેમાં જેને કશુંક ઉપયોગી માને છે, જે તેની ઇચ્છાઓને સંતોષે છે, જીવનમાં નવી પ્રેરણા આપી વિકાસ કે ઉન્નતિ તરફ પ્રેરે તે મૂલ્ય છે.

માનવીને ઉન્નતિ કે વિકાસ તરફ પ્રેરી જતાં મૂલ્યોનો શિક્ષણમાં સમાવેશ કરી અપાતું શિક્ષણ એટલે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ. મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણનો મહત્વનો હેતુ માનવીનું ઉત્તમ માનવીમાં રૂપાંતર કરવાનો છે. માનવીની અંદર રહેલા મૂલ્યોની ખિલવણી કરવાનું કાર્ય મૂલ્યશિક્ષણ દ્વારા શક્ય છે.

માનવીએ કેળવવાના થતાં મૂલ્યોને વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે જેમ કે વ્યક્તિગત મૂલ્ય, સામાજિક

મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, નૈતિક મૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક મૂલ્ય. વ્યક્તિગત મૂલ્યમાં વ્યક્તિનું આત્મસમ્માન, આત્મવિશ્વાસ, સ્વયંશિસ્ત, સહનશક્તિ જેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે જ્યારે સામાજિક મૂલ્યમાં વિશ્વબંધુત્વની ભાવના, સ્ત્રી તેમજ વયોવૃદ્ધ પ્રત્યે આદર, ક્ષમાશીલ જેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ કરી શકાય. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યમાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રેમ, રાષ્ટ્ર માટે બલિદાન, રાષ્ટ્રહિત જેવા મૂલ્યોને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. નૈતિક મૂલ્યોમાં માનવના આચરણમાં નીતિવિષયક બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યમાં કુદરત પ્રત્યે સમ્માનની ભાવના, ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિક કુનેહનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ તમામ પ્રકારના મૂલ્યો માનવી તેમના વિચારોમાં તેમજ આચરણમાં ગ્રહણ કરે તે ખૂબ જ જરૂરી છે. મૂલ્યો વગરનો માનવી એ પશુ સમાન છે આ વિચારધારાના હિમાયતી ભારતના તત્ત્વચિંતકો હતા. ભારતીય તત્ત્વચિંતકો દ્વારા માનવીના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે અનેક શિક્ષણપદ્ધતિઓ, શિક્ષણના ધ્યેયો આપવામાં આવ્યા હતા.

ગાંધીજીનું શિક્ષણચિંતન

ગાંધીજીના મતાનુસાર, કેળવણી એટલે બાળકના શરીર, મન અને આત્માના જે ઉત્તમ અંશો હોય તેમનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધીને બહાર આણવા

ગાંધીજી વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં સ્વાવલંબી બને તેવા શિક્ષણના હિમાયતી હતા. વ્યક્તિ પોતે પરિશ્રમ કરીને, કંઈક નવું સર્જન કરીને શિક્ષણ મેળવે તો જ ભારત દેશ સ્વાવલંબી બને તેમજ એક સ્વસ્થ લોકતંત્રની રચના થાય તે વિચારધારામાં ગાંધીજી માનતા હતા.

ગાંધીજી દ્વારા નઈ તાલીમ તથા 3H ની કેળવણી પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીના મતે શિક્ષણ વ્યક્તિને આર્થિક, સામાજિક તથા માનસિક સ્વાવલંબન શિખવાડતું હોવું જોઈએ. શિક્ષણનો હેતુ વ્યક્તિમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો કેળવાય, વ્યક્તિ ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન બને, ભારતદેશનો સર્વોત્તમ નાગરિક બને તે સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો. આ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને ગાંધીજીએ નઈ તાલીમમાં ઉદ્યોગો, સમૂહજીવન, ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયોનો સમાવેશ કરેલ હતો. ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે, વિદ્યાર્થી વણાટ, સુચારીકામ જેવા પાયાના ઉદ્યોગોમાં પારંગત થાય, વિદ્યાર્થી સમાજનો ઉત્તમ નાગરિક બને, વિદ્યાર્થી સ્વયંશિસ્તના પાઠ શીખે, આત્મનિયંત્રણ તેમજ આત્મશિસ્ત શીખે, બાળક પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ મેળવે.

ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ શિક્ષક સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ભજવે, શિક્ષક દ્વારા એવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય કે જેથી વિદ્યાર્થી-શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થી-સમાજના સંબંધો કેળવાય. શિક્ષકનો એકમાત્ર હેતુ બાળકનો સર્વોચ્ચ વિકાસ હોય તે ઇચ્છનીય છે.

ગાંધીજીના શિક્ષણચિંતન પરથી ફલિત થાય છે કે વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થી જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવો શાળામાં પ્રાપ્ત કરે. શિક્ષક માત્ર આદેશાત્મક રીતે શિક્ષણ ન આપે પરંતુ વિવિધ પ્રવૃત્તિમય શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થાય તેવું આયોજન કરે. વિદ્યાર્થીને એવી પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કરે જેથી વિદ્યાર્થીની સમાજ સાથે ઘનિષ્ઠતા કેળવાય. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ માટે પથદર્શક બને. શિક્ષણમાં ઘણી એવી શિક્ષણપદ્ધતિઓ છે જે વિદ્યાર્થીને સ્વયં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટેની ફરજ પાડે છે જેવી કે સાથી જૂથ અધ્યયન, જૂથ ચર્ચા પદ્ધતિ, જૂથ સંચલન પદ્ધતિ, પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન વગેરે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન જહોન ડ્યુઈ દ્વારા આપવામાં આવેલી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિની અજમાયશ સૌપ્રથમ યુરોપ દેશની આર્કિટેકચરલ શાખાઓમાં કરવામાં આવી હતી એવું માનવામાં આવે છે.

ગાંધીજી દ્વારા શિક્ષકની જે ભૂમિકા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી તેવી જ ભૂમિકા આ પદ્ધતિમાં શિક્ષક અદા કરે છે. પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયનમાં શિક્ષક એ વિદ્યાર્થીના માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પ્રકલ્પનું સૂક્ષ્મ આયોજન કરવા માટેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે ત્યારબાદ વિદ્યાર્થી સમાજમાં જઈને પ્રકલ્પ પૂર્ણ કરે છે. આ પ્રકલ્પનું મૂલ્યાંકન શિક્ષક દ્વારા કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીએ તૈયાર કરેલ પ્રકલ્પમાં રહેલ ક્ષતિની પૂર્તિ શિક્ષક દ્વારા કરવામાં આવે

છે. આ પદ્ધતિમાં શિક્ષક માત્ર માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ન ભજવતા તે વિદ્યાર્થી માટે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ પણ કરે છે કે જેથી વિદ્યાર્થી પ્રકલ્પકાર્ય હાથ ધરવા માટે પ્રેરાય.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયનમાં વિદ્યાર્થી જાતે જ સમસ્યાની ઓળખ કે પસંદગી કરે છે અને તે સમસ્યાનું નિવારણ કઈ રીતે કરવું તે માટેના રસ્તાઓ જાતે શોધે છે. વિદ્યાર્થી સ્વાનુભવોને આધારે શીખે છે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન વિદ્યાર્થીઓમાં અનેક મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે. આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થી જાતે જ સમસ્યા શોધી તેનું નિરાકરણ લાવવાના પ્રયત્નો કરતો હોવાથી વિદ્યાર્થીમાં સમસ્યા નિવારણનું કૌશલ્ય વિકસે છે. વિદ્યાર્થીમાં સ્વયંશિસ્તનું મૂલ્ય કેળવાય છે. વિદ્યાર્થી સમસ્યા નિવારણ માટે પરિશ્રમ કરે છે આથી વિદ્યાર્થી શ્રમનું ગૌરવ સમજે છે. આ ઉપરાંત આ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીમાં અનેક વ્યક્તિગત મૂલ્યો જેમ કે સખત મહેનત,સ્વયંશિસ્ત,ઉદ્યમ,કામ પ્રત્યે સમર્પણ,સહનશક્તિ શીખે છે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયનમાં વિદ્યાર્થી પર્યાવરણ કે સમાજમાં જઈને અધ્યયન કરે છે તે વર્ગખંડની ચાર દિવાલોમાંથી બહાર નીકળીને અધ્યયન કરે છે જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજમાં વડીલો પ્રત્યે આદર,સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માન-સમ્માન,પોતાનાથી નાનાને માન,માનવતા,નીતિમય વ્યવહાર જેવા મૂલ્યોનો વિકાસ થાય છે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન દરમિયાન વિદ્યાર્થી ઘણી માહિતી એકત્ર કરતો હોય છે પરંતુ તેમાંથી તે પોતાને ઉપયોગી માહિતી જ સ્વીકારે છે,જે સાચી માહિતી છે તેનો સ્વીકાર કરે છે અહીંથી વિદ્યાર્થીમાં સારા-નરસાની કુનેહનો વિકાસ થાય છે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન વિદ્યાર્થીને સમૂહમાં રહીને શિક્ષણ મેળવવાની તક પ્રદાન કરે છે. વિદ્યાર્થી આ પદ્ધતિથી સમૂહજીવન,અન્યની નબળાઈઓનો સ્વીકાર,સહનશીલતા,પ્રામાણિકતા,સંઘભાવના જેવા મૂલ્યો શીખે છે. પોતાના જૂથના એકપણ સભ્યની મર્યાદાઓનો સ્વીકાર કરવાનું વિદ્યાર્થી આ પદ્ધતિમાં શીખે છે. વિદ્યાર્થી આ પદ્ધતિમાં અન્ય લોકોના શ્રમને પણ મહત્વ આપતા શીખે છે. કોઈ પણ કાર્ય નાનું કે મોટું હોતું નથી તે ભાવના વિદ્યાર્થીમાં કેળવાય છે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન વિદ્યાર્થીમાં નૈતિક મૂલ્યોનો પણ વિકાસ કરે છે. વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રત્યે,પોતાના જૂથના સભ્યો પ્રત્યે પ્રામાણિકતા તેમજ માનવતા દાખવી અધ્યયન કરે છે. જૂથના દરેક સભ્ય પ્રત્યે ન્યાયિક વલણ દાખવી અધ્યયન કરે છે.

પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન વિદ્યાર્થીના સર્વાંગીણ વિકાસ માટેની તકો પ્રદાન કરતી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. ગાંધીજી દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ નઈ તાલીમના સિદ્ધાંતો તેમજ 3Hની કેળવણીને અનુસરતી શિક્ષણપદ્ધતિ એ પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન છે.

ઉપસંહાર

કોઈપણ શિક્ષણવ્યવસ્થાનું અંતિમ ધ્યેય વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવાનું હોય છે. વિદ્યાર્થીને માત્ર અર્થોપાર્જનના હેતુસર જ કેળવણી ન અપાતાં તેમાં મૂલ્યોનું પણ સિંચન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાનું હોય છે. મૂલ્યવાન વિદ્યાર્થી સર્વોત્તમ માનવી કે નાગરિક બની શકે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

સંદર્ભસૂચિ

- (૧) કોરિયા,એસ.(૨૦૧૮). સર્વાંગી વિકાસ માટે મૂલ્ય શિક્ષણ: કલ્પકૃતિ પ્રકાશન,સુરત
- (૨) બોરિયા,એસ.(૨૦૨૧). શિક્ષણમાં દ્રષ્ટિકોણ: અમોલ પ્રકાશન,અમદાવાદ
- (૩) પટેલ,ડી.(૨૦૦૫). કેળવણીની તાત્ત્વિક પીઠિકા અને શિક્ષણચિંતકો:અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ
- (૪) Education for Values in schools A Framework:NCERT,Newdelhi

રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો

દિપીકાબેન શાંતિલાલ ધીવર

ઉપશિક્ષક

(બી. એસ. સી., બી. એડ.) આલીપોર મુખ્ય પ્રાથમિક શાળા

તા- ચીખલી, જી. નવસારી

• સારાંશ:-

ઈશ્વરની સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ એટલે માનવ. માનવ જીવનના વિકાસ માટેના સિદ્ધાંતો, વિચારો એટલે માનવ મૂલ્ય. આજની ભૌતિક દુનિયામાં અનેક લાભો પ્રાપ્ત કરવા માનવીએ કેટલાક મૂલ્યોને નેવે મૂકી દીધા છે. પરિણામે માનવીય મૂલ્યોનો નાશ થતો જાય છે. ચોરી, ભ્રષ્ટાચાર, હિંસા, અસત્ય બોલવું, અન્યાય, ઝઘડાઓ અને આતંકવાદી કૃતિઓ એ આજે રોજિંદી ઘટનાઓ બની ગઈ છે. એક તરફ માનવીએ અવકાશ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે તો બીજી તરફ તે દિશા શૂન્ય બનીને શાંતિની શોધમાં ભટકી રહ્યો છે. સુખની શોધમાં નીકળેલો આજનો માનવ દુઃખના દરિયામાં ડૂબી રહ્યો છે. આમ થવાનું કારણ છે કે આપણે આપણા ભૂતકાલીન ભવ્ય, દિવ્ય વારસાથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે. તેથી ભારતીય ગ્રંથોને ઉપાડીને તેમાં ઋષિમુનિઓએ બતાવેલા માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે. 'કોસ્મિક રેઝ' અને 'એટમ બોમ્બ' જેવી શોધો કરનારા અને આધિભૌતિક વિચારોને જ સર્વસ્વ માનવાવાળા જગતને આપણે ગરદન ઊંચી કરીને કહી શકીએ એવું આપણી પાસે છે અને તે એટલે "રામાયણ". આપણે કેટલા સૌભાગ્ય સંપન્ન છીએ! રામ ચરિત્રને લીધે આખો ભારત દેશ ભાગ્યશાળી થયેલો છે અને આ ગ્રંથમાં વણાયેલા માનવીય મૂલ્યો ની કેટલી મહત્તા હશે એ આજે જોઈશું.

ચાલી રૂપ શબ્દો:- કર્તવ્યનિષ્ઠ, તત્વનિષ્ઠ, નૈતિક મૂલ્ય, ચારિત્ર્યવાન, નિષ્કાવાન, ગુણવાન.

• પ્રસ્તાવના:-

મૂલ્ય એ સૃષ્ટિનું એક અભિન્ન અંગ છે. આજે જીવનમાંથી નૈતિકતા અને સામાજિક મૂલ્યોના થઈ રહેલા પતનને કારણે આજે આખું વિશ્વ ચિંતામાં છે. જીવનનું પરમ લક્ષ્ય માનવતાવાદનો વિકાસ તેમજ શાશ્વત માનવીય મૂલ્યો, નૈતિક મૂલ્યો, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના નિર્વહન અને વિશ્વ માનવતાવાદની પ્રસ્થાપના માટે સતત પ્રેરણાદાયી સ્વરૂપની જાણકારી મેળવ્યા વગર આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને ક્યારેય જાણી નહીં શકીએ.

ભારતદેશ મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાની બાબતમાં સમગ્ર જગતનો ગુરુ રહ્યો છે. જો માનવજાત પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉપદેશને અનુસરે તો વિશ્વમાં શાંતિ અને ભાઈચારાનું વાતાવરણ પ્રવર્તી શકે છે અને વળી, જો રામાયણ ગ્રંથની વાત કરીએ તો પ્રભુ શ્રી રામચંદ્રના જીવનના વિવિધ પાસાઓ છે તે આપણને માનવીય મૂલ્યોનો પરિચય કરાવે છે.

"ચરીતં રઘુનાથસ્ય શતકોટી પ્રવિસ્તરમ્ |

એકેકમક્ષર પૂસાં મહાપાતક નાશનમ્ ||" (રામરક્ષા સ્તોત)

શ્રીરામ ચરિત્ર નો દરેક શબ્દ વ્યક્તિને પાપ મુક્ત કરવાની તાકાત રાખે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના આદર્શ પુરુષ એટલે શ્રીરામ. મનુષ્યના જીવન વિકાસ નો આદર્શ શ્રીરામ જ હોઈ શકે. રામાયણમાં રામચરિત્રના વિસ્તૃત ચિત્રણ દ્વારા વાલ્મીકીજીએ જગતની સામે આદર્શ સામાજિક ગુણો, દિવ્ય કૌટુંબિક જીવન અને જીવનમાંના શ્રેષ્ઠતમ નૈતિક મૂલ્યોનું અધિષ્ઠાન ઉભું કર્યું છે. માનવને પોતાનો આદર્શ તેમજ ઉચ્ચતમ માનવીય જીવન કેમ ગાળી શકાય તેની ખબર પડે એ મહાન હેતુથી આ ગ્રંથ લખાયેલો છે અને આ જ દ્રષ્ટિથી આપણે રામાયણ તરફ જોવું જોઈએ. રામાયણનો હેતુ લોકોત્તર છે

• રામાયણમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો :-(1) આજ્ઞાપાલન :-

શ્રીરામ જ્યારે પિતાની આજ્ઞાથી વનમાં જાય છે ત્યારે ભરત ગુરુવશિષ્ઠજી સાથે પરામર્ષ કરી કેકેયીમાતા ને સાથે લઈને ચિત્રદ્રૂત પર્વત પર જાય છે અને શ્રીરામને કહે છે, " મારે રાજ્ય નથી જોઈતું. વશિષ્ઠજી પણ કહેવડાવે છે કે, " શ્રીરામ ભલે પાછા આવે. પિતા જેવા ગુરુ કહે છે માટે પાછા ચાલો. "શ્રીરામ સહેજ વિચાર કરે છે અને પછી જવાબ આપે છે કે, "

વશિષ્ઠજીને કહે કે, રામ પિતૃ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માંગતા નથી. " વશિષ્ઠજી સમજી ગયા. તે કાળમાં શાશ્વત નૈતિક મૂલ્યોનો ઉલ્લંઘન કરતી આજ્ઞા મુદ્દા ઋષિમંડળ આપે તો પણ તે માનવામાં આવતી ન હતી! તે સમયમાં નૈતિક મૂલ્યોનું સ્થાન સર્વોપરી હતું. તેથી તેને રામરાજ્ય કહેવાતું.

(2) ચારિત્ર્યશીલ :-

લક્ષ્મણજી અતિ ચારિત્રસંપન્ન વ્યક્તિ હતી. સીતાના ઘરેણાં ઓળખવાના પ્રસંગ આવે છે તે વખતે દુઃખથી વ્યગ્ર થયેલા રામ લક્ષ્મણને ઘરેણાં દેખાડી પૂછે છે કે, આ સીતાના ઘરેણાં છે ને? ત્યારે લક્ષ્મણ જે જવાબ આપે છે તે તેના ચારિત્ર્યની ઉદાત્તતા બતાવે છે :

"નાહં જાનામી કેયુરે નાહં જાનામી કુંડલે ।

નૂપુરે ત્વેવ જાનામી નિત્ય પાદાભીવંદનાત ॥"

અહીં, લક્ષ્મણજી માત્ર સીતામાતાના પગના ઝાંઝર જ ઓળખી શક્યા, કારણ ભાભી માતા સમાન હોય એમણે માત્ર એમના ચરણના જ દર્શન કર્યા હતા. અને તેથી બીજા ઘરેણાં ના ઓળખી શક્યા. આવા ચારિત્ર સંપન્નતાના પ્રસંગો વાંચીએ છીએ ત્યારે લક્ષ્મણજી માટે રહેલી આપણી આદર ભાવના દ્વિગુણિત થાય છે.

(3) ભાતૃપ્રેમ :-

શ્રીરામ એટલે લોકોત્તર બંધુ. આવી રીતના ભાઈ થયો નથી. શ્રીરામ કરતા પણ વિશેષ એવો ભરતનો ત્યાગ છે, પણ ભરતના મોટાભાઈ તરીકે શોભે તેવું શ્રીરામનું વર્તન છે. શ્રીરામ કેકયીમાતા ને કહે છે કે, " ભરતને માટે રાજ્ય માંગવા આટલું બધું કરવાનું શું કારણ હતું? વરદાનની શી જરૂર હતી? મારા અધિકારમાં રહેલી કોઈપણ વાત મારા પાંચ પ્રાણો પણ ભરતને આપવા હું સદા તૈયાર છું. ભરત તો મારું હૃદય છે. આટલો બધો પરિશ્રમ તમે નિરર્થક કર્યો છે. ભરતમાં અને રામમાં લોકોને ભેદ પાડવો હોય તો ભલે પાડે, પણ અમારા મનમાં તો ભેદ છે જ નહીં. જો ભરત રાજ્ય ગાદી ઉપર બેસે, તો હું જ રાજ્ય ગાદી ઉપર બેઠો છું એટલો આનંદ મને થશે.

વર્તમાન સમયમાં પરિવારના સભ્યોમાં મતભેદ અને મનભેદ જોવા મળે છે. રામાયણમાં ભાઈઓ વચ્ચેનો એકબીજા સાથે પરસ્પર લાગણી સભર પ્રેમ એક આદર્શ ઉદાહરણ પુરુ પાડે છે.

(4) મિત્રતા :-

અલૌકિક મિત્ર તરીકે પણ શ્રીરામ તેવા જ શોભે છે. શ્રીરામે જ્યારે સુગ્રીવ સાથે મિત્રતા કરી હતી ત્યારે અગ્નિની સાક્ષીમાં કરી હતી. સુગ્રીવને જરા પણ દુઃખ થાય તો રામની આંખમાં અશ્રુ આવી જાય. રામચંદ્રજીએ પોતાનામાં અને સુગ્રીવમાં જરા પણ ભેદ જોયો નથી. તેથી જ શ્રીરામ જ્યારે સરયુ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સુગ્રીવજી દોડતા આવ્યા છે અને પોતે પણ શ્રીરામ સાથે સરયુ પ્રવેશ કરે છે. બીજો મિત્ર હોત તો સ્મશાન સુધી જાત અને સંબંધીઓને બે શબ્દો આશ્વાસન કહે, શ્રીરામચંદ્રજી અને સુગ્રીવજીએ જગતના ઇતિહાસમાં મૈત્રી નો અમરલેખ લખ્યો છે અને દિવ્ય આદર્શ ઉભો કર્યો છે. શ્રીરામે એવો પ્રેમ આપ્યો હતો તેથી જ સુગ્રીવજીએ અંગદને ગાદી પર બેસાડી સરયુ પ્રવેશ કરવા આવ્યા હતા.

વર્તમાન સમયમાં મિત્રતામાં ત્યાગ કરતા સ્વાર્થવૃત્તિ વધુ જોવા મળે છે. રામાયણકાળમાં શ્રીરામચંદ્રજી અને સુગ્રીવજી મિત્રતાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

(5) પતિ-પત્નીનો પ્રેમ :-

જંગલમાં જોયેલું હરણ માયાવી છે તે જાણતા હોવા છતાં, સીતાને જોઈએ છે એટલે જ માત્રને માત્ર તેની પાછળ ગયા. સીતાહરણ પછીના સીતા વિયોગથી વ્યાકુળ અને વિહવળ એવા શ્રીરામ વૃક્ષ-વનસ્પતિ પાસે જઈને પૂછે છે કે તમે મારી સીતાને જોઈ છે ?

તે સમયમાં ક્ષત્રિય ને એક થી વધુ પત્ની કરવાની છૂટ હતી, પરંતુ શ્રીરામે સ્વેચ્છાએ એક પત્ની વ્રત રાખ્યું. સીતા ત્યાગ પછી રાજસુય યજ્ઞ કરતી વખતે રાજા ની સાથે રાણીનું હોવું અનિવાર્ય હોય, ત્યારે શ્રીરામે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે મારા હૃદય સિંહાસન ઉપર સીતા સિવાય કોઈપણ સ્ત્રી બેસી શકે નહીં, તેથી જ માતા સીતાની મૂર્તિ બનાવવાનો વિચાર કર્યો. તેવી જ રીતે માતા સીતાને પણ શ્રીરામ માટે અનન્ય પ્રેમ હતો. સીતાજીએ શ્રીરામમાં આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. પરિણામે રામના જે વિચારો હતા, તે જ

માતા સીતાના હતા.

વર્તમાન સમયમાં પતિ-પત્નીના વિચારો જ્યાં જુદા જુદા હોય ત્યાં રામરાજ્ય ક્યાંથી આવે ? ખરો સંસાર આત્મસમર્પણમાં છે, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યમાં નહીં. રામાયણકાળ એક આદર્શ પતિ અને પત્નીના એકબીજા પ્રત્યેના પ્રેમનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

(6) કર્તવ્યનિષ્ઠા:-

શ્રીરામે 14 વર્ષ વનમાં જે રીતે ગાળ્યા તે જ રીતે ભરતજીએ પણ ગાળ્યા. શ્રીરામની પાદુકા રાજગાદી પર મૂકીને પૂરેપૂરી કર્તવ્ય નિષ્ઠાથી રાજ્ય ચલાવે છે. ભરતજીએ બહુ દલીલ કરી પછી શ્રીરામચંદ્ર ભાવનાથી ઢીલા થયા. તેમનું હૃદય ભરતનો પ્રેમ જોઈ ચલિત થયું. તે ભરતનો ભાવ સમજી ગયા એટલે છેલ્લે તેમણે સ્વીકૃતિ આપી કે, "14 વર્ષ ખલાસ થશે પછી 15માં વર્ષના પહેલા દિવસે હું રાજ્ય લઈશ." ભરત કહે છે હું રાજ્યનો ઉપભોગ કરીશ નહીં પણ ગામ બહાર રહીને રાજ્ય ચલાવીશ. આમ રાજગાદી પર બેસીને નહીં પણ ઝૂંપડીમાં બેસીને ભરત રાજ્ય ચલાવતા હતા.

(7) નીડરતા :-

હનુમાનજી જ્યારે સમુદ્ર ઉલંઘન કરવા નીકળ્યા તે વખતે આ કર્મયોગીની બુદ્ધિ, પ્રલોભન અને ડર ત્રિવિધ પ્રકારે પરીક્ષા થઈ હતી. નાગમાતા સુરિકા કહે છે, કે "તું મારું ખાદ્ય છે." હનુમાને તેને વાત વાતમાં પોતાની બુદ્ધિથી બનાવી છે. મૈનાક પર્વત સુંદર, સર્વ ભોગો ની વ્યવસ્થા વાળી જગ્યા ધારણ કરી કર્તવ્યતત્પર હનુમાનજી ને કહે છે કે "આવી સુંદર જગ્યામાં તું વિશ્રામ લે, પછી જજે." હનુમાનજી તે પ્રલોભન નો અસ્વીકાર કરી મૈનાક ને નમસ્કાર કરી પોતાના કાર્યમાં વચ્ચે ન આવવા કહી આગળ ગયા છે અને લંકા પહોંચે છે ત્યાં સિંહિકા ઉભી છે." હું એકલો છું "એવો ડર હનુમાનજીને કદી ન લાગતો અને તેથી જ સિંહિકાને સાહસિકતાથી તેને પરાજિત કરી દીધી છે! અભયમ ગુણ તો દેવી સંપત્તિ વાળા માટે સ્વાભાવિક છે.

(8) સ્વાર્થ ત્યાગ :-

શ્રીરામચંદ્રજી ના જેટલી સ્વાર્થત્યાગની પરાકાષ્ટા આ જ પર્યંત કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનમાં જાણવા મળી નથી. કિષ્કિંધાનું રાજ્ય સુગ્રીવને અને લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને સોંપીને ત્યાંથી અયોધ્યા નીકળી જાય છે. આમ કોઈપણ પ્રલોભન વગર નિસ્વાર્થ ભાવે રાજ્યનો ત્યાગ કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં આવી રીતે સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ જોવા મળતી નથી. વ્યક્તિઓ પોતાના સ્વાર્થ ને માટે કોઈ પણ હદ સુધી જાય છે ત્યારે તે પોતાના પરિવાર, મિત્રબંધુ, સમાજ, રાષ્ટ્રનો પણ વિચાર કરતો નથી.

(9) દાસભાવ :-

જમ શક્તિ સંપન્ન અને કર્તૃત્વવાન હનુમાનજીનો બાળભાવ બતાવ્યો છે તેમ તેમનો ઉત્કૃષ્ટ દાસભાવ પણ બતાવ્યો છે શ્રીરામચંદ્રજી હનુમાનજી ને પૂછે છે કે, તને શું જોઈએ ? ત્યારે હનુમાનજી કહે છે, "મને તમારા પરથી પ્રેમ ભક્તિ ઓછી ન થાય તથા શ્રીરામ સિવાય બીજે ભાવનિર્માણ ન થાય એટલું જ જોઈએ છે".

તેમણે મુક્તિ કે સ્વર્ગ ન માંગ્યા. જે દાસ થઈ શકે તે વીર થઈ શકે છે. હનુમાનનું શૌર્ય દાસ્ય ભાવમાં છે. પરાક્રમ નું મૂળ અને બુદ્ધિના પાયાની શરૂઆત પ્રભુના દાસ્ય ભાવથી થાય છે. હનુમાનજીને આટલી બધી મહત્તા તેમના દાસ્યભાવને લીધે જ મળી છે.

(10) ધર્મનિષ્ઠા :-

લોકોત્તર ધર્મનિષ્ઠા એટલે શ્રીરામ. શ્રીરામની અદ્વિતીય ધર્મનિષ્ઠા કેવી હતી તે જુઓ! કિષ્કિંધાનું અને લંકાનું રાજ્ય નજર સામે ભેળું હતું પણ 'જંગલમાં રહીશ' એ સ્વીકાર કર્યું હતું તેથી તેમને સુગ્રીવના રાજ્યમાં પગ પણ મૂક્યો ન હતો. રાજ્ય પગ પાસે આવ્યું પણ ધર્મનિષ્ઠાને લીધે શ્રીરામે સુગ્રીવને આપી દીધું, તે જ પ્રમાણે લંકા પણ ન રાખી. ધર્મનિષ્ઠા એટલે માત્ર મંદિરના પગથિયાં ઘસવા અને ચંદન લગાડવું એટલે જ ધર્મ આવી કલ્પના શ્રીરામચંદ્રજીની ન હતી, પણ જે પોતાને ધાર્મિક સમજે તેનો જીવન વ્યવહાર અતિશુદ્ધ હોવો જોઈએ. આ ધર્મનિષ્ઠાને લીધે જ પગ પાસે આવેલું રાજ્ય શ્રીરામ છોડી શક્યા. સુવર્ણની લંકા ભલે હોય પણ આપણને એ જોઈતી નથી. ખરેખર રામ લોકોત્તર પુરુષ છે. તેમનું આખું જીવન કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ છે.

• **કાર્ય પદ્ધતિ :-**

જ્યારે શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોની વાતો આવે ત્યારે ખરેખર શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા અને રામાયણ નજર સામે આવે છે આજે બધાને રામરાજ્ય જોઈએ છે પણ એ આવશે કેવી રીતે? રામાયણગ્રંથનો જ્યારે અભ્યાસ કર્યો ત્યારે તેના દરેક પાત્રમાં માનવીય મૂલ્યોને જોયા અને વિચાર્યા આ બધા માનવીય મૂલ્યો જો દરેક વ્યક્તિમાં આવે તો ખરેખર 'રામરાજ્ય' શક્ય છે. રામાયણમાં ઘણું વિશેષ છે. આપણે વર્ષોથી રામાયણ વાંચીએ છીએ પણ રામના ગુણો એ ભગવાનના ગુણો છે, એમ સમજી તેનું અનુકરણ આપણાથી થવું અશક્ય માની છોડી દઈએ છીએ. "નર અપની કરની કરે તો નારાયણ બન જાય." વાસ્તવિક રીતે આ મૂલ્યો આત્મસાત કરી શકાય. જીવનમાં ઉતારી શકાય છે.

• **તારણો:-**

- રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યનું દર્શન થાય છે.
- વ્યક્તિ- વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધોમાં શ્રેષ્ઠતા જોવા મળે છે.
- આદર્શ રાજાના હૃદયમાં હંમેશા નગરજનોના હિત વસે છે. એમના આચાર વિચારમાં પવિત્રતા જોવા મળે છે. અને આવા રાજાની ઉપર અષ્ટગુરુ અને અષ્ટગુરુ ની ઉપર નૈતિક મૂલ્યોને આધિપત્ય હોય છે.
- જો વર્તમાન સમયમાં આવા પ્રજાના પ્રતિનિધિત હોય તો હાલની પરિસ્થિતિમાં પણ રામરાજ્ય આવી શકે છે.
- આજે આપણે રામનવમીની ઉજવણી રેલી કાઢીને કરીએ છીએ. સાચી ઉજવણી ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે શ્રીરામનું અવતરણનું કારણ અને એમણે કરેલા કાર્યો અને એમના 14 વર્ષના વનવાસ જીવનની વાતો આપણે હૃદયસ્થ કરીએ અને એ રસ્તે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આ ઉજવણી સાર્થક કહેવાશે.
- સમાજમાં આજે હિંસા, ચોરી, સ્ત્રીઓ સામે જોવાની કુદ્રષ્ટિ વગેરે જે દુષણો છે તેનો નાશ થશે.
- બસ એક દિવસની ધાર્મિકતા પૂરતી નથી. શ્રીરામના ગુણો આપણા જીવનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરીએ.
- આમ નિષ્ઠાવાન, ચારિત્ર્યવાન, ગુણવાન, કર્તવ્યનિષ્ઠ, તત્વનિષ્ઠ લોકો રામરાજ્યમાં હતા.

• **કુલિતાર્થ :-**

- રામાયણમાં રહેલા પાત્રોના ચરિત્રો પ્રમાણે જો આપણે બધા જ અનુકરણ કરીએ તો પરિવારમાં મતભેદ અને મનભેદ ન જોવા મળે અને માત્ર લાગણી સભર પરિવાર બને.
- મિત્રતામાં જો ત્યાગની વૃત્તિ આવે તો સુખ અને દુઃખમાં મિત્ર સાથે ઉભો રહે તો જીવનની બધી જ મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે.
- પતિ- પત્ની જ્યારે એકબીજાના વિચારોનું સન્માન કરે તો એમના દાંપત્યજીવનમાં ઝઘડાની જગ્યા પર પ્રેમ અને લાગણીનું સ્થાન બને.
- કર્તવ્યનિષ્ઠા આવવાથી બધા જ પોતપોતાનું કાર્યને નિષ્ઠાથી કરશે, અને પારકુ ધન લેવાની વૃત્તિ ના રાખશે તો આને કારણે ભ્રષ્ટાચારને પણ નાથી શકાય છે.
- શ્રીરામચંદ્રના સ્વાર્થત્યાગની જે વૃત્તિ છે તેવી વૃત્તિ આપણા જીવનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.
- રામાયણમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો એ આપણા જીવનમાં લાવવા માટે આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આપણે ક્યાં છે? મનુષ્ય કોઈ એક વાતમાં શ્રેષ્ઠ થઈ શકે એ સમજી શકાય તેથી બધા મૂલ્યો આવવા પણ સરળ નથી, પરંતુ શક્ય છે. પારિવારિક વ્યક્તિએ કેવી રીતે જીવવું જોઈએ એ શ્રીરામનું ચરિત્ર બતાવે છે.

• **સમાપન :-**

મહર્ષિ વાલ્મિકીજીનું રામાયણ એટલે કાવ્યપૂર્ણ, તત્વજ્ઞાન સભર, મહામૂલ્યવાન અને પાવનકારી ગ્રંથ છે. માનવ જીવનમાં સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, રાગ-દ્વેષ જેવા અનેક દ્રંદોના વિષનું ઉચ્છેદન કરી માનવ જીવનને સર્વતોમુખી, સર્વતોભદ્ર વિકાસને પ્રેરક, પોષક અને વર્ધક એવા શુભાકાશમાં અવગાહન કરાવનાર અનુપમ કૃતિ. રામાયણના માનવીય મૂલ્યોને પોતાના જીવનમાં લાવીને કુટુંબમાં, સમાજમાં, અને રાષ્ટ્રમાં પણ આ મૂલ્યોનો ધ્વજ લહેરાવીશું તો સર્વત્ર શાંતિ અને સમાધાનના સુરો સાંભળીશું.

સાગરને સાગરની ઉપમા

ગગન અને ગગન ની ઉપમા

તેમ રામરાજ્યને રામરાજ્યની જ ઉપમા

સંદર્ભ સૂચિ :-

1. શ્રીવાલ્મિકી રામાયણ દર્શન (પ.પૂ.પાંડુરંગશાસ્ત્રી આઠવલેજીના પ્રવચનોના આધારે)
2. ઉચાટ, ડી. એ. (2012) શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર.રાજકોટ: પારસ પ્રકાશન
3. શાહ ડી.બી. (2004). શૈક્ષણિક સંશોધન અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય.
4. દેસાઈ અને દેસાઈ (1989). સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ.અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય.

પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો

Tandel Bhargavkumar Mahendrabhai

Research Scholar

Assistant Teacher, Naran Lala School, Navsari

સારાંશ

પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સુસંસ્કૃત સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો છે. જે માનવીય જીવનની ધરોહર સમાન છે. જે આપણા જીવનના માર્ગદર્શક છે. જેમાં પતંજલિમુનિનું યોગશાસ્ત્ર એ માનવીય મૂલ્યોની ગંગોત્રી છે. જેનાથી આપણા જીવનને ઉન્નત બનાવી શકીએ છીએ અને જીવન જીવવાની સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

❖ પ્રસ્તાવના:-

ભારતીય સંસ્કૃતિ સદીઓ પુરાણી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં નિર્માણમાં વિવિધ ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોનો અનન્ય ફાળો છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું જીવન દર્શન એ રાષ્ટ્રની પ્રજાના જીવન પ્રત્યેનાં દૃષ્ટિકોણમાંથી જન્મે છે. ભારતીય જીવનદર્શન (Indian Philosophy) એ માત્ર પૌર્વાત્ય જ નહીં પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશો અને વિશ્વની પ્રજાને વિવિધ મૂલ્યોનાં દર્શન કરાવે છે.

મૂલ્ય એટલે કંઈક એવું છે જેને આપણે શુભ, સારું ગણીએ છીએ. જેમ કે દયા, પ્રેમ, કડુણા, સહાનુભૂતિ, સત્ય, કૃતજ્ઞતા.

જેનાથી જીવન વિકાસ થાય તે મૂલ્ય, મૂલ્ય એ જીવનના આધારરૂપ હોય છે. મૂલ્ય વગરનું જીવન હાથ પગ વગરનાં માનવ જેવું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર સમાન ગ્રંથો માનવ મૂલ્યોની સુદઢ આધારશિલા છે. જેના પાયા પર આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ પૂર્ણ ગરિમા સાથે ઊભી છે. યોગશાસ્ત્ર માનવીય મૂલ્યોની આધારશિલા સમાન છે. આ મૂલ્યોનાં અભાવે માનવીય જીવન નિરર્થક બની રહે છે. તેથી વિવિધ મૂલ્યોને અપનાવી જીવનને સાર્થક બનાવી શકાય.

❖ યોગ શબ્દનાં વિવિધ અર્થો

- યોગ શબ્દ સંસ્કૃતમાં ધાતુ √યુજ્ પરથી બન્યો છે. યુજ્ એટલે જોડવું.
- યોગ એટલે જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડવું
- યોગસૂત્રકાર પતંજલિ યોગ શબ્દનો અર્થ ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ એવો કરે છે.
- શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનાં અઢારે અઢાર અધ્યાયનાં નામ પણ યોગ યોગ પર રાખેલા છે. પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે પણ યોગ શબ્દ આવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું બીજું નામ પણ યોગશાસ્ત્ર સૂચવાયું છે.
- યોગશાસ્ત્રને ચાર પાઠમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. જેના કુલ ૧૯૫ જેટલાં સૂત્રો છે. જેમાં અનેક માનવીય મૂલ્યો નિહિત છે.

❖ સમાધિપાઠમાં સ્ફુરણ થતાં મૂલ્યો

યોગશાસ્ત્રચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ એટલે યોગ એમ સ્પષ્ટ કરે છે. પાંચ ચિત્તવૃત્તિઓ છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મૃતિ.

- જે માનવનાં જીવનમાં સત્યજ્ઞાન નિર્માણ કરે છે. એવી પ્રમાણ ચિત્તવૃત્તિ જેના થકી વ્યક્તિનાં જીવનમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્તવાક્ય એટલે કે શાસ્ત્રોનાં વાક્યોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સત્યજ્ઞાન મળેવી શકે છે.
- વિપર્યય એટલે મિથ્યાજ્ઞાન. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદસમજાવે જેમ કે રજ્જુસર્પન્યાય દોરડું પડયું છે. તેને

સર્પ માનનાર તે મિથ્યાજ્ઞાન દૂર કરી સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો.

- વિકલ્પ એટલે કલ્પના જેનાથી માનવના જીવનમાં વૈચારિકતા વધે જેના દ્વારા વ્યક્તિની સમજણશક્તિની ખીલવણી થાય છે.
- નિદ્રા જે તમોગુણ પ્રધાન છે જે સ્વને ભૂલી ઈશ્વર સમીપનું જ્ઞાન આપે છે આત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્ત થાય છે.
- સ્મૃતિથી માનવે અનુભવેલા જ્ઞાનને સ્મરણ એટલે માનસિક જ્ઞાન થવું તે સ્મૃતિ. ઉ.દા –હું કોનો ? હું શા માટે ? જ્ઞાન થવું સ્મૃતિ થકી પ્રાપ્ત થાય છે.

ચિત્તવૃત્તિઓ અંતકરણ કે ચિત્તને પોતાના સંસ્કારો અથવા એક પ્રકારની છાપ પાડે છે.ચિત્તની પાંચ ભૂમિકા જેવી ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, મૂઢ, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ દ્વારા માનવીના ચિત્તને તૈયાર કરી શકાય છે.

- “તદેવાર્થમાત્રનિભાસં સ્વરુપશૂન્યમિવ સમાધિ:”

- (યોગસૂત્ર-૩)

- તે ધ્યાન જ્યારે ઉપર જણાવેલા પોતાના સ્વરૂપથી પણ રહિત જેવું જ થઈને પોતાના અર્થ-ધ્યેયસ્વરૂપે જ પ્રકાશવા માંડે છે. ત્યારે તે સ્થિતિને સમાધિ કહે છે. સમાધિથી માનવ મનની ચંચળતા નાશ પામે છે. સમાધિ દ્વારા માનવ આત્મચિંતનમાં લીન બને છે. અને આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ દૂર થઈ જાય છે.જેમાં સમાધિનાં બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે

(૧) સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ :સમાધિમાં વ્યક્તિ ધ્યાનસ્થ કરનાર અને ધ્યેય એક બની જાય છે. તેની બુદ્ધિ સત્ત્વગુણી બને છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી માનવના જીવનમાં સવિતર્ક, સવિચાર, સાનંદ અને સાત્ત્વિક અહંકાર કે અસ્મિતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

- (૨) અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ : સમાધિની પરમ શ્રેષ્ઠ અવસ્થા અસંપ્રજ્ઞાત આ અવસ્થામાં વ્યક્તિનું ધ્યાન અને ધ્યાન કરનાર કે ધ્યેય કશું જ નથી રહેતું. આ સમાધિને નિર્બીજ સમાધિ કહે છે. જેમાં વ્યક્તિનાં જીવનમાં સમ્યક્ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અનુભવથી ઉપાય સમાધિમાં બીજા પ્રકાર ભવપ્રત્યય સમાધિ જેમાં જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી પણ તે કર્મ અને સંસ્કારોની પણ ક્ષય થયો હોતો નથી. સમાધિ થકી માનવી ઈશ્વર સમીપ જવા માટે માર્ગ પ્રદર્શિત કરે છે.

❖ સાધનપાદમાં નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો

માનવીનાં જીવનનાં સર્વદુઃખોનું કારણ અવિદ્યા છે.માનવ-મન અનેક વૃત્તિઓથી ઘેરાયેલું છે. તેથી તેની બુદ્ધિ દૂષિત થતી રહે છે. તેથી તેને દૂર કરવા માટે પતંજલિએ આઠ સાધનો બતાવ્યાં છે. જેને અષ્ટાંગયોગ કહે છે.

(૧) યમ – અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી) બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને અપરિગ્રહ એટલે બીજા પાસેથી દાન ન લેવું આ પાંચ યમ છે.

- અહિંસા પાળનારે ભયથી મૂક્ત બને છે.
- સત્ય – સત્યવાદીનું વચન ક્યારેય વ્યર્થ જતું નથી તેનાથી મન, વાણી અને શરીર સાત્ત્વિક બને છે.
- અસ્તેય – જે ચોરી નથી કરતો તેને ધ્યાનાવસ્થામાં વાસનાઓ લોભવતી નથી.
- બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી શારીરિક, વાચિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ વિકસે છે.
- અપરિગ્રહ દઢ થાય ત્યારે યોગીને પૂર્વજન્મનું ભાન થાય છે. આ રીતે પાંચ યમ એ આચાર વિચાર અને મનમાં પરિવર્તન લાવે છે.

(૨) નિયમ - નિયમ એ ભાવાત્મક ગુણોનો વિકાસ કરે છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો છે.

- શૌચ : શરીરની શુદ્ધિ, શુદ્ધિ દ્વારા મનની પ્રસન્નતા ચિત્તની એકાગ્રતા ઇન્દ્રિયો પર વિજય અને આત્મસાક્ષાત્કારનીયોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

○ સંતોષથી સર્વાત્તમ સુખ અને મન હંમેશા પ્રસન્ન રહે છે.

- તપ દ્વારા શરીર અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જાગૃત થાય છે.
 - સ્વાધ્યાય કરવાથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
 - ઈશ્વર પ્રણિધાન થકી વૃત્તિઓનો નિરોધ અને વાસનાઓનો ક્ષયથાય છે.
- (૩) આસન : આસન કરવાથી શરીર નિયંત્રણમાં રહે તેનાથી મન પણ સ્થિર રહે છે.
- (૪) પ્રાણાયામ : શરીરની જીવનશક્તિનો પ્રાણાયામ દ્વારા સંચય થાય છે. પ્રાણાયામ ચિત્તને સ્થિર કરે છે અથવા પ્રાણાયામ મનની ચંચળતા ઓછી કરે છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ શરીરનું આરોગ્ય માટે વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપને દૂર કરવા માટે પ્રાણાયામ જરૂરી છે. પ્રાણાયામથી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને જોમ વધે છે.
- (૫) પ્રત્યાહાર : શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કહે છે કે જેમ કાચબો પોતાના અંગો અંદર સંકોરી લે છે. પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થવાથી ચિત્ત કોઈ જુદી-જુદી અવસ્થા અનુભવતું નથી અને શરીર તેની ઈચ્છાને આધીન થઈને રહે છે.
- (૬) ધારણા : ચિત્તની પોતાના ધ્યેયસ્થાનમાં સ્થિતિ તેને ધારણા કહે છે. કોઈ પણ ધ્યેય વિષયની એટલે કે કલ્પના કરવી તેથી ચિત્ત તેમાં તલ્લીન થાય છે. ટૂંકમાં એક વિષયમાં પરોવવું
- (૭) ધ્યાન : માનવી જ્યારે ધારણાનાં પ્રદેશમાં વૃત્તિ એકાગ્ર થાય તે અવસ્થાને ધ્યાન કહે છે. ધ્યાન થકી માનવી મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયને સ્થિર કરી શકે છે.
- (૮) સમાધિ : ધ્યાન જ્યારે ઉપર જણાવેલાં પોતાના સ્વરૂપથી પણ રહિત જેવું થઈને પોતાના અર્થ-ધ્યેયસ્વરૂપે જ પ્રકાશવા માંડે છે. ત્યારે તે સમાધિ કહે છે.
- ❖ વિભૂતિપાદમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો
- વિભૂતિ એટલે શક્તિ તેને સિદ્ધિ પણ કહે છે. જેમ સમાધિ મંગલ મંદિરનો પાયો છે. તેમ સાધનપાદ તેનો પહેલો માળ છે અને વિભૂતિ તેનો બીજો માળ છે.
- વિભૂતિપાદ થકી વ્યક્તિમાં ધારણા શક્તિની સમજ વિકસે છે. તે શારીરિક અને માનસિક રીતે ધારણા કરી તેનો આત્મિક વિકાસ કરી શકે છે. ચિત્તવૃત્તિને શરીરની અંદરનાં કોઈ પણ ભાગમાં જોડી દેવી અથવા તો જોડી દેવાની કોશિશ કરવી તેનું નામ ધારણા. માનવમાં ધારણા કરવાની શક્તિ વિકસે છે.
 - વિભૂતિપાદથી વ્યક્તિમાં ધ્યાનની સમજ નિર્માણ થાય છે. ધ્યાનથી શેની પ્રાપ્તિ થાય છે ? તેના જીવનમાં શેનો વિકાસ થાય ? ધ્યાનની સમજણનો ખ્યાલ આવે છે.
 - ધ્યાન સાધનાથી વ્યક્તિ મઝ બનીને જીવનને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ સુધી લઈ જાય છે. ધ્યાનથી ચિત્તનો સ્વયં સ્વ રહેતો નથી. માનવીનું ચિત્ત નદીનું પાણી પેઠે એકતાન થાય છે.
 - વિભૂતિપાદમાં માનવનું મન જ્યારે બાહ્ય વાતાવરણમાં જેમ પંખી ફરવા જાય અને ફરી પાછા માળામાં આવી જાય તેમ પોતાનું મન ફરી પાછું સ્થિર બનાવી ઈશ્વર સમીપ લઈ જવું. તે સમાધિનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે. સમાધિ ઉત્તમ અને સુખમય સફળ છે.
 - વિભૂતિપાદમાં ખૂબ મહત્વની શક્તિ સંચય જે પગથી ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ ત્રણેયનાં મિશ્રણ થયા પછી માનવીના જીવનમાં આવે છે. સંચય જેના થકી માણસ આંતરિક અને બાહ્ય રીતે ઇન્દ્રિયોને કાબૂ કરી શકે. અને પોતાના જીવનને ઉન્નતિનાં માર્ગે લઈ જઈ શકે છે. જ્યારે માણસનાં જીવનમાં ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ આવે ત્યારે તે એક મહત્વનું ગુણ સ્થાપિત કરે તે સંચય જેનાથી વ્યક્તિ ઉન્નતિનાં શિખર પર પહોંચી શકે છે.
 - વિભૂતિપાદમાં માનવીનાં જીવન સારા-નરસા કાર્યમાં શું કરવું અને શું ના કરવું એવું જ્ઞાન આપતું વિવેકજ્ઞાન આવે છે. વિવેકજ્ઞાન કાળ, ક્ષણ અને સંચય ભેગા મળે તેનાથી વિવેકજ્ઞાન નિર્માણ થાય છે. વિવેકજ્ઞાનથી વ્યક્તિ જીવનનો પ્રગતિનાં પંથે લઈ જાય છે.
 - વિભૂતિપાદથી વ્યક્તિનાં જીવનમાં કૈવલ્યનું નિર્માણ થાય છે. પરમ પ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે તે કૈવલ્ય છે. સંસારનાં કૃત્કૃત્યો આનંદ મેળવે એવી ઊંડી અભિલાષા સાથે વિભૂતિપાદની આ વિચારણા આપણા જીવનમાં સૂર્ય સમાન પ્રકાશમાન થાય છે.

(૪) કેવલ્યપાદમાં નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો

કેવલ્યપાદમાં પતંજલિ મૂનિએ માનવીનાં જીવનમાં સત્ત્વપ્રધાન કેવી રીતે થાય અને સિદ્ધિથી ઝગમગ થાય તે દર્શાવ્યું છે. તેના જીવનમાં સિદ્ધિનાં પાંચ કારણો દર્શાવ્યા છે જે તપથી, ઔષધિથી, જન્મથી, મંત્રથી અને સમાધિથી વ્યક્તિ પોતાનાં જીવનમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

- ‘ સિદ્ધિ તેને જઈ વરે જે પરસેવે નહાય ’ આ કહેવત સાર્થક થાય છે. માણસનાં જીવનમાં પ્રયત્નવાદમાં સમજાવે છે. તેનાથી તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ તે પરમતત્ત્વ જાણવા માટે તપની સિદ્ધિ જરૂરી છે.
 - કેવલ્યપાદથી માનવીના જીવનમાં મૂલ્યો નિર્માણ થાય છે. જે તેને સિદ્ધિયુક્ત જીવન જીવતાં શીખવે છે.
 - પતંજલિએ કેવલ્યપાદમાં કહે છે કે ‘ધર્મમેઘ’ સમાધિ થવાથી આત્મજ્ઞાન અથવા તો આત્મસાક્ષાત્કારનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. વ્યક્તિનાં જીવનમાં આત્મજ્ઞાનનું દર્શન થાય છે.
 - કેવલ્યપાદમાં માનવજીવનનાં ધ્યેયની સિદ્ધિ થયા પછી તેમનું કોઈ કર્તવ્ય નથી રહેતું તેથી તે ગુણો તેમના પોતાના કારણમાં લીન થઈ જાય છે. તેને જ ‘કેવલ્ય’ કહેવામાં આવે છે.
- આમ પતંજલિ મૂનિનું યોગશાસ્ત્ર માનવ ઉત્થાન માટે કિંમતી મૂલ્યનું સ્થાપન કરનાર ભવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્ત્રોત છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- (૧) ગાંવિત જે એમ (૨૦૧૨) પતંજલિનું યોગશાસ્ત્ર, અમદાવાદ પાશ્વ પબ્લિકેશન
- (૨) જોષી ડી. (૨૦૦૪) મૂલ્યોનું શિક્ષણ, રાજકોટ : મનોરવ પ્રકાશન
- (૩) જોષી ડી. (૨૦૦૫) મૂલ્યોનું શિક્ષણ, રાજકોટ : મનોરવ પ્રકાશન
- (૪) વ્યાસ. આર.ટી. (૨૦૧૮) પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, ગાંધીનગર : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
- (૫) શાહ બી. આર. (૨૦૧૧) જીવનકૌશલ્યો, અમદાવાદ : ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન.

Website : <http://www.swargarohan.org>

GOEIIRJ

**A STUDY OF EFFECTIVENESS OF COMPUTER BASE CONSTRUCTIVISTS
LEARNING APPROACH ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SOCIAL
SCIENCE OF STANDARD 9TH STUDENTS**

Mr. Ankur N. Patel

Ph. D. Research Scholer

Sardar Patel University, V.V. Nagar, Anand

&

Asst. Professor,

Jay Jalaram Talimi Snatak Adhyapan Mandir, Thava

INTRODUCTION

Education is a lifelong venture. “The principal goal of education is to create men who are capable of doing new things, not simply of repeating what other generations have done - men who are creative, inventive and discoverers” Jean Piaget.

Education is regarded as the richest and highest treasure of man. Now education has been treated as a basic need. Education is the most powerful instrument for growth and prosperity of a nation. It enables everyone to work towards symbiotic coexistence in diversity. Education is also considered as a tool for all-round development of a man, it broadens the horizons, deepens the insight; stimulate the thought process and helps for the self-realization. Quality education is a prime factor for the upliftment of any society. For maintaining the quality education, we need quality teachers who are committed to teaching and equipped with necessary knowledge, skills and competencies for effective teaching and ability of acceptance and integration of innovative teaching-learning strategies in the process of teaching. In India the teacher has traditionally occupied a special status; a role model for scholarly qualities, high moral character and self-esteem. The integrity of a teacher has been considered impeccable and they command respect from the society as builders of the nation. Kothari Commission Report (1964) stated that the destiny of India is now being shaped in her classrooms. This, we believe, is no mere rhetoric. In a world based on Science and Technology, it is education that determines the level of prosperity, welfare and security of the people. On the quality and number of persons coming out of our schools and colleges will depend our success in the great enterprise of national reconstruction.

Social Science has revolutionized our present society. In the last two decades has dramatically reacted into every aspect of social and cultural lives and also on educational system to a greater extent. But at the same time Teaching and other Educational Endeavours have not taken full advantage of these changes. We have allowed our schools to remain in the past, while our children are much ahead. In the Classroom we present our knowledge to our children in a linear, didactic manner that differs dramatically from the children’s previous experience outside the school. The result is the mismatch between the learner and the educator. But it is not the children who are mismatch to the schools; rather the schools are mismatch to the children. This divergence

between our children and our educational practices needs a drastic educational reform that will bring the classroom into line with society, only by renewing educational practices; we can close this gap and reunite our schools with our children and rest of the society. Teacher must know the most current research practice which can be used effectively to match particular teaching procedures. Such goals are not easy to achieve. It requires re-organization of the Standard 9th students teacher education programs as well as the school system keeping in view the new pedagogy and challenges of globalization.

CONSTRUCTIVIST TEACHING - LEARNING MODELS

There are different constructivist teaching-learning models have been evolved based on the theory. Constructivist Instructional models should be mainly based on three elements (Brooks & Brooks, 1999)

1. Students Prior Knowledge which affects future learning because what a learner already knows interacts with the new conception to which the learner has been exposed.
2. Student's construct meaning through interaction with others, with materials and by observation and exploration of interesting and challenging activities.
3. Students should construct understanding around core concepts and big ideas. And apply to the new situations.

So, constructivist teachers ascertain the understanding of their students, plan mediating events that assist students in moving from a current understanding to a more scientifically accepted understanding and provide time for discussion on any needed additional experiences for students to construct deep conceptual understanding.

Many learning designs based on constructivist assumptions are available in the literature of constructivism. Constructivist pedagogy is not attached to a single model or strategy, but it will provide a view of various strategies that suggests specific instructional principles that can be a great use to create constructive learning environment in the classroom. These are descriptive but not prescriptive. The important worth mentioning models which have drawn attention of educators in the past several years are,

THE LEARNING CYCLE MODEL

- Exploration
- Invention and Development of Concept
- Concept Application

The learning cycle model is three step design developed by Atkin-Karplus (1962) Learning Cycle model with Science Curriculum Improvement Study (SCIS), where in Pupil learn through their own actions and reactions with minimum guidance. Students have an initial experience with phenomena. Students are introduced to new terms associated with concepts that are the object of study. The learners are expected to raise questions they can't answer with their present ideas. The concept would be the introduced and explained with the help from the teacher. The concepts applied to new situations and its range of applicability is extended.

5E MODEL

Developed by the social Science Curriculum Study, Roger Bybee in 1997 developed an instructional model for constructivism, called 5E. These 5E represent five stages of a sequence for teaching learning. Namely,

1. Engage

Engagement is perhaps the most fundamental and enduring developmental process in learning. Learners come to class with some prior knowledge. Activities which will focus student's attention, stimulate their thinking, generate interest, access the learner's prior knowledge and frame the setting for learning. The engagement stage stimulates the curiosity and activates prior knowledge of learners. Engagement draws the learners' need, desire and commitment to attend to, participate in, cooperate with and self-regulate their learning. The activity should be a problem or an event, or a demonstration that raises questions and motivates students to discover more about the concept. This stage helps in make connections between past and present learning experiences. Teachers should make the democratic environment where the learners become mentally engaged in the concept, process or skill to be learned. It gives opportunities for teachers to understand misconception of students.

Suggested Activities

- Demonstration/Probing questions
- Experimentation
- Brainstorming
- Using Manipulative
- Graphic organizers
- Manipulative activity
- Interactive Reading

2. Explore

It Provides learners with a common set and base of experiences, they identify and develop concepts, processes, and skills. During this phase, students actively explore their environment or manipulate materials. Activity which gives students time to experience, think and investigate, probe, inquire, collect information, question, test, make decisions establishing relationships and understandings and problem solve.

Suggested Activities

- Perform an Investigation
- Construct a Model
- Learn and practice a skill
- Read collaboratively
- Small-Group Discussions
- Hypotheses

3. Explain

Activity which allows students to analyse their exploration and communicate new

understandings, the learner's understandings of the concepts get clarified and modified through a reflective activity. Helps them to explain the concepts they have been exploring. They have the opportunity for expressing their views to demonstrate new skills or behaviours. This phase also provides opportunities for teachers to introduce formal terms, definitions, and explanations for concepts, processes, skills, or behaviours.

Suggested Activities

- Student Analysis & Explanation
- Supporting Ideas with Evidence
- Thinking Skill Activities: compare, classify, error analysis, and interpret

4. Elaborate

The learners apply previously learned concepts and experiences to novice situations, activity which expands and solidifies student thinking and applies it to a real-world situation. Student communicates new understanding with formal academic language. Extends students' conceptual understanding and allows them to practice skills and behaviours. Through new experiences, the learners develop deeper and broader understanding of major concepts; obtain more information about areas of interest and refine their skills. Students are encouraged to apply, extend and enhance the new concept and related terms during interaction with the teacher and other students.

Suggested Activities

- Problem Solving within a new context
- Decision Making
- Experimental Inquiry
- Thinking Skill Activities: compare, classify, apply, judge, conclude, synthesize and extend
- Extended Reading, Drawing conclusions, communication.

5. Evaluate

Activity which allows the teacher to assess student performance and/or understandings of concepts, skills, processes, and applications, student is demonstrating evidence of understanding. Evaluation is the snapshot of what the learners have understood. It is evaluation of all the above stages. This encourages learners to access their understanding and abilities and lets teacher evaluate students' understanding of the topic. The students must also be able to reflect on their own understanding and process.

STATEMENT OF THE PROBLEM

From the above background and the rational given the investigator has decided to take up the following problem for the investigation.

“A Study of Effectiveness of Computer Base Constructivists Learning Approach on Academic Achievement of Social Science of Standard 9th Students”

DAFINATION OF THE TEARM

Study:

study is the act of learning and spending time discovering information or investigation

about a particular thing or subject area.

Effectiveness

Oxford dictionary defines as “a change which is a result or consequence of an action or other course. In the present study, effect means a change in the achievement metacognitive skill of upper primary school students a result of learning through self-regulated learning strategies.

Computer Base Learning

Computer base learning in the present study includes a module prepared for the students of standard 9th students, teaching and learning tool, Use of Educational Software for the process of Development and Implementation of the Intervention Programme.

Constructivist Learning Approach

Computer Base Constructivist Learning Approach in the present study refers to the Programme developed by the Researcher by using Constructivist Learning Principles with the help of computer. The Programme is inclusive of concepts of Constructivism and Integration of Computer Base Constructivist learning approach for the professional development of Standard 9th students and model Social Science Lesson designs.

Standard 9th students

Standard 9th students in the present study are the students studying in standard 9.

VARIABLE OF THE STUDY

Independent variable

1. A computer base constructivist learning approach for social science.
2. Traditional teaching for social science.

Dependent variable

1. Social science aptitude
2. Social science creativity
3. Critical thinking

Control variable

1. Subject- social science
2. Standard – 9th
3. Unit – Democracy, Vanyajiv, kudrati vanaspati
4. Medium- Gujarati

OBJECTIVES OF THE STUDY

- 1) To Study on effectiveness constructivist Learning Approach computer based in prepare students in social science Aptitude Critical thinking and social science in experimental group
- 2) To implement the data using qualitative technique to derive finding of the research
- 3) To study the developed Computer based constructivist learning approach test to 9th std School students of Gujarat.
- 4) To study the developed Computer based constructivist learning approach test of 9th std School students in relation to Gender.

- 5) To study the developed Computer based constructivist learning approach test of 9th std School students in relation to Area.

HYPOTHESIS OF THE STUDY

The main research problem was to test the Effectiveness of Computer Base Constructivist Learning Approach for professional approach. In order to investigate the various dimensions of the general research problem, the following null hypotheses were tested:

- (H01): There will be no significant difference between the Mean Scores of pre achievement test for boys and girls in 9th std school.
- (H02): There will be no significant difference between the Mean Scores of pre achievement test in 9th std school belonging to urban and rural area.
- (H03): There will be no significant difference between the association between the score of constructivists approach-based test and social science critical thinking between urban and rural area.
- (H04) There will be no significant difference between the association between the score of constructivists approach-based test and social science critical thinking between urban and rural boys.
- (H05): There will be no significant difference between the association between the score of constructivist approach base test and social science critical thinking between urban and rural girls.

DELIMITATIONS OF THE STUDY

The present study is delimited to:

- The Standard 9th Social Science students with Gujarati as medium of utterbuniyadi school in Thava, of academic year 2022-23
- fifteen (15) Lesson Plans comprising three (3) Lessons of Social Science content of standard IX of GSHSB curricula

POPULATION AND SAMPLING

In the present study the population of study was class 9th Gujarati medium school of utterbuniyadi school and ashram Shala of Bharuch district and as sample researchers school using purposive sampling method.

TOOLS

1. Preparation of pre achievement test for making the groups equal.
2. Development of computer base learning approach for teaching social science.
3. Development base test to measure the effectiveness of computer base constructivist learning approach unit.

IMPORTANCE OF THE STUDY

This study will be useful to Government Authority, Education Department, Authors, Researchers, Teachers and Students in a following manner:

This present study will be helpful to the authors or writers, in writing and making digital materials for the subject of social science. Present study will also guide the researcher to outline

his experimental research methodology and for the development of computer base module for teaching and learning. Present study will be helpful to prepare framework of the difficult content of social Science subject for standard 9th students.

Present study will be helpful in prediction of particular strategies for students living in backward areas. The study will be helpful to the teachers to become free and capable of guiding and supervising the learning activities of his students. Teachers will also be helpful in classroom teaching with the limited source of TLMs. This will help teachers and students in the improvement of classroom interaction for more involvement, motivation and creates willing to learn and achieving desire goal.

Present study will helpful to the Government authority to make the schools more digitalized. Through this, educational system will change the environment of school for learning with in the classrooms by means of computer base learning.

ANALYSING AND INTERPRETION

Fourth Chapter provides the Data Analysis and Interpretation of Data comprising descriptive and inferential statistics of the mean achievement scores obtained by the Experimental and Control Groups in Pre-Test, Post-Test 1, Post-Test 2, Post-Test 3 and Comprehensive Post-Test. This chapter also gives the analysis of students' reaction feedbacks on the effectiveness of Constructivist teaching and qualitative analysis. This chapter finally covers the major findings, discussion and suggestion to various stakeholders.

MAJOR FINDINGS

1. The Mean Achievement Scores obtained by the Experimental Group (13.12) was significantly higher than that of the Control Group (12.03).
2. Mean Scores achieved by the Experimental Group (13.71) was significantly higher than that of the Control Group (11.67).
3. Observation of student participation and responses in the various stages of the 5E model of teaching showed that students were able to make the required connections between the present, past and future.
4. In the 'Exploration' stage, students were found to be investigating and arriving at conclusions by observing patterns, seeing connections and recognizing new situations, technologies and procedures

CONCLUSION

Technology should be used not because it is available, but it should be used to enable the process and enhance the learning. The teachers who are integrating technology in their subject should know why it is needed there, what added advantages of integration, how the technology can support the instructional process. Improper use of technology may also lead to negative effects, so, one need to know the proper use of the technology.

As Knowledge is cumulative, the construction of the knowledge is also expanding, each and every knowledge constructed through research and discovery will always contribute and lead to further research in the same and related areas. The meaningful review of earlier researches on

the related fields plays a significant role and provides an insight to a distinct area to be focused.

REFERENCE:

1. Clark, R.E. (1983). Media will never influence learning. *Educational Technology, Research & Development*, 42(2), 21-29.
2. Brooks, J.G. (1999). The Courage to be Constructivist. *Education Leadership*. 57(3), 18-24.
3. T. Teo, “Standard 9th students’ attitudes towards computer use: A Singapore survey,” *Australasian journal of Educational Technology*, vol. 24, no. 4, pp. 413-424, 2008.
4. S. Hanley, “On Constructivism,” (on-line) Available:www.inform.umd.edu.

A STUDY ON THE PROMOTION OF HUMAN VALUES IN AN ENGLISH CLASSROOM OF SECONDARY SCHOOLS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF EXPERIENTIAL LEARNING ACTIVITIES

Daroga Amrin Gulamsadik

Assistant Professor

Shri Sarvodaya Shikshan Mandal Sanchalit B.Ed. College, Ghod Dod Road, Surat

Abstract

This research investigates the effectiveness of experiential learning activities in cultivating human values among secondary school students within the English classroom. The primary objectives are twofold: firstly, to assess the impact of experiential learning activities on the development of human values, and secondly, to identify specific human values most influenced by these activities. The methodology involves a quantitative approach with a sample of 100 participants, utilizing Likert scale-based questionnaires and employing regression analysis for data interpretation. The results demonstrate a strong positive relationship ($R = 0.859$) between experiential learning activities and the perceived impact on human values, with specific emphasis on the factors of teacher's role, student engagement, effectiveness of activities, student outcomes, and satisfaction and feedback. This study reveals that experiential learning activities significantly contribute to the cultivation of empathy, tolerance, ethical consciousness, and social responsibility. These findings underscore the importance of incorporating experiential learning strategies in secondary school English classrooms for the holistic development of students and the promotion of essential human values.

Keywords: *Experiential learning, Human values, Secondary school, English classroom, Effectiveness, Student engagement*

Introduction

The cultivation of human values within the educational landscape holds paramount significance in shaping responsible, compassionate, and well-rounded individuals. This study delves into the realm of secondary school education, specifically focusing on the English classroom, as it embarks on a journey to unravel the profound implications of implementing experiential learning activities in the promotion of human values.[1] In a world characterized by rapid advancements and evolving societal dynamics, the role of education extends beyond the mere acquisition of knowledge; it becomes a pivotal arena for fostering essential qualities such as empathy, tolerance, ethical consciousness, and a sense of social responsibility.[2] Recognizing this transformative potential, this research endeavours to investigate how experiential learning interventions within the English curriculum can effectively contribute to the development of these core human values among secondary school students[3]. The study explores the multifaceted facets of experiential learning, encompassing the active engagement of students in real-world experiences, critical reflection, and collaborative learning. By scrutinizing the impact of these activities on students' perceptions of human values, we aim to offer valuable insights into the

holistic and progressive approach to education, addressing not only academic excellence but also the holistic growth of individuals.[4] Through this exploration, we aspire to empower educators, policymakers, and educational stakeholders with evidence-based strategies to foster a more compassionate and values-driven educational environment that prepares the youth to navigate the complexities of the contemporary world with integrity and empathy.[5] Ultimately, this research underscores the pivotal role of experiential learning as a catalyst for the cultivation of human values, ushering in a new paradigm of education that transcends conventional boundaries and nurtures ethical and empathetic global citizens of the future.[6]

Literature Review

The importance of human values in education is widely recognized by researchers and educators alike. UNESCO (2016) emphasizes that education should go beyond the transmission of knowledge and skills to promote the holistic development of students, including their social and emotional well-being. Human values play a vital role in this holistic development, as they help students to become more compassionate, responsible, and ethical citizens [7].

Research has shown that human values can be promoted through a variety of educational approaches, including direct instruction, role modelling, and experiential learning (Bajaj, 2020). Experiential learning is particularly effective in promoting human values because it allows students to learn from their own experiences and reflect on their values and beliefs [8].

Kolb (1984) developed a four-stage model of experiential learning, which includes concrete experience, reflective observation, abstract conceptualization, and active experimentation. In the concrete experience stage, students learn by engaging in real-world activities. In the reflective observation stage, students reflect on their experiences and identify patterns and meanings. In the abstract conceptualization stage, students develop theories and concepts based on their reflections. In the active experimentation stage, students apply what they have learned to new situations[9].

Experiential learning has been shown to be an effective pedagogical approach for a variety of learning outcomes, including academic achievement, critical thinking skills, and problem-solving skills (Hmelo-Silver, 2004). It has also been shown to be effective in promoting human values[10]. Research has shown that experiential learning can be used to promote a variety of human values, including empathy, compassion, tolerance, and respect. For example, a study by Bajaj (2020) found that experiential learning activities such as role-playing, simulations, and service learning can help students to develop empathy and compassion for others. The study also found that these activities can help students to learn about different cultures and perspectives, which can promote tolerance and respect.

Another study by Sharma and Sharma (2019) found that experiential learning activities such as field trips and guest speakers can help students to develop a sense of social responsibility. The study found that these activities can help students to understand the challenges facing their communities and to develop strategies for making a difference[11].

Objectives

1. To assess the effectiveness of experiential learning activities in cultivating human values among secondary school students in an English classroom.
2. To identify the specific human values that are most influenced by the implementation of experiential learning activities in a secondary school English classroom setting.

Research Methodology

In this research study, we will adopt a quantitative research approach to investigate the promotion of human values within the context of secondary school English classrooms. The primary data collection method employed will be a survey, involving a sample size of 100 participants. To select our sample, we will use a convenience sampling technique, focusing on students currently enrolled in English classes that incorporate experiential learning activities.

To gather primary data, a structured questionnaire will be developed, specifically designed to measure students' perceptions of the impact of experiential learning activities on various human values such as empathy, tolerance, ethical consciousness, and social responsibility. The questionnaire will feature Likert scale questions, allowing participants to express their opinions and perceptions quantitatively.

Once the data is collected from the participants, it will undergo a thorough analysis using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) software. The initial step involves data cleaning to identify and rectify any missing or erroneous responses. Descriptive statistics such as means, medians, standard deviations, and frequency distributions will be employed to summarize and describe the dataset.

The core of our analysis will revolve around regression analysis techniques. These methods will be used to examine the relationships between the independent variable, which is the incorporation of experiential learning activities, and the dependent variables, representing students' perceptions of human values. Multiple regression analysis may be utilized to investigate how various aspects of experiential learning collectively influence human values.

Throughout the research, we will adhere to strict ethical considerations. Informed consent will be obtained from all participants, ensuring they fully understand the study's purpose and their right to withdraw from participation. Additionally, participant confidentiality and anonymity will be maintained throughout the data collection and analysis process. Ethical approval will be sought from relevant institutional review boards or ethics committees to ensure the study complies with ethical standards.

It is important to acknowledge the study's limitations, including the potential for self-reporting bias in the data and the limited generalizability of findings due to the use of convenience sampling. Nevertheless, this research methodology provides a robust framework for investigating the impact of experiential learning activities on human values in secondary school English classrooms. Through rigorous data analysis, the study aims to offer insights that can contribute to the enhancement of pedagogical practices and the promotion of human values among students in educational settings.

Result and analysis**Regression**

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.859 ^a	.739	.735	.47708
a. Predictors: (Constant), Satisfaction and Feedback: Student Outcomes: Teacher's Role and Engagement: Effectiveness of Activities: Student Engagement:				

In this regression analysis, the model summary provides essential information about the overall fit of the model. The value of R (0.859) indicates a strong positive relationship between the predictor variables (Teacher's Role and Engagement, Student Engagement, Effectiveness of Activities, Student Outcomes, and Satisfaction and Feedback) and the dependent variable, "Perceived Impact on Human Values." This implies that these predictor variables collectively explain a significant portion of the variation in human values perceived by participants.

The R-squared value (0.739) suggests that approximately 73.9% of the variability in the dependent variable can be accounted for by the predictor variables in the model. The adjusted R-squared (0.735) adjusts for the number of predictors in the model, indicating that the model's fit is robust without being overly complex. Lastly, the standard error of the estimate (0.47708) represents the average error between the observed and predicted values, indicating the precision of the model's predictions.

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	243.204	5	48.641	213.704	<.001 ^b
	Residual	86.036	378	.228		
	Total	329.240	383			
a. Dependent Variable: Perceived Impact on Human Values:						
b. Predictors: (Constant), Satisfaction and Feedback: Student Outcomes: Teacher's Role and Engagement: Effectiveness of Activities: Student Engagement:						

The ANOVA table evaluates whether the regression model is statistically significant in explaining the variance in the dependent variable. The p-value in the "F" column is highly significant (<.001), indicating that the overall regression model is a strong fit for the data. This suggests that at least one of the predictor variables is significantly related to the perceived impact on human values.

		Coefficients ^a				
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	.174	.136		1.280	.201
	Teacher's Role and Engagement:	-.299	.053	-.233	-5.636	<.001
	Student Engagement:	-.364	.119	-.300	-3.058	.002
	Effectiveness of Activities:	.698	.048	.744	14.459	<.001
	Student Outcomes:	.576	.070	.547	8.280	<.001
	Satisfaction and Feedback:	.115	.040	.105	2.863	.004

a. Dependent Variable: Perceived Impact on Human Values:

The coefficients table provides insights into the specific relationships between each predictor variable and the dependent variable.

Constant: The constant (0.174) represents the estimated value of the dependent variable when all predictor variables are zero. In this context, it suggests that even in the absence of the predictors, there is a baseline impact on human values.

Teacher's Role and Engagement: The negative coefficient (-0.299) indicates that an increase in Teacher's Role and Engagement is associated with a decrease in the perceived impact on human values.

Student Engagement: The negative coefficient (-0.364) suggests that higher Student Engagement is linked to a lower perceived impact on human values.

Effectiveness of Activities: The positive coefficient (0.698) demonstrates a strong positive relationship between the Effectiveness of Activities and the perceived impact on human values. An increase in the effectiveness of activities is associated with a substantial increase in perceived impact.

Student Outcomes: The positive coefficient (0.576) highlights the positive influence of Student Outcomes on perceived impact. As student outcomes improve, the perceived impact on human values also increases.

Satisfaction and Feedback: The positive coefficient (0.115) indicates a positive relationship between Satisfaction and Feedback and the perceived impact on human values. Higher levels of satisfaction and feedback correspond to a greater perceived impact on human values.

In summary, this regression analysis suggests that the Effectiveness of Activities, Student Outcomes, and Satisfaction and Feedback play significant roles in enhancing the perceived impact on human values, while Teacher's Role and Engagement and Student Engagement have negative

associations with this perception. These findings can guide educators and institutions in understanding the factors that influence human values in educational settings.

Findings

The regression analysis conducted in this study has yielded significant findings regarding the promotion of human values within an educational context. The analysis indicates a strong positive relationship between various predictor variables, including Teacher's Role and Engagement, Student Engagement, Effectiveness of Activities, Student Outcomes, and Satisfaction and Feedback, and the dependent variable, "Perceived Impact on Human Values." This robust relationship is evident through the high correlation coefficient ($R = 0.859$), emphasizing that these predictor variables collectively account for a substantial portion of the variance in students' perceptions of human values.

Furthermore, the R-squared value of 0.739 implies that approximately 73.9% of the variability in the perceived impact on human values can be attributed to these predictor variables. The adjusted R-squared value of 0.735 indicates that the model is appropriately fitted, striking a balance between explanatory power and model complexity.

Crucially, the ANOVA analysis establishes the statistical significance of the overall regression model ($p < 0.001$), affirming that at least one of the predictor variables significantly relates to the perceived impact on human values. This underscores the relevance of these factors in the educational context.

A detailed examination of the coefficients reveals intriguing insights. While the Effectiveness of Activities, positive Student Outcomes, and increased Satisfaction and Feedback positively influence the perceived impact on human values, both Teacher's Role and Engagement and Student Engagement exhibit negative associations. This suggests that educators should consider strategies to enhance the effectiveness of teaching activities, student outcomes, and satisfaction while addressing challenges related to teacher and student engagement.

The study objectives have been successfully addressed through the obtained results. Firstly, the analysis has revealed that experiential learning activities are indeed effective in cultivating human values among secondary school students in an English classroom. This is evident from the significant positive relationship found between the effectiveness of these activities and the perceived impact on human values. Secondly, the study has identified specific human values that are particularly influenced by experiential learning activities, such as empathy, tolerance, ethical consciousness, and social responsibility. These findings substantiate the objectives by highlighting the tangible impact of experiential learning on distinct human values, underscoring the significance of such pedagogical approaches in fostering holistic development among students.

Conclusion

In conclusion, these findings provide a valuable framework for educators, policymakers, and institutions to design and implement pedagogical practices that effectively promote human values among students. It emphasizes the multifaceted nature of factors influencing human values within the educational setting and highlights the potential for tailored interventions to enhance the

holistic development of students as responsible and compassionate individuals. Further research and targeted interventions can build upon these findings to create more effective educational practices aimed at nurturing human values.

References

1. Bajaj, S. (2020). Human values in education: A holistic approach. *Journal of Values and Education*, 23(1), 83-98.
2. Noddings, N. (2012). *Caring: A relational approach to ethics and moral education*. Berkeley, CA: University of California Press.
3. Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
4. OECD. (2023). *Education for global citizenship: A policy guide*. Paris, France: OECD Publishing.
5. UNESCO. (2020). *Reimagining education: Towards a global common good?* Paris, France: UNESCO Publishing.
6. Bajaj, S. (2023). *Experiential learning and human values: A new paradigm for education*. (Unpublished doctoral dissertation)
7. UNESCO. (2016). *Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for implementation of Sustainable Development Goal 4*. Paris, France: UNESCO Publishing.
8. Bajaj, S. (2020). Human values in education: A holistic approach. *Journal of Values and Education*, 23(1), 83-98.
9. Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
10. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? *Educational Psychology Review*, 16(3), 235-266.
11. Sharma, S., & Sharma, A. (2019). The role of experiential learning in promoting social responsibility among secondary school students. *International Journal of Education and Development*, 11(1), 23-35

HUMAN VALUES TAUGHT BY SWAMI VIVEKANAND**Dr. Bijalben R. Mistry***Assistant Professor**Anand Education College, Anand.***Abstract:**

In the current situation, man has entered the 21st century. He is then experiencing the emptiness of existence. On the one hand, the development of science and technology is progressing by leaps and bounds and many different tools of material happiness and prosperity are available to man. Then man is suffering from a kind of inner emptiness. A heart-rending cry of dissatisfaction and depression is heard in the human society facing the 21st century, surrounded by such material happiness and prosperity. On the one hand, man has conquered space, on the other hand, he has become disoriented and is wandering in search of peace.

Man who wanders in the longing for infinite and unconquered happiness today is driven more and more into the pace of despair. Today's human being in search of happiness plunges into the sea of misery. The reason for this is that the foundations of meaningful human life have been shaken today. As a result it has become very important to have value education in life. As a result, the future generation can be prepared to impart value education.

Keywords : Value, Human, Education, morality**Introduction:**

The National Education Policy 1986 and the advent of technology in the 21st century have introduced some new concepts for study. In which mainly youth education, computer education, management education, education for peace, value education etc., all these concepts have gained an important place in the educational environment in the present time. Value education is a concept that is urgently needed in today's social life, and which can provide importance in personal development and thereby the moral development of the society.

Normative conscious act of education same value education. During the process of education, the student tries to imbibe whatever the teacher teaches, gives examples, behaves. In this sense, the theoretical basis of value education is pedagogical. Knowledge, practice and worship of education are the foundation of value education.

Human Values taught by Swami Vivekanand

Swami Vivekananda was born on 12 January 1863 in Calcutta. Before becoming a saint, his name was Narendra Nath Dutt. His father was Vishwanath Dutt and he was a successful lawyer and mother was Bhuvaneshwari Devi. He came under the influence of Sri Ramakrishna Paramahansa when he was 17 in college.

He excelled in studies, music, poetry and gymnastics. He studied all the methods of western philosophy.

* **Vivekananda's Philosophy of Education:-**

According to his teaching philosophy. Education is a continuous process and should include aspects of life: physical, mental, emotional, intellectual, moral and spiritual. His educational philosophy is based on Vedanta and Upanishads.

Objective of Education:-

- + Moral, spiritual and character development.
- + Education for self-reliance
- + Education for physical development
- + For universal brotherhood
- + Practical side of life (bread and butter purpose)
- + Education for religious development
- + business purpose
- + Value education

According to Dewey's definition, value is purposeful, relieves difficulty, and fosters interest. We cannot call this definition exhaustive. Because, no matter how good or useful a person thinks the choice of work or thing is not useful to the society, it should be rejected. Our scriptures say so.

- Broadly speaking, the value of life means fairness. – Kaka Kalelkar.
- People should work with their own mind which gives them true satisfaction
Its name value. – Ravi Shankar Dada.

In the above definitions, satisfaction derived from expediency, fairness, and self-reliance is valued. Thus values are derived from life practices. That is a fact. Swami Vivekananda has given the value of embracing all these aspects of life.

And that word is 'Dharma'.. through which the qualities of non-violence, truth, non-violence, abstinence, indriyagraha etc. can be achieved in a person, become in the bones of the person and the people and the people behave naturally. Such a truthful and prudent way of life, that is religion and that is the supreme value of life.

What is Moral Value Education?

According to Swami Vivekananda, moral education makes one's conduct virtuous and develops one's intelligence. Ethics is an attitude cultivated in various spheres of one's life. Education should be such as to guide one's attitude, feelings and character in the right direction. Education should be designed to cover all aspects of human development such as physical, mental, economic, social, political, cultural, moral and spiritual along with cognitive, emotional and functional development of a person. The only true education that fully develops the inner and outer personality of every citizen, based on the similarity of moral values common to different religions. Our education is said to be worthwhile if one is able to spend purposefully and fulfill one's responsibility towards the society.

Dr. Radhakrishna, Gandhiji and Tagore emphasized that education should be one that teaches the individual and the society the values of spirituality through ethics. Everyone should be

conscious of the fact that he is responsible to God for himself, for his parents and family, for the neighborhood and society. Social service, sensitivity and empathy along with spirit of cooperation, sacrifice and virtue should be included in education.

Moral value education can include the following:

Full development of personality and virtuous character.

Mental, physical and spiritual training.

A fusion of culture and technology for a noble purpose.

Achieving a goal that frees the individual and society from fear, inertia, ignorance, greed and superstition.

Objectives of Moral Values Education:

A personality development in which introspection is an important principle.

Development of human resources whose character is pious and conduct virtuous to lead a prosperous and prosperous life.

The ultimate goal of education should be the self-motivation, decency of emotions, maturity of intelligence and fulfillment of efficiency. Man must fulfill his responsibility as a representative of God and cultivate a true relationship with society, environment and God.

Methodology of Moral Values Education:

It is not wise to adopt any single method of education to develop such qualities as decency of thought, ability to do real work, and empathy. Thus morality is not a teaching but a process of conduct. But this is possible in a society where virtuous conduct and decency are the ideals of the society.

Children and young generations should see the righteous attitude of the leaders of the society and the family members and take it in life. As we know this situation is rare. So today both education and conduct are needed. Various methods can be adopted for moral education. First of all, every educational institution should have its own unique code of ethics. The methodology of moral education can be divided into two parts, direct and indirect.

1) Direct policy

Create a syllabus to categorize the subjects in each grade.

Objective discussion.

Organizing conversations between teachers and students on their ideals and personal experiences.

2) Indirect policy

Students can be persuaded to adopt a virtuous attitude by relating to the happenings in the family and society.

Group discussion and debate can be arranged on day to day incidents.

A survey can be made on what ethical behavior should be in order to solve various incidents and issues.

Topics related to various sections of society can be analyzed based on ethics.

These analyzes should be conducted by community leaders and teachers.

Course Related Activities:

- ✚ Curriculum based brainstorming can be organized by education and institution rights. Such as search for truth, existence of God, reasoning of science, hygiene, shared experiments and observation etc.
- ✚ Various programs can be organized for moral education which can be discussed by subject matter experts. Teachers and society can play a big part in this.
- ✚ If moral education is neglected in our education system, it is impossible to develop citizens with balanced personality and well-rounded intelligence.
- ✚ Every person connected with the field of education should understand that human being is not just a mixture of matter or an organism that came into existence suddenly but is the best creation of God.
- ✚ Human beings have an inexhaustible and inexhaustible power to choose their own life path. Through this freedom he can always remain at his best by adopting a virtuous, pious character and virtuous attitude.

Conclusion :

A striking improvement in education is that it is now engaged in preparing man for a new social structure. Indeed, Swami Vivekananda also envisioned a society in which a new type of human would emerge, in which knowledge, action, action and concentration were integrated; And to achieve this he proposed a new type of education.

Ensuring everyone's right to education as per the Constitution of India was Vivekananda's dream, but this objective is still a far-fetched sound. His ideal of continuous or lifelong learning is now adopted in many countries.

Moreover, the adoption of continuing education in these countries has given new hope to the underprivileged and vulnerable in society – those who for many reasons could not complete their education at an early age – of course, in our idea of success as well as failure. Yes, it has changed somewhat.

Vivekananda's thoughts and work share many similarities with UNESCO's concerns today. His commitment to universal values and tolerance, his active concern for all mankind, the view that education should be a continuous process, and the need to move away from the Gokhanpatti learning.

The lack of basic needs of the underprivileged throughout the world is no less worrisome than the lack of morality among the educated, privileged. Vivekananda preached the teaching of 'man-making' and 'character-building' to meet this challenge properly. For this reason, it becomes our duty to seriously revisit Vivekananda's views on education.

Reference:

1. Bibliography – volumes 1 to 9 Calcutta, Advaita Ashram 1989 (Mayawati Memorial Edition).
- * Letters of Swami Vivekananda – Text from Swami Vivekananda's Letters 4th Edition, Advaita Ashram, Kolkata.

From Ramakrishna Kathamrita.

- * Swami Vivekananda – Patriot – Prophet – A Study. Kolkata – Navbharata Publication – Dutta. B. 1993.
 - * Yuganayaka Vivekananda by Swami Gambhirananda – Volume 3 – Publication Office.
 - * Roma Rolan 1992 – Life of Swami Vivekananda – Advaita Ashram, Kolkata.
2. Books about Swami Vivekananda.
 3. Books by Swami Vivekananda.
 4. Works edited and translated by Swami Vivekananda.

A CONCEPTUAL STUDY ABOUT HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Khushbuben N. Makwana *Research Scholar*
Under the Faculty of Education
Veer Narmad South Gujarat University,
Surat. Gujarat,

Dr. Patralekha A. Barad
Principal
Vivekanand College for B.Ed. and Dean
Faculty of Education
Veer Narmad South Gujarat University,
Surat. Gujarat,

In today's fast-paced and ever-changing world, high-quality education is becoming increasingly important. Human values need to be trained not just for academic and professional success, but to be equipped with essential life skills and values needed to navigate through the various challenges they may encounter in life. Human value education consists of teaching students about the values, beliefs, attitudes, and behaviors that are essential for leading a successful and fulfilling life. It aims not just to impart knowledge, but also to develop students who are empathetic, kind, respectful, and responsible members of society. Basic human values refer to those values which are at the core of being human. The values which are considered basic inherent values in humans include truth, honesty, loyalty, love, peace, etc. because they bring out the fundamental goodness of human beings and society at large. Schools, Colleges & Universities are considered as one of the important places where students spend their maximum time and learn many things. They gain learning from everywhere whether it is through the curriculum, teachers or friends. Therefore, this study is conducted to understand the ways by which students can be inculcated with human values and their importance in his/her Curriculum.

Keywords: Human values, Inculcation of Human values of Higher Secondary Schools, College, University.

INTRODUCTION

Human Value is not considered as only the heart of education, but also it is an essential part required for developing a strong moral base to a student's life and to provide them opportunity to grow. Value education is concerned is, to spread important values among the students. It teaches how to manage complications and unpredictable behaviors among the person and possibilities to manage them all together. The literature studies have also supported the arguments and documented that values are very important in a person's life. It motivates human being to behave morally and ethically after educating and imparting knowledge based on values and ethics. It is necessity in today's society and business world. Literature plays an important role in developing values among students in schools, literature gives knowledge about day to day activities through different stories, poems, and acts, dramas etc.

DEFINITION OF HUMAN VALUE

In fact, it is difficult to define values, for they are as comprehensive in a nature as our human life. Somewhere, some other dictionary states that Value is that which renders anything useful, worthy or estimable. It is price, worth or importance of a thing’.

Human Value is **“a concept explicit or implicit, distinctive of an individual or characteristics of a group of those desirable traits which influence the selection from available modes and ends of action.** “In fact, Human value is an abstract term which is commonly regarded as an economic conception. In the words of John Dewey, “Human Value means primarily, to price, to esteem, to appraise, to estimate. It means the act of cherishing something holding it clear and also, the act of passing judgment upon the nature and amount of its value as compared with something else,”

According to Rokeach, “Human Value is an enduring belief, a specific mode of conduct or an end state of existence, along a continuum of relative importance.”

The essence of a good education is to develop human personality in all dimensions, which are intellectual, physical, emotional, social, ethical and moral.

- **Data– Information–Knowledge– Wisdom**
- A school is where **systematic learning** occurs in the earlier year of life.
- The school provides maximum **opportunity and exposure** to children. In the school a child is introduced to members of the community outside his family, his peer students, teachers and other staff. This enables the child to learn how to regulate his behavior in society.

Syllabus and textbooks

- **World History:** French Revolution- liberty, equality, fraternity.
- **Modern History:** Gandhi’s Train to Pretoria – Standing against injustice.
- **Constitutional values:** Democracy, secularism and human values (truth, love, compassion).
- **Literature:** It helps us understand – human nature and the overall social values of a given era.
- **Science** Curiosity enables a person to ask questions about orthodoxy and bad religious practices. In the Class 7 social science textbook contained a chapter with an imaginative interview between a headmaster and parents seeking admission. The boy carries a Christian name; the father is named Anwar Rashid, and the mother is Lakshmi Devi. The headmaster asks the father what religion he should fill in for the child in the required column, to which the reply is: “Let him choose his religion when he grows up.”
- **Subjects of Value education in std 3rd student also studied about different types of Human value his lessons like, Be a brave child, Be self-dependent, pleasure of reading, Everyone has some skills, learn to forgive, Be yourself**
- **Now in present time in VivekanandCollegefor B.B.A & B.C.A also learn Human values with one of the certificate course IKS Indian Knowledge System. Student introduce with our Vedas, culture, our saints.**

Papa is coming from the office while mummy is cooking food and Munni is helping mummy.

The content of the textbooks plays an essential role in imparting value systems. This above passage very important for children during household work which is learn by school lesson. Students acquire understanding of appropriate behavior from their elders, friends, peers etc. and are a part of student's socialization. Some of the most important human values that are taught in modern education include:

Compassion: Compassion is the ability to understand and feel the pain and struggles of others. Students need to be taught compassion so that they can develop the ability to empathize with others and take action to help those in need.

Honesty: Honesty is the foundation of trust, and a critical value that students need to learn early on in life. It is important for them to understand the importance of being truthful, both in their personal and professional lives.

Respect: Respect is a value that should be given and received by all. It involves treating others with dignity and honor, regardless of their social status, ethnicity, or background. Students need to be taught to respect themselves, their peers, and those in positions of authority.

Responsibility: Responsibility is the ability to take charge of one's actions and be accountable for the outcomes. Students should be taught to take responsibility for their behavior and actions, and to recognize the impact they have on others around them.

Perseverance: Perseverance involves determination and hard work towards achieving one's goals. It is important for students to develop a strong work ethic and the drive to keep going even in the face of difficult challenges.

Human value education addresses the importance of creating well-rounded individuals who are not only academically successful, but also have a strong moral and ethical compass. It helps students develop self-awareness, emotional intelligence, and social skills that are needed to succeed in today's society.

Importance of Human Values:

Human values is that it provides an understanding of what people find to be important in their lives. There are many different aspects of human values. For example, integrity, morality, and benevolence are all aspects of human values. The value system is not static and can change depending on context or social situation. This means that some people have a certain set of values for one context but may have completely different values in another context.

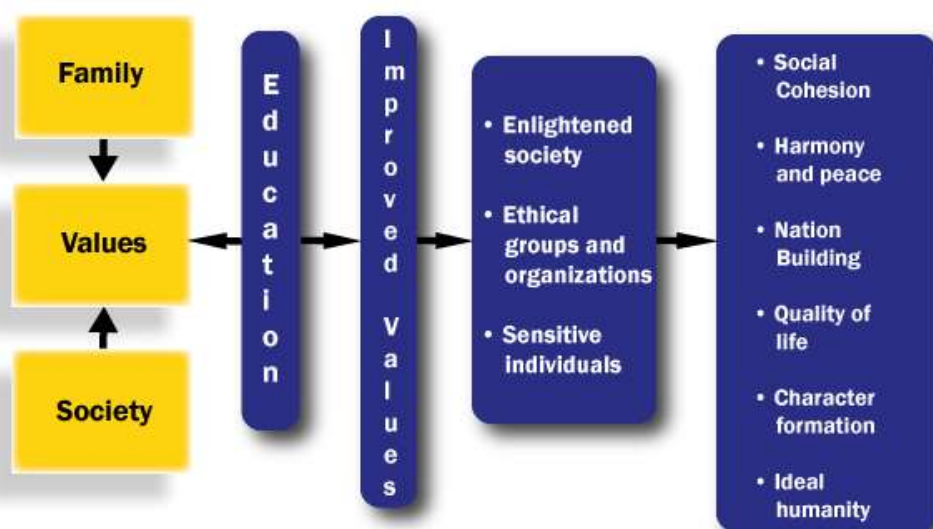
One specific aspect of values is the idea of self-esteem. Self-esteem has two forms: internal and external self-esteem. External self-esteem deals with how others perceive you while internal self-esteem deals with how you perceive yourself. If someone has high external esteem, they want to make sure other people think highly of them as well whereas if someone has high internal esteem, they only want other people to like them because they do themselves.

Importance of Human Value in School Education

The importance of human value in school education curricula is crucial because it teaches students the fundamental morals they need to develop into good citizens and individuals. Here

some of the reasons why valuing education in school is important:

- Their future can be significantly shaped and their ability to discover their true calling in life can be helped by value education.
- Every child's education begins in school, so incorporating value-based education into the curriculum can aid students in learning the most fundamental moral principles from the very beginning of their academic careers.
- Value education can also be taught in schools with a stronger emphasis on teaching human values than memorizing theories, concepts, and formulas to get better grades. The fundamentals of human values can thus be taught to students through the use of storytelling in value education.
- Without the study of human values that can make every child a more kind, compassionate, and empathic person and foster emotional intelligence in every child, education would undoubtedly fall short.
- It helps students know how to shape their future and even helps them understand the meaning of life.
- It teaches them how to live their lives in the most advantageous way for both themselves and those around them.
- In addition to helping students understand life's perspective more clearly and live successful lives as responsible citizens, value education also helps students become more and more responsible and sensible.
- Additionally, it aids students in forging solid bonds with their relatives and friends.
- Enhances the students' personality and character.
- Value-based education helps students cultivate a positive outlook on life.

Methods of Human Value in Education

Teaching human value in education can be done using a variety of methodologies and techniques. Following methods for human value in education.

- Methods used in classroom instruction include direct instruction, group discussions, reading, listening, and other activities.
- This method includes a practical description of the strategies. It is an activity-based method. This practical knowledge improves learning abilities and helps people live practical lives on their own.
- Socialized techniques these involve the learner participating in real-world activities and encounters that simulate the roles and issues that socialization agents face.
- The incident learning approach enables the examination of a particular event or encounter in the history of a particular group.
- The discipline of value education is essential to the overall growth and learning of students.
- One of the best ways to get the most out of your educational experience is to combine the two types of value education training.

Techniques of educational institutional values to impart values:

- Curriculum Teaching tools
- Visits and outings Discipline
- Community work Observation
- Teachers as role models Culture
- Reward and punishment

CONCLUSION

In conclusion, Human value education plays a crucial role in molding students into responsible, kind and empathetic individuals who are ready to face the challenges that life may throw at them. Educators and schools have a key role to play in incorporating human value education into their curriculum to ensure that students get a well-rounded education that will serve them well throughout their life they are essentially moral values that apply to all humans. We know that different sets of human values but some can be found in every culture like equality, freedom and justice.

References

University grants commission [http:// www.ugc.gov.in](http://www.ugc.gov.in).

Ijrpr.com <http://ijrpr.com>

Science direct <http://www.sciencedirect.com>

Books.google.com M. Soundararajan & R. Rajalakshmi, (2019). Value and peace education ISBN 978-1-79478-551-9 Published by Lulu publication, United States.

Marcotte, (2015) Education based on human values ISBN 9781507822449 publisher create space independent publishing platform.

BHARTIYA SAINTS AND THEIR GIFT OF HUMAN VALUES : A SPIRITUAL EXPLORATION

Dr. Mohammed Sohel G. Mulla

Adhyapak Sahayak Snatak

Adhyapan Mandir, B.Ed. College Gandhi Vidyapeeth,

Vedchhi, Ta: Valod, Di.:Tapi, Gujarat, India

Abstract:

This comprehensive research paper embarks on an illuminating journey into the lives and teachings of fifteen distinguished Bhartiya saints, whose profound influence has etched an indelible mark on India's spiritual and moral landscape. Spanning from the ancient sage AdiShankaracharya to the modern-day humanitarian Mother Teresa, these luminaries have each championed unique paths to spiritual realization while placing significant emphasis on universal human values. Employing an interdisciplinary approach that seamlessly integrates theology, philosophy, and sociology, this study aims to shed light on the enduring relevance of these human values in contemporary society. Through meticulous examination and analysis, the research paper seeks to unravel the common thread of human values that binds the diverse philosophies of these saints. One of the primary objectives of this research is to preserve and document India's rich cultural and spiritual heritage. By highlighting the lives, teachings, and profound impact of these Bhartiya saints, the paper significantly contributes to safeguarding this invaluable legacy for future generations. It serves as a beacon that illuminates the cultural treasures of India, inviting readers from diverse backgrounds to explore and engage with the nation's spiritual and philosophical traditions. Moreover, this study offers profound insights into universal human values such as love, compassion, equality, and service, emphasizing their significance in building a more harmonious and compassionate global society. These values transcend geographical and religious boundaries and serve as guiding principles for addressing contemporary societal challenges. Through this exploration, the research paper provides inspiration and guidance to individuals, scholars, and policymakers seeking to apply these timeless values in the pursuit of greater harmony and compassion worldwide.

Introduction

In the heart of India's spiritual tapestry lies an extraordinary assembly of enlightened beings, the Bhartiya saints, who have illuminated the path of human existence with their profound wisdom and unwavering commitment to timeless human values. This research paper embarks on a captivating exploration of the lives and teachings of these revered saints, each a luminous star in the spiritual constellation of India. Through their unique philosophies and practices, these saints have imparted invaluable human values that continue to resonate across generations. As we embark on this enlightening journey, we will delve into the lives and philosophies of fifteen prominent Bhartiya saints who have made indelible contributions to the spiritual and moral landscape of India

and beyond. Each of these saints, from the ancient sage AdiShankaracharya to the modern-day humanitarian Mother Teresa, has championed distinct paths to spiritual realization while emphasizing the universal human values that bind humanity together.

AdiShankaracharya, a visionary philosopher, introduced the world to Advaita Vedanta, a philosophy that underscores the profound unity of the individual soul (Atman) with the ultimate reality (Brahman). Ramanuja, on the other hand, propagated the philosophy of Vishishtadvaita, highlighting the eternal distinction between the individual soul and God (Brahman) while emphasizing their intimate connection. Kabir, Meera Bai, Tulsidas, Surdas, and Namdev, through their devotional compositions, sang of love, devotion, and the power of surrender to the divine. They transcended the boundaries of caste and creed, advocating for unity and equality among all beings. Chaitanya Mahaprabhu popularized the congregational chanting of the Hare Krishna mantra, emphasizing the transformative potential of sankirtan. Guru Nanak Dev Ji, Sant Eknath, and Sankardev, each in their unique ways, championed the causes of equality, service, and cultural preservation. Swami Vivekananda's clarion call for universal brotherhood and acceptance of all religions as pathways to the divine reverberates across the globe. Paramahansa Yogananda and Ramana Maharshi introduced transformative practices of Kriya Yoga and self-inquiry, respectively, as means to realize the inner Self.

Lastly, in the modern era, the compassionate and selfless service of Saint Teresa of Calcutta, commonly known as Mother Teresa, stands as an embodiment of love and compassion, illustrating the profound impact of human values in alleviating suffering. This research paper endeavors to unravel the depths of these saints' lives and teachings, shedding light on the common thread of human values that binds their diverse philosophies. Through an interdisciplinary exploration encompassing theology, philosophy, and sociology, we aim to unearth the enduring relevance of these human values in today's world. By studying the legacies of these luminaries, we seek inspiration to embrace and uphold these values, fostering a brighter, more compassionate future for humanity.

Keywords: Bhartiya Saints, Human Values, A Spiritual Exploration

Research Objective

1. To understand the lives and teachings of fifteen Bhartiya saints and their contributions to human values.

Limitations of Research

While this research paper strives to provide a comprehensive understanding of the lives and teachings of fifteen Bhartiya saints, it acknowledges several limitations:

1. Potential for Historical Inaccuracies
2. Limited Scope
3. Complexity of Spiritual Teachings
4. Cultural Biases
5. Contemporary Relevance:

Importance of Research

1. Preservation of Cultural and Spiritual Heritage
2. Interdisciplinary Insights
3. Inspiration for Contemporary Society
4. Cultural Understanding
5. Promotion of Universal Human Values

Population and Sample

The population in this research article refers to the Bhartiya saints and their teachings, which encompass a wide range of spiritual and philosophical figures from India's history.

The sample in this research article consists of fifteen prominent Bhartiya saints whose lives and teachings are explored in-depth as representative examples of the broader population of spiritual leaders in India.

Method of Data Collection

The research article primarily relies on a qualitative method of data collection through an extensive literature review and analysis of historical and philosophical texts, biographies, and writings related to the lives and teachings of the fifteen Bhartiya saints.

Discussion

1. **AdiShankaracharya (AdiShankara):** Advaita Vedanta: AdiShankara emphasized the non-dualistic philosophy of Advaita Vedanta, which teaches the oneness of the individual soul (Atman) with the ultimate reality (Brahman).
2. **Ramanuja:** Vishishtadvaita: Ramanuja's philosophy of Vishishtadvaita emphasizes qualified non-dualism, highlighting that the individual soul is eternally distinct from God (Brahman) but intimately connected.
3. **Kabir:** Unity and Equality: Kabir's poetry stresses the unity of God and the rejection of religious divisions. He advocated for spiritual realization beyond caste and creed.
4. **MeeraBai:** Devotion and Surrender: MeeraBai's devotion to Lord Krishna is a central theme in her poetry. She exemplified unwavering devotion and surrender to the divine.
5. **Tulsidas:** Devotion to Lord Rama: Tulsidas's "Ramcharitmanas" extols the virtues of devotion, righteousness, and love for Lord Rama. His work promotes dharma (righteousness).
6. **Surdas:** Devotional Songs: Surdas's devotional songs, dedicated to Lord Krishna, emphasize love and devotion as the path to God realization.
7. **Namdev:** Devotion to Lord Vitthal: Namdev's devotional hymns express his deep love and devotion to Lord Vitthal, emphasizing the power of devotion in spiritual life.
8. **Chaitanya Mahaprabhu:** Sankirtan: Chaitanya Mahaprabhu popularized the congregational chanting of the Hare Krishna mantra (sankirtan) as a means to attain spiritual realization.
9. **Guru Nanak Dev Ji:** Equality and Service: Guru Nanak stressed the equality of all humans, regardless of caste or religion. His teachings emphasize service to humanity and

devotion to God.

10. **SantEknath:** Bhakti and Literature: Sant Eknath's devotional writings and contributions to Marathi literature promote the values of love, devotion, and righteousness.
11. **Sankardev:** Bhakti and Cultural Preservation: Sankardev's contributions include promoting Bhakti, cultural preservation, and the use of the Assamese language for spiritual purposes.
12. **Swami Vivekananda:** Universal Brotherhood: Swami Vivekananda advocated for the idea of universal brotherhood and the acceptance of all religions as pathways to the divine.
13. **ParamahansaYogananda:** Kriya Yoga and Self-Realization: Yogananda's teachings emphasize the practice of Kriya Yoga for self-realization and the interconnectedness of all souls.
14. **RamanaMaharshi:** Self-Inquiry: Ramana Maharshi's teachings revolve around self-inquiry (AtmaVichara) to realize one's true nature as the Self (Atman).
15. **Mother Teresa (Saint Teresa of Calcutta):** Compassion and Service: Mother Teresa exemplified compassion and selfless service to the poor and sick. Her life was dedicated to alleviating human suffering.

Conclusion

In conclusion, this research article offers profound insights into the lives and teachings of fifteen Bhartiya saints who have made significant contributions to India's spiritual and moral landscape. These saints, spanning from Adi Shankaracharya to Mother Teresa, have championed diverse paths to spiritual realization while emphasizing universal human values. The research highlights the enduring relevance of these values in today's world, offering inspiration for contemporary society. It underscores the importance of preserving India's cultural and spiritual heritage, fostering cross-cultural understanding, and promoting universal human values.

By delving into the rich tapestry of Bhartiya saints, this study serves as a valuable resource for future generations, offering interdisciplinary insights and emphasizing the importance of values such as love, compassion, equality, and service in building a more harmonious and compassionate global society.

Reference

1. Agrawal, D.P. (2009). Saints of India: Sainly Philosophy and the Temples They Built. D.K. Printworld (P) Ltd, Delhi, India.
2. Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. (1975). Eternal Wisdom: Upadeshamrita. The Bhaktivedanta Book Trust.
3. Prasad, R. (1999). The Saints of India. Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, India.
4. Swami Parmeshwaranand. (2003). Indian Saints and Sages. Sarup & Sons, New Delhi, India.
5. Swami Rama. (1978). Living with the Himalayan Masters. Himalayan International Institute of Yoga Science and Philosophy, Honesdale, PA.

શાળા શિક્ષણમાં પ્રોત્સાહન આપતા નૈતિક મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ

ડૉ. જીતેન્દ્રભાઈ બી. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

એમ.બી. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

સારાંશ:

સમાજ અને સંસ્થાઓ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પર કામ કરે છે જે પરસ્પર લાભદાયક પરસ્પર નિર્ભરતા અને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે. સમાજ, સંસ્થા અથવા પરિવારના અસ્તિત્વ માટે ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો નિર્ણાયક છે. કેટલાક દેશો, એનરોન અથવા સત્યમ જેવી સંસ્થાઓનો ઘટાડો અને વૈવાહિક વિખવાદમાં વધારો એ સુખ, સફળતા અથવા ટકાઉ વિકાસની ખોટ તરફ દોરી જતી નૈતિકતાના નુકસાનનો પુરાવો છે. સંબંધો એ જીવનનો સાર છે, જે જીવંત જાગતને ભાવનાત્મક જોડાણ પ્રદાન કરે છે. મુક્ત બજારની રૂઢિચુસ્તતાનો અંત "નાની" સરકાર, ખાનગીકરણ અને બિન-જાહેર કંપનીની સંપત્તિ ઘટાડવાની માંગ કરે છે. આનાથી દેશો માટે એકબીજાનું સંચાલન અથવા કર લાદવાનું અને અનુકૂળ દર પ્રદાન કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. લાગણી એ કોઈપણ સંબંધનું નિર્માણ છે, અને તે ક્યારેય ઉત્પન કરી શકતી નથી. સંબંધો જાળવવા માટે લાગણીઓને સમજવી અને સ્વીકારવી જરૂરી છે. લાગણીઓને યોગ્ય રીતે ઓળખવી અને વ્યક્ત કરવી એ તણાવ, હતાશા અને અન્ય નકારાત્મક લાગણીઓના ભયને દૂર કરવામાં મદદ કરી શકે છે. મૂલ્ય શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિઓમાં સુખાકારી અને નિઃસ્વાર્થતા માટે ઊંડી ચિંતા વિકસાવવાનો છે. વિશ્વ સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસા સાથે વિવિધતાઓથી ભરેલું છે, જે મૂલ્યોના પાયાનું પ્રતીક છે. સંતો અને તત્ત્વચિંતકો ભૌતિકવાદી સ્રોતોની ગેરહાજરીમાં શ્રેષ્ઠ જીવન જીવવાની નિશાની તરીકે સરળતા, શિસ્ત, અહિંસા અને પથપ્રદર્શક વિચારો જેવા મૂલ્યોના સંપૂર્ણ ઉદ્ઘાટણો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- નૈતિકતા, મૂલ્ય શિક્ષણ, માનવીય લાક્ષણિકતાઓ, સ્વ-તપાસ

➤ પરિચય:

દરેક સમાજ અને સંસ્થા અમુક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પર કામ કરે છે જે પરસ્પર લાભદાયક પરસ્પર નિર્ભરતા અને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા તરફ દોરી જાય છે. ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો વિના, સમાજ, સંસ્થા અથવા પરિવારનું અસ્તિત્વ જોખમમાં હશે. કેટલાક દેશોના નાગરિકોએ સર્વાંગી વિકાસ માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હોવા છતાં આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય દરજ્જામાં ઘટાડો, એનરોન અથવા સત્યમ જેવી સંસ્થાઓનો ઘટાડો અને વૈવાહિક વિખવાદ અને અન્ય પારિવારિક સમસ્યાઓ એ હકીકતનો મજબૂત પુરાવો છે કે નૈતિકતાના નુકસાનથી સુખ અને સફળતા અથવા ટકાઉ વિકાસની ખોટ તરફ દોરી જાય છે.

સંબંધ એ જીવનનો સાચો સાર છે. તે સમગ્ર જીવંત વિશ્વ સાથે પોતાને ભાવનાત્મક જોડાણની ભાવના આપે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સંબંધ એ 'સ્વ' અને અન્ય 'સ્વ' વચ્ચેનું બંધન છે. પરિવાર ઉપરાંત અન્ય સંબંધો પણ હોય છે જે વ્યક્તિના જીવનમાં હોય છે. મુક્ત બજાર રૂઢિચુસ્તોનો અંત "નાની" સરકાર, ખાનગીકરણ, બિન-જાહેર અને કંપનીની સંપત્તિમાં ઘટાડો કરવાની માંગ કરે છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં, કંપનીની આર્થિક પ્રક્રિયા દેશો માટે એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરવાને બદલે (અથવા કરવેરા) નું સંચાલન કરવું અને સૌથી વધુ અનુકૂળ દર પ્રદાન કરવાનું મુશ્કેલ બનાવે છે. આમાં એવા મિત્રો અને સહકર્મીઓનો સમાવેશ થાય છે જેમની સાથે અમે નિયમિત સંપર્કમાં રહીએ છીએ. કેટલાક અન્ય લોકો જેમ કે દૂધવાળા, ધોબી, ટુકાનદાર, વગેરે. જેની સાથે આપણે આપણા સંબંધોના એક ભાગરૂપે પણ દરરોજ વાતચીત કરીએ છીએ. લાગણી કોઈપણ સંબંધના નિર્માણનો આધાર છે. લાગણી ક્યારેય ઉત્પન કરી શકતી નથી, તે હંમેશા એક વ્યક્તિની અંદર હોય છે. યોગ્ય સમજણ અને કુદરતી સ્વીકૃતિ વ્યક્તિને તેની અથવા સ્ત્રીની લાગણી વિશે ખરેખર જાગૃત કરે છે. કોઈ પણ સંબંધ જાળવવા માટે લાગણી વિશે જાગૃત રહેવું પૂરતું નથી; વ્યક્તિએ તેને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવી પડે છે જેથી અન્ય વ્યક્તિ પણ લાગણી અનુભવી શકે. આમ, વ્યક્તિના સમગ્ર જીવન દરમિયાન તેને જાળવી રાખવા માટે સંબંધને અનુભવવો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. લાગણીની ઓળખ અને અગાઉ ચર્ચા કરાયેલા તમામ સ્તરે લાગણીને પૂર્ણ કરવાના સતત પ્રયાસો તણાવ, હતાશા અને અન્ય નકારાત્મક લાગણીના ભયને દૂર કરી શકે છે.

મૂલ્ય શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નિઃસ્વાર્થ લોકોની સુખાકારી માટે વ્યક્તિઓમાં ઊંડી ચિંતા વિકસાવવાનો છે. વિશ્વ વિવિધતાઓથી ભરેલું છે જે તેમાં સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવે છે. આ વારસો મૂલ્યોના પાયાનું પ્રતીક છે. સંતો અને તત્ત્વચિંતકો ભૌતિકવાદી સ્રોતોની ગેરહાજરીમાં શ્રેષ્ઠ જીવન જીવવાની નિશાની તરીકે સરળતા, શિસ્ત, અહિંસા અને પથ-પ્રદર્શક વિચારો જેવા મૂલ્યોનું સંપૂર્ણ ઉદાહરણ છે. સમસ્યાઓ હલ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેથી, મૂલ્ય શિક્ષણ આપણને તેના નકારાત્મક પાસાને બાજુએ રાખીને, આપણી આસપાસ આપણને જે પણ સારું મળે તે તમામ સ્રોતોમાંથી શીખવાનું શીખવે છે. હંમેશા યાદ રાખવું જોઈએ કે એકનું ભલું કરવું બીજા માટે હાનિકારક ન હોવું જોઈએ. તેમાં દબાણ કરવાનો સમાવેશ થતો નથી. પ્લેટોએ તેમના 'ધ રિપબ્લિક' માં કહ્યું છે કે શિક્ષિત વ્યક્તિની નિશાની એ છે કે તે પોતાના જ્ઞાન અને કુશળતાનો ઉપયોગ કરીને સમાજની વર્તણૂકને સ્વીકારવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તે આપણને સહનશીલતા અને ધીરજ શીખવે છે. મૂલ્ય શિક્ષણ વ્યક્તિની નૈતિકતા વધારવામાં મદદ કરે છે જે ઘણીવાર મહત્વનું સાબિત થાય છે.

આધુનિક માહિતીલક્ષી શિક્ષણને કારણે એવાં હેતુની અવગણના કરવામાં આવે છે, જેનો હેતુ ખાસ કરીને બાળકના બૌદ્ધિક વિકાસમાં છે. આમ, મૂલ્ય શિક્ષણ, સર્વાંગી વિકાસમાં મદદ કરે છે જેમાં વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના તમામ પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે. તે બીમાર મનને તાજું, યુવાન અને તંદુરસ્ત મનમાં પરિવર્તિત કરવાનો સરળ માર્ગ પણ મોકળો કરે છે. મનનું આ પરિવર્તન અન્ય સાથીઓ પ્રત્યે વ્યક્તિની સંવેદનશીલતા વધારવામાં વધુ મદદ કરે છે.

➤ નૈતિક મૂલ્યો અને નૈતિકતાની અસર:

પ્રામાણિકતાનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્તિએ જૂઠું ન બોલવું જોઈએ. અલબત્ત, નિવેદન સાચું છે અને પ્રામાણિકતાનો એક ભાગ બને છે, પરંતુ તે શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થને આવરી લેતું નથી. પ્રામાણિકતાનો મૂળભૂત અર્થ એ છે કે વ્યક્તિએ એવું કંઈપણ ન કરવું જોઈએ જે નૈતિક રીતે ખોટું હોય; તેનો અર્થ એ પણ છે કે તે ક્યારેય અન્ય વ્યક્તિને કોઈ પણ રીતે છેતરશે નહીં અથવા છેતારાશે નહીં. આમ, એવું પણ કહી શકાય કે પ્રામાણિકતા એ અભિનય અને સાચું બોલવાનું સંયોજન છે. પ્રામાણિક હોવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ સત્ય સ્વીકારશે અને બોલશે, ભલે પરિસ્થિતિ તેમની તરફેણમાં ન હોય. તે વ્યક્તિના જીવનમાં મનની શાંતિ અને આત્મસન્માન વધારવામાં મદદ કરે છે. અનાદિકાળથી આપણા જીવનમાં પ્રામાણિકતાનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. વિલિયમ શેક્સપીયરનાં વાક્ય "કોઈ પણ વારસો પ્રામાણિકતા જેટલો સમૃદ્ધ નથી" તે યુગોથી આપણા જીવનનો એક ભાગ હોવાનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ આપે છે.

શિસ્ત એ આત્મ-નિયંત્રણનો સંદર્ભ આપે છે. તે આપણા જીવનનો અવિભાજ્ય ભાગ છે. તે બાળપણથી જ વ્યક્તિને આપવામાં આવે છે. તે આપણા લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવાની એક વ્યવસ્થિત રીત છે. શિસ્ત વિનાનો સમાજ હિંસા જેવી પરિસ્થિતિઓ તરફ દોરી જાય છે. શિસ્ત શીખવા માટે વ્યક્તિને મજબૂત ઈચ્છાશક્તિની જરૂર હોય છે. કુદરત શિસ્તનું સંપૂર્ણ ઉદાહરણ છે કારણ કે જે રીતે સૂર્ય સવારે ઊગે છે અને સાંજે અસ્ત થાય છે અને તેવી જ રીતે, તારાઓ માત્ર રાત્રે જ ચમકતા હોય છે તે આપણને પૃથ્વી અને અન્ય સ્વર્ગીય પદાર્થોને નિયંત્રિત કરવા માટે પ્રકૃતિના પાંચ નિયમ વિશે શીખવે છે.

"સ્વ-શિસ્ત, મુશ્કેલ હોવા છતાં, નકારાત્મક લાગણીઓનો સામનો કરતી વખતે, એક રક્ષણાત્મક પગલું હોવું જોઈએ. ઓછામાં ઓછું આપણે નકારાત્મક લાગણી દ્વારા પ્રભુત્વ ધરાવતા નકારાત્મક વર્તનના આગમનને અટકાવી શકીશું. એકવાર આપણે આનો વિકાસ કરીએ, તેની સાથે પોતાને પરિચિત કરીને, જાગૃતતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠા સાથે, આખરે તે રીત અને જીવનશૈલી, 'આપણા પોતાના જીવનનો એક ભાગ બની જશે'. દલાઈ લામા દ્વારા ટાંકવામાં આવેલા આ શબ્દો વર્ણવે છે કે આપણે કેવી રીતે શિસ્ત કેળવી શકીએ તે આપણા જીવનનો એક ભાગ છે.

મનુષ્યને કેટલાક અનન્ય ગુણોથી સંપન્ન કરવામાં આવ્યા છે જે તેમને પ્રાણીઓથી અલગ બનાવે છે. આમાંના કેટલાક ગુણો છે ઉદાહરણ તરીકે, સર્જનાત્મકતા, કરુણા, ક્ષમા, ધીરજ વગેરે. જો કે, 'તે જ સમયે પ્રાણીની વૃત્તિ અને કેટલીક નકારાત્મક લાગણીઓ, જેમ કે ગુસ્સો, ઈર્ષ્યા, બદલો, લોભ વગેરે... દરેક મનુષ્યના લોહીમાં ક્યાંક છુપાયેલા છે. એવું માનવામાં આવે છે કે માનવ જીવનનો મૂળ હેતુ વૃત્તિ અને નકારાત્મકતા (જે તેમની વર્તણૂકને પ્રાણીઓ જેવી બનાવે છે) જેવા પ્રાણીઓની સાંકળોમાંથી મુક્ત થવું અને મૂળભૂત માનવ ગુણોની દ્રષ્ટિએ વિકાસ કરવો છે. નૈતિક મૂલ્યો આ ગુણોની અભિવ્યક્તિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ માનવીય ગુણોની અભિવ્યક્તિને મજબૂત કરીને વ્યક્તિ ધીમે ધીમે શુદ્ધતા અને સંપૂર્ણતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં, શક્તિહીનતા અને હતાશાની લાગણી ઓછી થાય છે અને વ્યક્તિ પોતાની જાતમાં ઘણો વિશ્વાસ અનુભવી શકે છે અને વિશ્વાસ રાખી શકે છે કે તે સકારાત્મક હેતુ માટે અન્યને પ્રભાવિત કરી શકશે. આ આત્મવિશ્વાસ ખૂબ જ ઊંડો સંતોષ આપે છે.

પ્લેટો કહે છે કે, માણસ તેના અભ્યાસ માટે શિક્ષણ અને શિક્ષણ સાથે સંબંધિત તમામ બાબતો કરતાં વધુ ઉચ્ચ અથવા પવિત્ર

હેતુ રજૂ કરી શકતો નથી. એરિસ્ટોટલ લખે છે, "શિક્ષિત પુરુષો અશિક્ષિત લોકો કરતા એટલા જ શ્રેષ્ઠ છે જેટલા મૃતકો કરતા જીવતા લોકો શ્રેષ્ઠ છે." ઉપનિષદો કહે છે કે, સમગ્ર શિક્ષણ દરમિયાન વ્યક્તિ અમરત્વના ફળનો આનંદ માણે છે. ભગવદ્ ગીતા પણ કહે છે કે, પૃથ્વી પર જ્ઞાનથી વધારે શુદ્ધિકરણ બીજું કંઈ નથી. આધુનિક સમયમાં પણ શિક્ષણ એક મહાન અપ્રતિરોધક શક્તિ છે જેણે સમગ્ર વિશ્વને પોતાની સાથે જોડી દીધું છે. આજના સુસંસ્કૃત વિશ્વમાં બાળકોને તેમનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા માટે સંપૂર્ણ રીતે સજ્જ કરવાના હેતુથી દરેક દેશમાં ઉભરતી પેઢીના શિક્ષણ પર દર વર્ષે મોટી રકમ ખર્ચવામાં આવે છે. આપણે તેને આપણા પોતાના જીવનમાં પણ લાગુ કરી શકીએ છીએ. આપણા ભૌતિક શરીર નિર્માતાઓ ભગવાનની જેમ આપણા માતા-પિતા છે. પરંતુ આપણા જીવન નિર્માતાઓ આપણા ગુરુઓ (શિક્ષકો) છે જે આપણને કુંભારની જેમ આપણા જીવનને એક ખાસ વળાંક, આકાર આપે છે.

શિક્ષણના આદર્શમૂલક ખ્યાલ માટે જરૂરી છે કે શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ ચોક્કસ નૈતિક પરિસ્થિતિઓને અનુરૂપ હોય. અલબત્ત, શિક્ષણની તમામ વિભાવનાઓ નિયમો દ્વારા નિર્દિષ્ટ વ્યાખ્યાની પ્રકૃતિ દ્વારા છે. પરંતુ કહેવાની બીજી રીત એ છે કે આ વ્યાખ્યા, ખ્યાલની મૌખિક પ્રતિરૂપ હોવાથી, ઉદાહરણોના બાકાત અને સમાવેશ માટેના માપદંડને સ્પષ્ટ કરે છે, આ માપદંડને કેટલીકવાર પસંદગીઓ સાથે જોડવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષણની ઈરાદાપૂર્વકની વ્યાખ્યા એક જ પાઠ શીખવવામાં ઉદાહરણરૂપ છે. કોઈ ચોક્કસ સંદર્ભમાં વ્યક્તિને બૌદ્ધિક રીતે કંઈક શીખવવાનો પ્રયાસ કરવા પર ભાર મૂકે છે. તે કડક વર્તણૂકની તકનીકો અને વર્તણૂકની નિર્ધારિત રીતને નકારી કાઢે છે. આમ ધોરણાત્મક ખ્યાલ શિક્ષણની અન્ય વિભાવનાઓમાં છવાયેલો છે તે એક સામાન્ય શબ્દ છે. તે પ્રવૃત્તિઓના જૂથને નિયુક્ત કરે છે. તાલીમ અને સૂચના એ

પ્રાથમિક સભ્યો છે અને ઉપદેશ અને સ્થિતિ નજીકના સંબંધીઓ છે જ્યારે પ્રચાર અને ધાકધમકી એ જૂથના સભ્યો બિલકુલ નથી.

જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજાને માહિતી અથવા કૌશલ્ય પ્રદાન કરે છે ત્યારે તે ક્રિયાને શિક્ષણ તરીકે વર્ણવવી સામાન્ય છે. પરંતુ દરેક રીતે નહીં, શિક્ષણ તરીકે અન્ય ગણતરીઓમાં શિક્ષણ લાવવું, અને શિક્ષણના દરેક કાર્યને શિક્ષણના પ્રોગ્રામમાં સ્થાન નથી. શિક્ષણના તત્વચિંતકોએ શિક્ષણની વિભાવનાનું તેના સામાન્ય અર્થમાં વિશ્લેષણ કર્યું છે અને શિક્ષણ, શિક્ષણની તાલીમ, યોગ્ય ઉપદેશ જેવા વેપારના ખ્યાલોથી અલગ પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ પ્રયાસોનો મુખ્ય વિષય દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે આ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ વલણના ખામીયુક્ત સ્વરૂપમાં પરિણમે છે કારણ કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓની તર્કસંગત શક્તિઓને પૂરતા પ્રમાણમાં વધારવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

શિક્ષકો એવા લોકો છે જેઓ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ચોક્કસ હોદ્દો ધરાવે છે. આ સરળ હકીકત પર ભાર મૂકવા માટે કોઈ માફી માંગવામાં આવતી નથી, કારણ કે તેની પ્રચંડ અસરો છે. દરેક વ્યક્તિ વિશિષ્ટ છે. સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક અનુભવો તેમની આત્મકથા બનાવે છે. આ તેમની સ્વની ભાવના માટે બીજાનું મહત્વ પ્રદાન કરે છે અને તેમના વ્યક્તિત્વના દ્રષ્ટિકોણને પ્રભાવિત કરે છે. દરેક વ્યક્તિનો વિકાસ જીવનભર ચાલુ રહે છે. પરંતુ પ્રારંભિક રચનાત્મક અનુભવો મહત્વપૂર્ણ રહે છે. ખરેખર, કારણ કે વ્યક્તિગત ગુણો, જેમ કે વિશ્વાસ મૂકવાની ક્ષમતા અને પોતાની જાતને પ્રસ્તુત કરવા અને કોઈની પર વિશ્વાસ મૂકવાનો આત્મવિશ્વાસ રાખવો, શિક્ષણમાં ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે, ખાસ કરીને શિક્ષકો તેમના વર્ગખંડમાં જે રજૂ કરી શકશે તેમાંથી મોટાભાગના તેમના દ્વારા પ્રભાવિત થશે.

ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમ, બાળકને પરિવારમાં પ્રથમ પાઠ મળે છે. પ્રાપ્ત થયેલી છાપ અને પારિવારિક વાતાવરણ અમિટ છે અને સમગ્ર જીવન માટે રહે છે. ઘણા શિક્ષણવિદોએ બાળકના શિક્ષણમાં પરિવારની ભૂમિકા વિશે ખૂબ જ વાત કરી છે. મૂલ્યો સત્ય સાથે સંબંધિત નથી અને તેની કોઈ જ્ઞાનશાસ્ત્રીય માન્યતા નથી. તેઓ સ્વયંસિદ્ધ અને સૌંદર્ય શાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત છે અને પ્રકૃતિમાં નિર્ણયાત્મક છે. મૂલ્ય પ્રણાલીઓ એ અનુભવ, ઉપયોગિતા અને સંતોષનું અંતિમ પરિણામ છે, જે જીવનના અનુભવો, જરૂરિયાતો, ધ્યેયો અને માન્યતાઓની પરિપૂર્ણતામાં તેમનો માર્ગ શોધે છે. શિક્ષણનું મૂલ્ય મૂલ્યો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે, કારણ કે સમગ્ર શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા અને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા વ્યક્તિઓ અને સમાજ દ્વારા યોગ્ય માનવામાં આવતા મૂલ્યોની અભિવ્યક્તિ છે. જો કે, મૂલ્યો સાથે વ્યવહાર કરવામાં ગંભીર સમસ્યાઓ છે, જેમ કે મૂલ્યોની વ્યક્તિલક્ષી પ્રકૃતિ અને જૂથમાં મૂલ્યોની વિવિધતા. શાળાઓએ વિદ્યાર્થીઓને મૂળભૂત મૂલ્યો સાથે આત્મસાત કરવાનું અને ઈચ્છિત મૂલ્ય દિશાઓ સ્થાપિત કરવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ, પરંતુ આ મૂલ્ય પ્રણાલીઓ સમાજથી સમાજ, રાષ્ટ્રથી રાષ્ટ્ર અને સમુદાયથી સમુદાયમાં બદલાઈ શકે છે. શિક્ષણના મૂલ્યોમાં માનવ જીવન, સ્વતંત્રતા, ન્યાય, સત્ય, અહિંસા અને અન્ય મૂળભૂત મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આ મૂલ્યોમાં વ્યક્તિના જીવનની ફિલસૂફીનો સમાવેશ થાય છે અને તેમાં સ્નેહ, સંભાળ, માર્ગદર્શન, આદર, ગૌરવ, કૃતજ્ઞતા અને પ્રેમનો સમાવેશ થાય છે. યોગ, એક એવી શાખા કે જે

વ્યક્તિની સહજ શક્તિમાં સુધારો કરે છે અથવા વિકાસ કરે છે, તે સંપૂર્ણ આત્મ-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવામાં અને વ્યક્તિગત આત્માને ભગવાનની સાર્વત્રિક ભાવના સાથે જોડવામાં મદદ કરી શકે છે. શાળાઓ નિયમિત કસરત, સ્વચ્છતા અને ઉત્સાહી જીવન દ્વારા શારીરિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપીને નૈતિક શિક્ષણમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષકો કસરત, આરામ, આહાર અને અભ્યાસમાં સંતુલન જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, જે બાળકોના એકંદર આરોગ્યમાં ફાળો આપે છે. જો કે, કૌટુંબિક માળખું, મૂડી, વિશ્વની વાસ્તવિકતાઓ અને મીડિયા જેવા પરિબલોને કારણે શિક્ષણ પ્રણાલીની ભૂમિકા ઘટી રહી છે. આ વ્યવસ્થાએ નૈતિક અને નૈતિક મૂલ્યોના સંરક્ષક તરીકેની તેની ભૂમિકા ગુમાવી દીધી છે અને તેનો ભાર આર્થિક અને બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્યો તરફ વળ્યો છે. શિક્ષિત લોકોમાં પ્રામાણિકતા અને નૈતિકતા દુર્લભ વસ્તુઓ બની ગઈ છે. ઔપચારિક અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્યોના આ ચાર મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રો વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ કરવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા નથી. માતા-પિતા નૈતિક શિક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, વર્તનની સતત અને દૃશ્યમાન નૈતિકતા પૂરી પાડે છે. માતા-પિતા સાથે નૈતિક વિકાસ સ્તર નૈતિક ખ્યાલનો ફાળો આપે છે અને બાળકો એકંદર વિકાસ માટે ફાળો આપે છે.

શાળાના શિક્ષણમાં પરંપરાગત રીતે જ્ઞાનાત્મક કુશળતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ મૂલ્યોનું શિક્ષણ એક નિર્ણાયક શૈક્ષણિક ઉદ્દેશ છે. સમાજ ઈચ્છે છે કે શાળાઓ માત્ર જાણકાર અને કુશળ વ્યક્તિઓનો જ નહીં પરંતુ સારા નાગરિકોનો વિકાસ કરે. આ વિચાર શરૂઆતના દિવસોમાં 3 RRRના શિક્ષણ સાથે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેને લાંબા સમયથી માન્યતા આપવામાં આવી છે. સમાજની જવાબદારીઓ નિભાવવા માટે યુવાનોને સંવર્ધિત કરવામાં શિક્ષણ એક આદર્શમૂલક કાર્ય કરે છે, અને તે સમાજની સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે જરૂરી છે. મૂલ્ય પ્રણાલી એ સંસ્કૃતિનો સૌથી આવશ્યક ભાગ છે, અને વિદ્યાર્થીઓમાં ઈચ્છનીય મૂલ્યોને વિકસાવવામાં શિક્ષણનું નિર્ણાયક કાર્ય છે. તેથી, મૂલ્યોને આત્મસાત કરવા અને વધારવા માટેનાં પ્રયાસો એ શિક્ષણ, શાળા અને વર્ગખંડનું નિર્ણાયક કાર્ય બની જાય છે.

➤ સંદર્ભ સૂચિ :

- “Yoga for health and fitness” Published in Smarika, AIY Sammelan, 22-23 June,1991 Jaipur, Page.48.
- “Yogic exercise therapy for low back pain” Published in Yoganjali, M.P. Yoga council Bhopal (M.P.) Vol.4’33,1990.
- “Yog tatha Saririk Siksha” (Hindi)Published in Bhartiya adhunik siksa, NCERT, New Delhi, VI;2;60- 63,October,1988

માનવતાવાદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો

Dr. Ankita J. Acharya

Shri C.H.Shah Maitri Vidhyapeeth, Surendranagar

પ્રસ્તાવના :

પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં માનવ એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યો છે. ત્યારે તે અસ્તિત્વની શૂન્યતા (Existential Vacuum) અનુભવી રહ્યો છે. મનુષ્ય નિઃસહાય થઈને વિશ્વને ઓહિયાં કરી જનાર વિરોધાભાસીનો મૂક સાક્ષી બની રહ્યો છે. તે દ્વિધાત્મક પરિસ્થિતિ અનુભવી રહ્યો છે. એક તરફ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ ફૂટકે અને ભૂસકે થઈ રહ્યો છે અને માનવી પાસે ભૌતિક સુખ સમૃદ્ધિનાં અનેકવિધ સાધનો ઉપલબ્ધ છે. ત્યારે માનવ થઈ રહ્યો છે અને માનવની પાસે ભૌતિક એક પ્રકારની આંતરિક રિક્તતાથી પીડાઈ રહ્યો છે. આવી ભૌતિક સુખસમૃદ્ધિમાં આલોટતા એકવીસમી સદી તરફ અભિમુખ થતા માનવસમાજમાં અસંતોષ અને હતાશા - નિરાશાની હૃદયવેધક ચીસો સંભળાય છે. એક તરફ માનવે અવકાશ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે તો બીજી તરફ તે દિશાશૂન્ય બનીને શાંતિનીશોધમાં ભટકી રહ્યો છે. અનંત અને અપરાજિત સુખની લાલસામાં ભટકતો માનવી આજે વધુને વધુ નિરાશા હતાશાની ગર્તામાં ધકેલાતો જાય - છે. સુખની શોધમાં નીકળેલો આજનો માનવ દુઃખના દરિયામાં ડૂબકાં મારે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે માનવીના અર્થપૂર્ણ જીવનના પાયાને આજે લૂણો લાગ્યો છે કારણકે આપણાં આપણા ભૂતકાલીન ભવ્ય યશોજ્વલ સાંસ્કૃતિક વારસાથી વિમુખ થતા ગયા છીએ.

ટાગોરના શિક્ષણદર્શનના આધારભૂત સિદ્ધાંતો (Basic Principles of Tagore's Educational Philosophy) મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો :

- (1) વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય વિચારધારા અને સાંસ્કૃતિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ .
- (2) બાળકોને શહેરની ગંદકી કે વિકૃતિઓથી દૂર પ્રકૃતિના ઘનિષ્ઠ સાન્નિધ્યમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ (3) બાળકોમાં સંગીત , અભિનય અને ચિત્રકલાની યોગ્યતાઓનો શિક્ષણ દ્વારા વિકાસ સાધવો જોઈએ .
- (4) બાળકોને ઉત્તમ માનસિક ખોરાક પૂરો પાડવો જોઈએ કે જેથી તેમનો વિકાસ વિચારોના પર્યાવરણમાં શક્ય બને.
- (5) શિક્ષણનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રીય હોવું જોઈએ ભારતના ભૂતકાળની ભવ્ય ગાથા અને ભાવિના સ્વપ્નોને ધ્યાનમાં રાખી . શિક્ષણ આપવું જોઈએ
- (6) શિક્ષણનો સમાજજીવન સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોવો જોઈએ શિક્ષણ સમાજના સંદર્ભમાં ગતિશીલ સજીવ અને . વ્યાપક હોવું જોઈએ
- (7) વ્યક્તિની નૈસર્ગિક જન્મજાત અંતર્ગત શક્તિઓનો વિકાસ અને વ્યક્તિના સંતુલિત સર્વાંગીણ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એવો કેળવણીનાં ધ્યેયો હોવાં જોઈએ .
- (8) શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોવું જોઈએ કારણકે વિદેશી ભાષા દ્વારા શાશ્વત અને સનાતન મૂલ્યોનું આવિષ્કરણ થતું નથી .
- (9) સામાન્ય વિશાળ જનસમૂહના શિક્ષણ પ્રસાર માટે દેશી ગામઠી પ્રાથમિક શાળાઓ જીવંત કરવી .
- (10) શિક્ષણની પ્રક્રિયાનો જીવન , પ્રકૃતિ અને સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ . ઉપરોક્ત શિક્ષણના સિદ્ધાંતો જોયા પછી હવે ટાગોરની દૃષ્ટિએ શિક્ષણની સંકલ્પનાનો કરીશું

▪ કેળવણીના હેતુઓ (Objectives of Education) :

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આજીવન કેળવણીકાર હતા , તેમણે સ્વયંસ્કૂરણથી કેળવણીના પ્રયોગો કર્યા છે . તેમના દૃષ્ટિકોણ અનુસાર કેળવણીના વિવિધ હેતુઓ નિમ્નલેખિત છે

(1) શારીરિક વિકાસ (Physical Development) :

ટાગોર શારીરિક વિકાસને મહત્ત્વપૂર્ણ ગણતાખાસ કરીને બાલ્યાવસ્થાના શિક્ષણમાં બાળકનો શારીરિક વિકાસ . શારીરિક ઉપેક્ષા કરીને બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપવાનો તેમનો સખત વિરોધ હતો . તેમ દઢપણે માનતા હતા . થવો જોઈએ શિક્ષણનું મહત્ત્વનું ધ્યેય શારીરિક વિકાસનું પ્રારંભિક અવસ્થાથી જ હોવું જોઈએ .

(2) માનસિક કે બૌદ્ધિક વિકાસ (Intellectual Development) :

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શારીરિક વિકાસની સાથે માનસિક બૌદ્ધિક વિકાસને મહત્ત્વ આપતા તેઓ બાળકમાં સ્વતંત્ર શિક્ષણ દ્વારા વિચારશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ વિકાસ થાય તેમ માનતાં વ્યક્તિનો વૈચારિક કે માનસિક ગુલામીમાંથી મુક્તિ દ્વારા સ્વતંત્ર વૈચારિક અભિવ્યક્તિ અને કલ્પનાશક્તિના વિકાસને શિક્ષણનું મહત્ત્વનું ધ્યેય માનતા હતા કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે વ્યક્તિ પરંપરાગત વૈચારિક જડતા અને અંધત્વમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર વૈચારિક અભિવ્યક્તિ કરવા પ્રેરાય .

(3) નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ (Moral and spiritual Development) :

શિક્ષણનું મહત્ત્વનું ધ્યેય વ્યક્તિના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્થાનનું હોવું જોઈએસાયું શિક્ષણ વ્યક્તિમાં નીતિમત્તા કે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ગુણોનો આવિષ્કાર કરે તેવું હોવું જોઈએ આંતરિક શિસ્ત અને સંયમ આથી , આંતરિક શાંતિ અને સમૃદ્ધિ , એકાન્ત અને મૌનની સાધના ઉચ્ચ સાદું અને સંયમી જીવન અને સાહજિકતાના તેઓ પુરસ્કર્તા હતા . Simple living and high thinking નો આદર્શ કેળવણી દ્વારા મૂર્તિમંત થવો જોઈએઆવા ગુણોના વિકાસથી આત્મનિર્ણય, આત્મનિર્ભયતા , આંતરિક સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ થાય છે આમ , થવાથી વ્યક્તિ અંધશ્રદ્ધા , વહેમો અને પૂર્વગ્રહોમાંથી મુક્ત થઈ 'સ્વ'નો વિકાસ સાધવા માટે સક્ષમ બને છે .

(4) પૂર્ણજીવનનો કેળવણી માટે સુસંવાદી વિકાસ (Harmonious development of education for fullness)

કેળવણી માનવના સર્વાંગીણ વિકાસની પ્રક્રિયા છેમાનવમાં રહેલી અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણત્વ તરફની ગતિ છે . અંતર્ગત શક્તિઓનો સુસંવાદી વિકાસ એ શિક્ષણનું મહત્ત્વનું ધ્યેય છે તેમ તેઓ માનતા હતાશિક્ષણ દ્વારા સંપૂર્ણ તેઓ વ્યક્તિવિકાસ થી પૂર્ણ માનવનો વિકાસ થાયકેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે જેના માનવનો વિકાસ થવો જોઈએ સાથે સામાજિક વિકાસનું સામંજસ્ય સ્થાપવું જોઈએ તેમ માનતા

(5) આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનો વિકાસ (Promotion of International Understanding) :

કેળવણી દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ અને સદભાવના નો વિકાસ થવો જોઈએરા આંતરરાષ્ટ્રીય તેઓ કેળવણી દ્વારા જ્ઞાન, આંતરરાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક બંધુત્વ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંવાદિતાના હિમાયતી હતા. તેઓ માનતા કે તેઓ આથી જ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સમન્વયના હિમાયતી હતાવિશ્વભારતી એ તેમના આ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે આજ પર્યંત . કાર્યાન્વિત રહ્યું છે

▪ મુલ્યઆધારિત શિક્ષણનું મહત્ત્વ:

પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથેસાથ મૂલ્યાભિમુખ થતો જાય તે જરૂરી છેરાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ(1986) ના અહેવાલમાં આવશ્યક મૂલ્યોના ઉપયોજન પ્રત્યેના વધતા જતા અભિનિવેશ તથા સમાજમાં વધતી જતી હતાશાયે સામાજિક તેમજ નૈતિક મૂલ્યોના ખેડાણ માટે શિક્ષણને એક સબળ સાધન બનાવવા માટે

અભ્યાસક્રમમાં પરિવર્તનોની આવશ્યકતા પર પ્રકાશ પાડ્યો છેમૂલ્યશિક્ષણનાં મૂળ સંસ્કૃતિના જતન અને સંવર્ધનમાં રહેલાં છે અક્ષરજ્ઞાન નથી કેળવણી માત્ર મનુષ્યને અપાતું . દરેક સમાજે સાંસ્કૃતિક વિરાસતને મહત્ત્વ આપ્યું છે ., એ એક મૂલ્ય છે મૂલ્ય શિક્ષણનું .જે દીર્ઘકાળ સુધી સમગ્રશિક્ષણ જગતના અનુસંધાનમાં વ્યક્તિના જીવન પર પ્રભાવ પાડે છે . મહત્ત્વ દર્શાવતાં એક ક્ષેત્રવર્ણીકારે સમુચિત રીતે દર્શાવ્યું છે કે ...“ સાંપ્રતમાં મનુષ્ય કુંઠિત સમસ્યાઓ સંમુખ ઊભો છે . વિજ્ઞાનનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન થાય તો તેની સંવેદનાઓ પ્રાવિષિક, તેની પાછળ અપેક્ષિત કે સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદક કાર્ય મૂલ્ય શિક્ષણ પતન થાય છે મનુષ્ય જીવન માટેનો ઉત્સાહ ગુ .માવે છે અને તેની અંદર રહેલી સર્જનશક્તિ નાશ પામે છે) . શિક્ષણ માટે ત્રણ રીતે વિચારવું જોઈએ .1) બૌદ્ધિક શિક્ષણ , (2) નૈતિક , સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો અંગેનું શિક્ષણ , (3) જીવન ઉપયોગી અલગ રીતે આપવાની જરૂરિયાત વિશે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા છેજો બાળકોને .ે સાકું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની મેળે સારાં મૂલ્યો આત્મસાત્ કરશે એવી માન્યતા છેથી છતાં ઘણા સમય . આઝાદી પહેલાં ગાંધીજીની બુનિયાદી .ભારતના શિક્ષણમાં મૂલ્યશિક્ષણની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તાલીમના શિક્ષણના હેવાલમાં મૂલ્યશિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવેલો ત્યારબાદ રાધાકૃષ્ણન્ યુનિવર્સિટી પંચ ., મુદલિયાર કમિશન શ્રી પ્રકાશ સમિતિ , કોઠારી મિશન અને ત્યારબાદ 1986 ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં પણ મૂલ્યોના શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

▪ ઉપસંહાર

મૂલ્ય સંકલ્પના વિશે હંમેશાં ચિંતિત રહેવાનું કારણ એ છે કે જીવંત રહેવા માટે સમાજ પાસે એવાં મૂલ્યો હોવાં જોઈએ કે જેમાં તેનો પ્રત્યેક સભ્ય શ્રદ્ધા ધરાવતો હોયઉત્થાન અને પતનના અભ્યાસ દ્વારા આપણે એ શીખવું રાષ્ટ્રોના . .તે જ પતનનું પ્રથમ લક્ષણ છે .જોઈએ કે વિનિપાતનો આરંભ વિચાર અને મૂલ્યોમાંના વિશ્વાસના હાસથી જ થાય છે આમ મૂલ્ય અંગેની સંકલ્પના તેની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છેમૂલ્ય .આ વ્યાખ્યાઓ વિભિન્નતા ધરાવે છે . ના વિશે ચિંતિત રહેવાનું કારણ એ છે કે જીવંત રહેવા માટે સમાજ પાસે એવાં મૂલ્યો હોવાં જોઈએ જેમાં પ્રત્યેક સંકલ્પ સંસ્કૃતિ અને મૂલ્ય પરસ્પરાવ .સભ્ય શ્રદ્ધા ધરાવતો હોયલંબી છે – પૂરક છે સંસ્કૃતિ એ મૂલ્યોનો સ્રોત અથવા ઉદ્ગમસ્થાન જ્યારે મૂલ્યોના સિંચન દ્વારા સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન થાય છેસંસ્કૃતિનું પોષણ અને વિકાસ જે તે સમાજનાં મૂલ્યો પર અવલંબે . .આ ઉપરથી મૂલ્યોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ થઈ જશે .છેરવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું શિક્ષણદર્શન તેમના પરંપરાગત શિક્ષણપ્રણાલી સામેના આક્રોશમાંથી પ્રગટ થયેલું છે શાળાની જડ શિક્ષણપ્રણાલીઓ ., સંવેદનાહીન શિક્ષકો , કેદખાના જેવી શાળાઓએ બાળકોના વ્યક્તિત્વને મુરઝાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો ફાળો આપ્યો છે તમ તેઓ માનતા હતાશિક્ષણ સામેની અસંતોષની . અગનજવાળા અને આક્રોશ માથી તેમનું શિક્ષણ દર્શન જન્મેલું છેવૈશ્વિક ચેતનાનો સ્પર્શ ગૂમાવી ચૂકેલી નિર્જીવ શાળાઓ . નાં જેવી વધુ લાગે છેશૈક્ષણિક કારખા

માનવતાવાદ સંદર્ભમાં બુદ્ધનો અભિગમ

Dr. Mamta P. Acharya

Desai C.M.Arts & Commerce College

Viramgam

Abstract

વર્તમાન સમયમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 જે અમલમાં આવી છે તેમાં માનવ મૂલ્યને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તેમજ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી જેવા વિષયમાં આપણી પરંપરાઓ, આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓ આપણા વેદો આ બાબતે ઘણું મહત્વ અપાયું છે આપણે બધા માહિતીક્રાંતિના યુગમાં જીવી રહ્યા છીએ ખેતી ક્ષેત્રે ક્રાંતિ, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ, સંદેશાવ્યવહારની ક્રાંતિ તેમજ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે આપણે અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ કરી છે વિનાશક અણુશસ્ત્રો, પ્રક્ષેપાત્રો, રાસાયણિક શાસ્ત્રોના ગંજ ખડકાયા છે આ બધું હોવા છતાં શહેરોમાં સિમેન્ટ કોંક્રીટનાં જંગલો ઊભાં થઈ રહ્યાં છે.

- માનવ માનવ અંતરો વચ્ચેનું અંતર દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે

નવજાગૃતિ એ માનવજીવનના વિવિધ પાસાને સ્પર્શતું એક વ્યાપક આંદોલન હતું પ્રાચીન સાહિત્ય અને કલાના પુનર્જન્મ સાથે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓને આત્મસાત્ કરેલાં ચાર લક્ષણોનો સમાવેશ નવજાગૃતિમાં થતો હતો, આ ચાર લક્ષણો નીચે મુજબનાં હતાં; (1) બુદ્ધિવાદ (2) માનવતાવાદ (3) ભૌતિકવાદ (4) ઉદારતા.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિએ જનસમાજમાં આર્થિક અને ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધારી ખરી પરંતુ માવન યંત્ર બની ગયો માનવ વચ્ચેના સંબંધોમાં ઉષ્માની બાદબાકી થવા માંડી - માનવ સંબંધોનાં સમીકરણો બદલાયાં.

મનુષ્ય સાચા અર્થમાં માનવતાવાદની ઉપાસના કરવી હોય તો આ અષ્ટાંગ માર્ગના પંથે પ્રયાણ કરવું જોઈએ. આ માર્ગે આત્મસાત્ કરવાથી માનવતાનાં ઉચ્ચ શિખરો સર કરી શકાય છે અને માનવ, માનવમાંથી મહામાનવ અને નરમાંથી નારાયણ બની શકે છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં નીતિપાલન અંગે પાંચ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે જેને પંચશીલ કહેવામાં આવે છે. માનવતાવાદ એ જનસેવા એ પ્રભુસેવામાં માને છે તેથી, તેને માનવકલ્યાણવાદ પણ કહેવામાં આવે છે તે માનવ માનવ વચ્ચેની જાતિ, જ્ઞાતિ અથવા ગમે તે પ્રકારની દીવાલો તોડીને માનવાતની પૂજામાં માને છે અને તેથી જ આધુનિક માનવતાવાદ વૈશ્વિકતા, આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ અને ભ્રાતૃત્વની હિમાયત કરે છે.

પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સમયમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 જે અમલમાં આવી છે તેમાં માનવ મૂલ્યને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તેમજ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી જેવા વિષયમાં આપણી પરંપરાઓ, આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓ આપણા વેદો આ બાબતે ઘણું મહત્વ અપાયું છે આપણે બધા માહિતીક્રાંતિના યુગમાં જીવી રહ્યા છીએ ખેતી ક્ષેત્રે ક્રાંતિ, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ, સંદેશાવ્યવહારની ક્રાંતિ તેમજ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે આપણે અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ કરી છે વિનાશક અણુશસ્ત્રો, પ્રક્ષેપાત્રો, રાસાયણિક શાસ્ત્રોના ગંજ ખડકાયા છે શહેરોમાં સિમેન્ટ કોંક્રીટનાં જંગલો ઊભાં થઈ રહ્યાં છે આ બધું હોવા છતાં માનવ

- માનવ અંતરો વચ્ચેનું અંતર દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે આધુનિક સાધનો કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ, ઇ-સુવિધાઓ વધી હોવા છતાં માનવ આજે એકલતા અનુભવી રહ્યા છે. દરેક સંસ્કૃતિ અને દરેક ધર્મની પોતાની પરંપરાઓ તથા હોય છે જે લોકોને એક તાંતણે બાંધે છે અને સામુહિક જીવનની રચના કરે છે આ રીતે વર્તણુક અને માનવીય સમાજના નીતિ નિયમો બને છે જો માનવ જાતને એકતા અને સમાનતાની અનુભૂતિ થાય અને દરેક વ્યક્તિ આ

ભાવનાને આત્મસાત કરે તો માનવ સમાજની પ્રગતિમાં સંસ્કૃતિ ધર્મ અને ભાષાઓ અવરોધ રૂપ બનતા નથી . માનવતાવાદી મૂલ્યો સમજવા માટે સ્વામી વિવેકાનંદ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ,ગાંધીજી ,ગૌતમ બુદ્ધ જેમના ઉપદેશ વર્તમાન સમયમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે ભગવાન બુદ્ધના સંદેશ પ્રમાણે .'અખ દિપો ભવ ' એટલે કે 'તમે જ સ્વયં દીપક બનો'. જ્યારે વ્યક્તિ સ્વયં પ્રકાશિત થાય થાય છે વ્યક્તિમાં જ્ઞાનરૂપી દીપક પ્રગટ થાય છેત્યારે તે સંપૂર્ણ દુનિયાને પ્રકાશિત . આ બાબત આત્મનિર્ભર ભારત બનવા માટે પ્રેરકરૂપ છે. કરે છે નવો માર્ગ ચીંધે છે

નવજાગૃતિ આંદોલને માનવજીવનમાં મૂળભૂત પરિવર્તનો આણ્યાં હતાંબૌદ્ધિક અને માનસિક પ્રગતિ યા ક્રાંતિ . તેનું મુખ્ય લક્ષણ હતું , નવજાગૃતિમાં આરબોની પડતી , વિચારકોના ચિંતનની અસરો , કોન્સ્ટન્ટીનોપલનું પતન , ધર્મયુદ્ધો , કાગળ અને છાપખાનીની શોધ , સામંતશાહીનું પતન અને શહેરોનો વિકાસ વગેરે પરિબળોએ નવજાગૃતિ ફેલાવવામાં મહત્વનું કાર્ય કર્યું હતું ખાસ કરીને ., વૈજ્ઞાનિક વલણોનો વિકાસ , ધાર્મિક ચેતના , કલા અને સ્થાપત્યમાં નવી પ્રયુક્તિઓ અને નૂતન પ્રકારના સાહિત્યે નવજાગૃતિને પ્રેરણા આપી હતી ,

▪ નવજાગૃતિના લક્ષણો :

નવજાગૃતિ એ માનવજીવનના વિવિધ પાસાને સ્પર્શતું એક વ્યાપક આંદોલન હતું પ્રાચીન સાહિત્ય અને કલાના પુનર્જન્મ સાથે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓને આત્મસાત કરેલાં ચાર લક્ષણોનો સમાવેશ નવજાગૃતિમાં થતો હતો , આ ચાર લક્ષણો નીચે મુજબનાં હતાં ; (1) બુદ્ધિવાદ (2) માનવતાવાદ (3) ભૌતિકવાદ (4) ઉદારતા આમાં બે મુખ્ય લક્ષણો છે

• માનવતાવાદ :

નવજાગૃતિનું મહત્વનું લક્ષણ માનવતાવાદ હતું માનવજીવનની સર્વપ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રમાં ધર્મ નહિ ; માનવ હોવો જોઈએ તે વિચારનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થવા લાગ્યો હતો જીવનમાં આધ્યાત્મિકવાદના અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડના અતિરેકને બદલે માનવજીવનની ઉન્નતિને સ્થાન અપાવા લાગ્યું માનવના ભાવિ કરતાં વર્તમાન મહત્વનો છે ., તેનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો વર્તમાન જીવનનાં સુખદુઃખ , આશા , નિરાશાઓને ધ્યાનમાં લઈ માનવજીવન વધુ સુખી અને સમૃદ્ધ બને તે બાબત તરફ લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત થવા લાગ્યું , માનવજીવનનું મહત્વનું ધ્યેય સુખ અને શાંતિનું હતું . સાહિત્ય, વિદ્યા અને કલામાં માનવરુચિ અને ભાવનાઓને પ્રાધાન્ય મળવા માંડ્યું આ માનવતાવાદનાં લક્ષણોમાંથી . વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો વિચાર અંકુરિત થયો હતો તેણે આ લક્ષણને લીધે વિશ્વમાં માનવતા તરફનાં વલણો દઢ થવા માંડ્યા માનવતાવાદને સાહિત્ય, શિક્ષણ અને કલામાં કેન્દ્રવર્તી સ્થાન મળવા લાગ્યું .

• ભૌતિકવાદ ભૌતિક સાધનોનું મહત્વ)ત્વ : (

નવજાગૃતિનું બીજું મહત્વનું લક્ષણ ભૌતિકવાદ હતું પરલોકના કાલ્પનિક સુખને બદલે , મુક્તિ કે મોક્ષને બદલે માનવનાં ભૌતિક સુખોને વર્તમાન જીવનને પ્રધાન્ય મળવા લાગ્યું પાર અને વાણિજ્ય પર વધારે ભાર ખેતીને સ્થાને વે . ધર્મપ્રધાન પ્રવૃત્તિ . મુકાવા લાગ્યોઓને સ્થાને હવે અર્થપ્રધાન પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થવા લાગ્યો ભૌગોલિક શોધોથી પરદેશો અને પરદેશી પ્રજાઓ સાથેનો સંપર્ક થવા લાગ્યો આ . ત્યાંનાં ભૌતિક સાધનો તરફનું આકર્ષણ વધવા લાગ્યુંભૌતિકવાદી બનવા લાગ્યાં સમયગાળામાં લોકો

▪ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ:

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ એ ભૌગોલિક શોધખોળોનું એક દૂરગામી પરિણામ છે પંદરમી અને સોળમી સદીની ભૌગોલિક . આ સંસ્થાનોમાંથી નજીવા કાચો માલ લાવીને પોતાના દેશમાં પાકો . શોધોને પરિણામે સંસ્થાનવાદનો જન્મ થયો હતો મોટા પાયા પર ઉત્પાદન વધારવા . નાવીને ધૂમ વેચાણ કરવાનું શરૂ કર્યુંમાલ બચત્રોની જરૂર પડવા માંડી આથી ., યંત્રો શોધાયાં ખેતીવાડીનાં . નવા ઉદ્યોગો સ્થપાયા . ભરપૂર ઉત્પાદન થવા લાગ્યું યંત્રોની વિવિધ ક્ષેત્રો પર અસર થઈ .

વરાળ . ફારમાં યંત્રો શોધાયાંયંત્રો શોધાયાં વાહનવ્યવહારમાં અને સંદેશાવ્યવ, વીજળી , તેલ , ઊર્જાનાં સ્વરૂપોનો વિકાસ થયો આ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ એ શાંત આર્થિક . મૂડીપતિઓનો આગવો વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો . કારખાનાંનો ઉદ્ભવ થયો . માં આ ક્રાન્તિએ મહત્ત્વનો માનવીને સુખી અને સમૃદ્ધ જીવન જીવવા માટે તથા ભૌતિક સુખો પ્રાપ્ત કરવા .ક્રાન્તિ હતી વૈજ . ફાળો આપ્યો છે.ાનિક સંશોધનોએ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને જબરો વેગ આપ્યો આનાથી ઉદ્યોગો અને ઉદ્યોગપતિઓ . ઔદ્યોગિક વસાહતો વિકસાવી ઉદ્યોગપતિઓએ બુદ્ધિ .વિકસવા લાગ્યા, કૌશલ અને મૂડીનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ખાસ કરીને . ઔદ્યોગિક શહેરોનો વિકાસ થયો ., અઢારમી સદીમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનો વિકાસ થયો .

▪ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની અસરો ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની વિવિધ ક્ષેત્રો પર :થયેલી અસરો

• આર્થિક અસરો :

હસ્ત ઉદ્યોગો અને કુટિર ઉદ્યોગોને સ્થાને કારખાનાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ગૃ .નાના કારીગરો બેકાર બન્યા .હ ઉદ્યોગો નાશ પામ્યાં માલિકો . માલિક અને મજદૂર એમ બે નવા વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા . કારખાનામાં મજૂરો વધ્યા . વર્ગસંઘર્ષનાં બીજ વવાયાં . મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનું નિર્માણ થયું . મજૂરોનું શોષણ કરવા લાગ્યા, વેપાર વાણિજ્યનો વિકાસ થયો દ . ઔદ્યોગિક શહેરો જન્મ્યાં .ેશની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો .

• સામાજિક અસરો :

આર્થિક બાબતોની અસર સામાજિક જીવન પર પણ પડવા લાગી ગૃહ ઉદ્યોગો પડી ભાંગવાથી સ્વતંત્ર કારીગરો . પરિણામે . બેકાર બન્યા, તેઓ પોતાની સ્વતંત્રતાની સાથે કલા , કારીગરી અને વ્યક્તિત્વ ખોઈ બેઠાં તેઓ યંત્રો સાથે . મજૂરી કરતાં યંત્રો જેવા બની ગયા યંત્રની જેમ લાગણીશૂન્ય . માનવ માનવ મટીને યંત્ર બનવા લાગ્યો ., સંવેદનશૂન્ય બનતો ચાલ્યો શાંત ., સુરમ્ય ગ્રામજીવન છોડીને શહેરીજીવનની ગંદકીમાં લોકસમુદાય પૈસાને લોભે આકર્ષવા લાગ્યો મજૂરોનું ., સ્ત્રીઓનું શોષણ વધવા લાગ્યું ઔદ્ય .ોગિક ક્રાન્તિને લીધે સામાજિક જીવનમાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તનો આવ્યાં સંયુક્ત . રોજીની શોધમાં શહેરો તરફ આકર્ષાયેલા લોકોના કુટુંબજીવનમાં પણ ફેરફારો થવા લાગ્યાં . જોકે સ્ત્રીઓને ગૃહવ્યવસ્થા અને . વિભક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા પ્રચલિત બની . કુટુંબ વ્યવસ્થા નામશેષ થવા લાગીે બાળકોની સંભાળ રાખવા ઉપરાંત આર્થિક રીતે પગભર થવા માટે નોકરી પણ કરવી પડતી જોકે આથી કેટલીક સ્ત્રીઓ . . આત્મનિર્ભર અને સ્વાવલંબી બની અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો વિકાસ થવા લાગ્યો

• રાજકીય અસરો :

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને લીધે માલિકો અને મજદૂરોના નવા વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં .માલિકો અને મજૂરોના સંઘો સ્થાપાયા . સામાજિક, આર્થિક ન્યાયની માંગ પણ વધવા માંડી દેશના રાજકારણમાં મજદૂરો પણ . આંદોલનોનો પ્રારંભ થયો . . આને પરિણામે સમાજવાદની વિચારસરણી અસ્તિત્વમાં આવી . મહત્ત્વનું પરિબળ બની રહ્યા

▪ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની – યંત્રવાદની માનવતા પર અસરો :

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ અને વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિએ જનસમાજમાં આર્થિક અને ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધારી ખરી પરંતુ માવન યંત્ર બની ગયો દયાએ . માનવ વચ્ચેના સંબંધોમાં ઉષ્માની બાદબાકી થવા માંડી - માનવ . સંબંધોનાં સમીકરણો બદલાયાં . દેશવટો લેવા માંડ્યો, લાગણીઓનાં લીપણ સુકાવા માંડ્યાં આથી ., નવજાગૃતિ કાળમાં જે માનવતાવાદની ઉદ્બોધણા થઈ હતી , તેવો માનવતાવાદ એટલે કે સુખી અને સમૃદ્ધ માનવ , સુખી અને સમૃદ્ધ સમાજના નિર્માણની આવશ્યકતા ઊભી થઈ વિજ્ઞાન એ વિકાસને બદલે વિનાશનો પર્યાય ન બની જાય ., આર્થિક સમૃદ્ધિની દોડમાં માનવ સ્વાર્થ , લાંચરુદ્ધત , નફાખોરી , કાળાબજાર , ચોરી , લૂંટફાટ વગેરેની બદીઓમાં જે ફસાયો છે , તેને બહાર લાવવા માટે , પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સિમેન્ટ કોંક્રીટના જંગલમાંથી માવનને શોધીને તેનામાં દયા -, સહાનુભૂતિ અને સહકારનો અવાજ બુલંદ કરવા માટે , તેના માનવજીવનની સાર્થકતા માટે તેને આજે સાચા અર્થમાં ‘ માનવ ’ બનાવવાની જરૂરિયાત

ભી થઈ છે ' હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણુંની સૂક્તિને ચરિતાર્થ કરવા માટે તેના અસ્તિત્વની અર્થશૂન્યતાને અર્થસભર બનાવવા માટે ' માનવતાવાદ'ના શિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

બૌદ્ધ ધર્મના અષ્ટાંગ માર્ગ , પંચશીલ અને તે ધર્મમાં પ્રબોધેલી ભાવનાઓનું ચર્ચણ કરતાં જણાય છે કે જેનામાં માનવતાનો આવિર્ભાવ થયેલો હોય તેવા શ્રેષ્ઠ માનવમાં માનવામાં આવે છે તેવો માનવ હિંસા નહિ કરતો અંહોય . , ચોરીથી દૂર રહેતો હશે , સત્યવાદી હશે , વ્યસનમુક્ત હશે અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર સંયમી હશે આવો મનુષ્ય . તે નિંદાથી દૂર . તે પવિત્ર અને શુભકાર્યો કરતો હશે . તે જ્ઞાનમાર્ગનો યાત્રી હશે . અષ્ટાંગ માર્ગનું અનુસરણ કરનાર હશે તે ભ્રષ્ટાચારી નહિ હોય . તે સત્કૃત્યોનો ઉપાસક હશે . રહેનાર હશે, પ્રામાણિક પણે આજીવિકા રળતો હશે તે સતત . કે જે સારા આચારમાં પરિણામે છે સારા વિચારો, તેના વિચારો કરી આચરણમાં મૂકે છે તે સારાં કાર્યોમાં ચિત્ત એકાગ્ર . કરે છે

આવો એક માનવ એ મનસા વાચા કર્મણા માનવતાનો શ્રેષ્ઠ પૂજારી બને છે તેનામાં ન દૃષ્ટિ ન કાંક્ષિતિની . તે ક્યારેય .ભાવના જાગે છેમન , કર્મ કે વચનથી હિંસામાં રાચતો નથી સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી . , કરુણા અને મુદિતાનો ભાવ રાખે છે આમ .તે અતિદેહમન કે અતિભોગ વિલાસનો વિરોધ કરે છે ., બૌદ્ધ જીવન દર્શનમાં માનવની અને માનવ્યની શ્રેષ્ઠ ગવેષણા કરવામાં આવી છે) આવો માનવ એ માનવતાવાદ .Humanism) નો સાચો સાધક અને ઉપાસક બને છેબૌદ્ધદર્શન અનુસાર માનવને તે . બૌદ્ધદર્શનમાં મધ્યમ પ્રતિપદા માર્ગનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે . પ્રત્યેક માનવે બૌદ્ધદર્શનના આ ઉપદેશ અનુસાર મધ્યમ પ્રતિપદાનો માર્ગ ગ્રહણ કરી દેહદમન પણ નહિ અને . પ્રબોધે છે વચ્ચેનો મ . અતિ ભોગવિલાસ પણ નહિાર્ગ ગ્રહણ કરી આત્મસંયમ દ્વારા માનવજીવનને સંતુલિત બનાવવું જોઈએ . આધારશિલા બૌદ્ધ દર્શન અનુસાર બૌદ્ધ દર્શન અને માનવતાવાદ બૌદ્ધો એમ માને છે કે , સમગ્ર વિશ્વ માત્ર વિચારોનું બનેલું બૌદ્ધ વિચારસરણી પ્રમાણે દુઃખથી ભરેલું આ વિશ્વ છે તેનું કારણ ત . તે દુઃખદાયક છે .ૃષ્ટા છે ર આ તૃષ્ણાને દૂ . આ દુઃખોમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવા બુદ્ધ મધ્યમ માર્ગ એટલે કે ન અતિ દેહદમન કે . કરવાથી દુઃખો દૂર થાય છે માનવજીવનનો હેતુ સુખપ્રાપ્તિનો . ભોગવિલાસ, આનંદમય જીવન જીવવાનો અને સુખની પ્રાપ્તિનો છે શ્રેષ્ઠ ધર્મ એ . ભગવાન . માનવતા યા માનવધર્મ છે બુદ્ધે મનુષ્યને માનવતાવાદનો વિકાસ કરવા માટે અષ્ટાંગ માર્ગ સૂચવ્યા છે આ . મનુષ્ય સાચા અર્થમાં માનવતાવાદની ઉપાસના . અષ્ટાંગ માર્ગ અંગીકાર કરવાથી માનવતાની જ્યોત ઝળહળી ઊઠે છે આ માર્ગો આત્મસાત્ કરવાથી માનવ . કરવી હોય તો આ અષ્ટાંગ માર્ગના પંચે પ્રયાણ કરવું જોઈએતાનાં ઉચ્ચ શિખરો સર કરી શકાય છે અને માનવ , માનવમાંથી મહામાનવ અને નરમાંથી નારાયણ બની શકે છેઆ અષ્ટાંગ માર્ગ નીચે . : મુજબ છે

- સમ્યક્ દૈષ્ટિ . સાચી સમજ મેળવવી અને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું :
- સમ્યક્ સંકલ્પ . સારાં અને પવિત્ર કાર્યો કરવાનો નિશ્ચય કરવો :
- સમ્યક્ વાણી . રની અને નિંદા કે ગાળથી દૂર રહેવુંસત્ય વાણી ઉચ્ચા :
- સમ્યક્ કર્મ . સારાં કાર્યો કરવાં એટલે દાન કરવું અને ચારિત્ર્યશીલ રહેવું :
- સમ્યક્ આજીવિકા . પ્રામાણિક રીતે ધંધો કરી ગુજરાન ચલાવવું :
- સમ્યક્ પ્રયત્ન : સારો પ્રયત્ન કરવો કુશળ રીતે પુરુષાર્થ કરવો અને શ્રમ દ્વારા . કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ઉદ્યમી રહેવું .
- સમ્યક્ સ્મૃતિ : સારા વિચારો કરવા અને સતત આત્મનિરીક્ષણ કરવું .
- સમ્યક્ સમાધિ .ચિત્તને સ્થિર રાખી એકાગ્ર કરવું :

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ ધર્મમાં નીતિપાલન અંગે પાંચ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે જેને પંચશીલ કહેવામાં આવે છે .

: પંચશીલ

પ્રણાલિપાત હિંસા ન કરવી જોઈએ :

- બ્રહ્મચર્ય . બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ :
- અદત્તાદાન ચોરી ન કરવી જોઈએ :
- મૃષાવાદ અસત્ય વાણી ન ઉચ્ચારવી જોઈએ ;, પણ સત્ય બોલવું જોઈએ .
- મઘ મદાપાન ન :કરવું જોઈએ .

આ ઉપરાંત બોદ્ધ દર્શનમાં માનવકલ્યાણ માટે ચાર ભાવનાઓ પણ પ્રબોધિત કરવામાં આવી.

(1) મૈત્રી (2) સમાન વ્યક્તિ તરફ -કરુણા - કનિષ્ઠ વ્યક્તિ તરફ

(3) મુદિતા - શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ તરફ (4) ઉપેક્ષા - વ્યક્તિની ના કરવી

▪ માનવતાવાદ અંતર્ગત કેટલીક સંકલ્પનાઓ

• સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ :

આ સૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિ આપણને કુદરત ખોબે ને ખોબે ધણી . ઘર છે .નિવાસસ્થાન છે એ આપણું (કુદરત) તેનું અસ્તિત્વ અને સમાજ જીવન . તે પ્રકૃતિને ખોળે વિહરે છે .માનવ પ્રકૃતિનું સંતાન છે . વસ્તુઓની ભેટ ધરે છે પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વોને આભારી છેવ ક્યારેક પ્રકૃતિથી માન . આપણે પ્રકૃતિમાંથી માનવતાનો સાદ સાંભળીએ છીએ . આ સૃષ્ટિની ગોદમાં સંવર્ધિત થતાં થતાં માનવ કલા .વિચ્છેદિત થઈ શકે નહિ, સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનનો ઉપાસક બન્યો છે માનવ . પ્રકૃતિ કે સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોનાં તે માનવકલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરે છે ., પૃથ્વી અને પ્રકૃતિ એ બ્રહ્માંડનું પ્રાગટ્ય છે .

• માનવની સંકલ્પના :

માનવતાવાદ અનુસાર માનવ એ પૃથ્વી પર ભૂલો પડેલો નથી તે વિશ્વનું .- વિશ્વાત્માનું સર્જન છે હાલમાં તે . પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ કુદરત પર વિજય મેળવીને પૃથ્વી પર સ્વર્ગનું નિર્માણ કરવા મથે છેશિતિમાં માનવે આ ધરતી પર જે ક્રાંતિ સર્જી છે તે અભૂતપૂર્વ છે . યાત્રા આ બાબતનો નિર્દેશ કરે છેમાનવની ચંદ્ર .

• મનની સંકલ્પના :

માનવતાવાદ અનુસાર મન એ કાર્ય છેમાનવદેહમાં પ્રસ્વેદબિંદુઓની જેમ વિચારપ્રક્રિયા એ .ક્રિયાનું સ્વરૂપ છે . તે .મનની સાહજિક પ્રક્રિયા છે મગજના કાર્યથી અલગ નથી .મન એ મગજ સાથે જોડાયેલું છે .

• માનવ સ્વાતંત્ર્ય :

સ્વાતંત્ર્ય એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો મૂળભૂત અધિકાર છેમાનવવિકાસની પ્રક્રિયા એ .તે ધરાતલની વાસ્તવિકતા છે . મનુષ્ય પોતાની વ્યક્તિમત્તાને કેટલીક ચોક્કસ બાબતોમાં અને વસ્તુઓમાં રસ લેતો .માનવસ્વાતંત્ર્ય પર આધારિત છે આ પ્રકારનું વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય તેને ચો .થાય છેક્કસ બાબતોમાં રસ લેવા પ્રેરે છે અને તેમની સાથે તે અનુકૂળ સાધે છે .

• માનવતાવાદ એ બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન પર અવલંબિત છે :

દરેક મનુષ્ય પોતાની સમસ્યાઓનો ઉકેલ વૈજ્ઞાનિક ઢબે લાવવા પ્રયાસ કરે છેવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી તે . જો વ્યક્તિ આવો . રતાં વૈજ્ઞાનિક વલણો વિકસાવવાં જોઈએમાનવે માહિતી ભેગી કરવા ક .સમસ્યાઓ સુલઝાવે છે બુદ્ધિગમ્ય, તર્કયુક્ત અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવશે નહિ તો તેના વિવિધ પ્રકલ્પો અટકી પડશે અને તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી શકશે નહિ.

▪ ઉપસંહાર :

સુખપ્રાપ્તિ અને આનંદની પ્રાપ્તિ એ માનવનો મૂળભૂત અધિકાર છે રલોકિક સત્યમાં કે પારલૌકિક તે પા . માનવમા . પૃથ્વીને પાટલે જન્મેલો પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વનિર્ભર હોવો જોઈએ . અનુભૂતિમાં માનતો નથી અનેક શક્યતાઓ – સંભવિતતાઓ અને ગર્ભિત શક્તિઓ રહેલી છે તેને ઈશ્વરનું કે . તે પરાવલંબી નથી . તે આ શક્તિઓનો સ્વામી છે . છ કોઈનું આશ્વાસન જરૂરી તે પોતાના ભાગ્યનો વિધાતા છે ., પોતાના ભાવિનો નિર્માતા છે તે પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવી . તે સારા અર્થમાં સૌંદર . શકે છેયનો ઉપાસક છે તેનામાં મૈત્રી ., કારુણ્ય અને મુદિતા ના ભાવો છે. આમ , માનવતાવાદ એ જનસેવા એ પ્રભુસેવામાં માને છે તેથી ., તેને માનવકલ્યાણવાદ પણ કહેવામાં આવે છે તે માનવ માનવ વચ્ચેની . જાતિ, જ્ઞાતિ અથવા ગમે તે પ્રકારની દીવાલો તોડીને માનવાતની પૂજામાં માને છે અ .ને તેથી જ આધુનિક માનવતાવાદ વૈશ્વિકતા , આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ અને ભ્રાતૃત્વની હિમાયત કરે છે .

માનવતાવાદ અનુસાર લોકશાહી એ શાસનવ્યવસ્થા નથી , પરંતુ લોકોની એક જીવનશૈલી છે લોકશાહી . .પ્રજાની જીવનની રહેણીકરણીમાં પ્રસરી રહેવી જોઈએ " વ્યક્તિને પોતાની જીવનશૈલી પસંદ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છેવ્યક્તિનાં માધ્યમ દ્વારા સમાજનો વિકાસ થવો જોઈએ . આ વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ એ સમાજના ઉત્થાનનું પ્રારંભબિંદુ છે ., તેવું માનવતાવાદી વિચારસરણી માને છે અહીં પ્રત્યેક . દરેક વ્યક્તિને પોતાના જીવન માટેની સ્વાયત્તતા હોવી જોઈએ . વ્યક્તિ પોતાની અંતર્ગત શક્તિઓના મહત્તમ વિકાસની શક્યતાઓ ધરાવી શકે છે તેને આચારવિચારનું સ્વાતંત્ર્ય ., વાણી - વર્તનનું સ્વાતંત્ર્ય , પોતાની રીતે સ્વવિકાસ સાધવાનું સ્વાતંત્ર્ય છે તેને મુક્તિનો ., સુખપ્રાપ્તિનો અને આનંદપ્રાપ્તિનો આગવો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છેતેને . ભૂલો કરવાનો અને પોતાના અનુભવો દ્વારા ભૂલોની સુધારણા કરવાનું પણ સ્વાતંત્ર્ય છે વ્યક્તિને ધાર્મિક ., આધ્યાત્મિક , શૈક્ષણિક , આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થવું જોઈએ .

GOEIIRJ

उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व की भावनाका वर्तमान परिप्रेक्ष्य में एक अभ्यास

डॉ महेशभाई ए. वाघेला

आसिस्टेंट प्रोफेसर,

स्वामी विवेकानंद सर्वोदय बैंक एज्युकेशन कॉलेज, महेशाणा.

उपनिषद् भारतीय सभ्यता की विश्व को अमूल्य धरोहर है। इनमें परमेश्वर, परमात्मा ब्रह्म और आत्मा के स्वभाव और सम्बन्ध का बहुत ही दार्शनिक और ज्ञानपूर्वक वर्णन दिया गया है। वे भारतीय आध्यात्मिक दर्शन स्रोत हैं, ब्रह्मविद्या हैं, चिंतनशील ऋषियों की ज्ञानचक्रों का सार हैं। इस ग्रंथ में ऋषि और शिष्य के सुन्दर संवाद है जो इसके पाठक को वेद के अर्थ को समझाता है।

उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व और समदर्शिता का वर्तमान समय में उतना ही महत्वपूर्ण स्थान है, जितना प्राचीनकाल में था। विश्वबन्धुत्व की भावना, करुणा प्रेम और भातृत्व ही मानव अधिकारों की सुरक्षा की कुंजी है। बन्धुता, न्याय स्वयंता और समानता के आदर्श तभी तक सार्थक होते हैं जब तक वे आर्इचारे की भारतीय बन्धुत्व की एक ही भारत माता के सर्वसाझी भावना को बढ़ावा देते हैं और अन्य अनेक प्रकार की विविधताएं आड़े नहीं आती।

बन्धुता एक अंतराष्ट्रीय पक्ष भी है, जो हमें विश्वबन्धुत्व की संकल्पना वसुधैव कुटुम्बकम् अर्थात् समूचा विश्व एक परिवार है के प्राचीन भारतीय आदर्शकी और से जाता है-

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् । उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥'

सर्वे भवन्तु सूखीनः : सर्वे संतु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माँ कश्चित् दुःख भागभवेत् ॥

१. महोपनिषद् (६७२) अर्थात् पृथ्वी एक देश है तथा हम सभी इसके नागरिक हैं। इस मानवीय मूल्यों के द्वारा ही सारा संसार एक नवीन विश्व सभ्यता की ओर बढ़ रहा है। 'वसुधैव कुटुम्बकम् भारतीय संस्कृति का एक आदर्श है। इस आदर्श की संकल्पना वैदिक है। हमारे वैदिक ऋषिओं ने समग्र मानवता को एक माना है। सबके कल्याण की कामना की है यथा- सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभागभवेत् ॥' अर्थात् संसार में सब सुखी रहे सब नीरोग या स्वस्थ रहे सब भद्र देखे और विश्व में कोई दुःखी न हो। वसुधैव कुटुम्बकम् एक व्यापक मानव मूल्य है। व्यक्ति से लेकर विश्व तक इसकी व्याप्ति है। विश्वशान्ति के लिए भाईचारे की भावना सबसे पहले जरूरी है। परस्पर दुःख सुख की भावना और कल्याण स्थापना की भावना विश्वशान्ति के लिए ठोस कदम होगा। इस अर्थ में हमें अपने पुरातन काल के ऋषिओं और मुनियों के अलौकिक और दिव्य जीवन संदेश को समझना होगा विश्वशान्ति के प्रयास में हमें महान दार्शनिकों और महात्माओं के जीवन सिद्धांतों और आचरणों को अपनाना होगा। उपनिषदकाल के क्रांतिकारी अमर संदेशों को भुलाया नहीं जा सकता है यथा उतिष्ठत जायत प्राप्य वरान्निबोधत" अर्थात् उठो जागो। श्रेष्ठ पुरुषों के पास जाकर राष्ट्रप्रेम के तत्व को भली-भांति जानो। अथर्ववेद के पृथ्वीसूक्त का प्रत्येक मंत्र राष्ट्र भक्ति का पाठ है।

१. वैदिक शान्तिपाठः. कठोपनिषद् - (१३. १४) सीखाता है। 'माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।' आधुनिक युग में भारतमाता की कल्पना अथर्ववेद के सूक्तकार की देन है। विश्वबन्धुत्व की भावना वेदों के अनेक सत्रों से अभिव्यक्त हुई है। वेद कहता है 'यत्र विश्वं भवत्येक नीड " जहाँसंपूर्ण विश्व एक घोंसला बन जाता

है। ईशोपनिषद् में एक अन्य उल्लेखनीय सिद्धान्त वर्णित है- एकात्मवाद । संसार के समस्त प्राणियों में एकत्व की अनुभूति करने वालो को कभी शोक और मोह नहीं होता यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद् विजानतः । तब को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत ॥ इस उपनिषद् के अन्य एक श्लोक में भी एकात्मवाद है। आत्मज्ञानी सर्वध आत्मतत्त्व का अनुभव करता है, निन्दा का भाव नहीं रखता यस्तु सर्वाणि भतान्यत्मन्नेवानुपश्यति।

सर्व भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥ " स्वामी विवेकानन्दने अपने एक प्रवचन में कहा था " में उपनिषदों को पढ़ता हूँ तो मेरे आँसू बहने लगते हैं। उपनिषदे ही शक्ति की खाने हैं, उनमें ऐसी शक्ति भरी पड़ी है, जो संपूर्ण विश्व को बल, शौर्य एवं नवजीवन प्रदान कर सके।" स्वामी विवेकानन्द के संदेश में ही वर्तमान आवश्यकता प्रतिबिम्बित है भारत जागो विश्व जागाओ।" -"प्रश्नोपनिषद् के शान्तिपाठ में भी सर्वलक्षी कल्याण भव की कामना की गई है- ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । * राष्ट्रीय एकता राष्ट्र का महत्वपूर्ण आधारतत्त्व है। जो नागरिकों में प्रेम, सहयोग धर्मनिष्ठा, कर्तव्यायणता, सहिष्णुता तथा बंधुत्व आदि गुणों का विकास करता है। वैदिक वाक्य है- 'संगच्छध्वं संवदध्व संवो मनासि जनताम् ' अर्थात् इकडे चलें एक जैसे बोलें और हम सबके मन एक जैसे हो जाये यह भावना प्राचीनकाल से चली आ रही है। यहाँ तत्त्वचिंतकों ने बिना किसी भेदभाव के मानवमात्र अथ च प्राणीमात्र के कल्याण की कामना की है। यजुर्वेद में राष्ट्र के कल्याण की कामना सुन्दर शब्दों में की है- 'आ राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्योतिव्याधी महारथो जायताम् ।

५. ऋग्वेद (१०.१९२.२) ६. यजुर्वेद / (२८/२२) वेदान्त का सर्वविदित सूत्र है- ' एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति " अर्थात् ईश्वर एक ही सत्य का नाम है। वेद...

मित्रस्य या चक्षुसा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् मित्र स्याहं चक्षुसा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, मित्रस्य चक्षुसा समीक्षामहे। (यजुर्वेद)

रवीन्द्रनाथ टैगोर ने अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय विश्वभारती, जो उन्होंने शान्ति निकेतन में स्थापित किया था उनका उद्देश्य विश्व बन्धुत्व का वातवरण प्रदान करना था। गांधीजी का भी मानना था कि आधुनिक विश्व की समस्याओं के हेतु विश्वबन्धुत्व ही सही मार्ग है। विश्वबन्धुत्व की भावना वैयक्तिक मूल्य, सामाजिक मूल्य राष्ट्रीय मूल्य अंतरराष्ट्रीय मूल्य व धार्मिक मूल्य भी है। इस मूल्य को सच्चे मन से अपनाए बिना मानवता अधूरी है, धर्म और संस्कृति अधूरे हैं, तथा राष्ट्र और विश्व भी अधूरा और पंगु है। निष्कर्ष : फलतः आज मनुष्य विनाश की कगार पर खड़ा है तब विश्वशान्ति की आवश्यकता बहुत अधिक व तेज हो गई है। समाज में सच्ची शान्ति, एकता, सौहार्द एवं विश्वबन्धुत्व की भावना का पुनः संचार हो सकता है, जब हम सभी मनुष्य आत्मिक रूप में रहे। सारे वेद, पुराणों और उपनिषदों का कालजयी सार संपूर्ण मानवता के लिए महर्षि वेद व्यास ने निम्न लिखित दो पंक्तियों में भर दिया है -

अष्टादश पुराणेषु व्यासाय वचन द्वयम् । परोपकाराय पुण्याय पापाय परपीडनम्॥

परोपकार ही पुण्य है और दूसरों को दुःख पहुंचाना सबसे बड़ा पाप अगर सभी इसे हृदयंगम कर ले और अपने आचरण में उतार लें तो पूरे विश्व में हिंसा के लिए तनिक भी स्थान शेष नहीं रहेगा । विश्वबन्धुत्व के लिए किसी भी मनीषि द्वारा प्रतिपादित यह सबसे महत्वपूर्ण और अनुकरणीय सूत्र है। वसुधैव कुटुम्बकम् ' के सूत्र द्वारा भारतीय मनीषियों ने जिस उदार मानवतावाद का सूत्रपात किया उसमें

सार्वभौमिक कल्याण की भावना है।

उपनिषद् भारतीय सभ्यता की विश्व को अमूल्य धरोहर है। इनमें परमेश्वर, परमात्मा ब्रह्म और आत्मा के स्वभाव और सम्बन्ध का बहुत ही दार्शनिक और ज्ञानपूर्वक वर्णन दिया गया है। वे भारतीय आध्यात्मिक दर्शन स्रोत हैं, ब्रह्मविद्या हैं, चिंतनशील ऋषियों की ज्ञानचंचओं का सार हैं। इस ग्रंथ में ऋषि और शिष्य के सुन्दर संवाद है जो इसके पाठक को वेद के अर्थ को समझाता है।

उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व और समदर्शिता का वर्तमान समय में उतना ही महत्वपूर्ण स्थान है, जितना प्राचीनकाल में था। विश्वबन्धुत्व की भावना, करुणा प्रेम और भातृत्व ही मानव अधिकारों की सुरक्षा की कुंजी है। बन्धुता, न्याय स्वयंता और समानता के आदर्श तभी तक सार्थक होते हैं जब तक वे आईचारे की भारतीय बन्धुत्व की एक ही भारत माता के सर्वसाझी भावना को बढ़ावा देते हैं और अन्य अनेक प्रकार की विविधताएं आड़े नहीं आती।

बन्धुता एक अंतराष्ट्रीय पक्ष भी है, जो हमें विश्वबन्धुत्व की संकल्पना

वसुधैव कुटुम्बकम् अर्थात् समूचा विश्व एक परिवार है के प्राचीन भारतीय आदर्शकी और से जाता है-

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् । उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥'

सर्वे भवन्तु सूखीनः : सर्वे संतु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माँ कश्चित दुःख भाग्भवेत् ॥

१. महोपनिषद् (६७२) अर्थात् पृथ्वी एक देश है तथा हम सभी इसके नागरिक हैं। इस मानवीय मूल्यों के द्वारा ही सारा संसार एक नवीन विश्व सभ्यता की ओर बढ़ रहा है। 'वसुधैव कुटुम्बकम्' भारतीय संस्कृति का एक आदर्श है। इस आदर्श की संकल्पना वैदिक है। हमारे वैदिक ऋषिओं ने समग्र मानवता को एक माना है।

सबके कल्याण की कामना की है यथा- सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभागभवेत् ॥' अर्थात् संसार में सब सुखी रहे सब नीरोग या स्वस्थ रहे सब भद्र देखे और विश्व में कोई दुःखी न हो। वसुधैव कुटुम्बकम् एक व्यापक मानव मूल्य है। व्यक्ति से लेकर विश्व तक इसकी व्याप्ति है। विश्वशान्ति के लिए भाईचारे की भावना सबसे पहले जरूरी है। परस्पर दुःख सुख की भावना और कल्याण स्थापना की भावना विश्वशान्ति के लिए ठोस कदम होगा। इस अर्थ में हमें अपने पुरातन काल के ऋषिओं और मुनियों के अलौकिक और दिव्य जीवन संदेश को समझना होगा विश्वशान्ति के प्रयास में हमें महान दार्शनिकों और महात्माओं के जीवन सिद्धांतों और आचरणों को अपनाना होगा।

उपनिषदकाल के क्रांतिकारी अमर संदेशों को भुलाया नहीं जा सकता है यथा उतिष्ठत जायत प्राप्य वरान्निबोधत" अर्थात् उठो जागो । श्रेष्ठ पुरुषों के पास जाकर राष्ट्रप्रेम के तत्व को भली-भांति जानो। अथर्ववेद के पृथ्वीसूक्त का प्रत्येक मंत्र राष्ट्र भक्ति का पाठ है।

१. वैदिक शान्तिपाठ

२. कठोपनिषद् - (१३. १४)

सीखाता है। 'माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।' आधुनिक युग में भारतमाता की कल्पना अथर्ववेद के सूक्तकार की देन है। विश्वबन्धुत्व की भावना वेदों के अनेक सत्रों से अभिव्यक्त हुई है। वेद कहता है 'यत्र

विश्वं भवत्येक नीड " जहाँसंपूर्ण विश्व एक घोंसला बन जाता है।

ईशोपनिषद् में एक अन्य उल्लेखनीय सिद्धान्त वर्णित है- एकात्मवाद । संसार के समस्त प्राणियों में एकत्व की अनुभूति करने वालों को कभी शोक और मोह नहीं होता यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद् विजानतः।

तब को मोहः कः शौक एकत्वमनुपश्यत ॥ इस उपनिषद् के अन्य एक श्लोक में भी एकात्मवाद है। आत्मज्ञानी सर्वधआत्मतत्त्व का अनुभव करता है, निन्दा का भाव नहीं रखता यस्तु सर्वाणि भतान्यत्मन्नेवानुपश्यति।

सर्व भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते।। " स्वामी विवेकानन्दने अपने एक प्रवचन में कहा था " में उपनिषदों को पढ़ता हूँ तो मेरे आँसू बहने लगते हैं। उपनिषदे ही शक्ति की खाने हैं, उनमें ऐसी शक्ति भरी पड़ी है, जो संपूर्ण विश्व को बल, शौर्य एवं नवजीवन प्रदान कर सके।" स्वामी विवेकानन्द के संदेश में ही वर्तमान आवश्यकता प्रतिबिम्बित है भारत जागो विश्व जागाओ।" -

१. अथर्ववेद (१२/१२)

२. वैदिकमंत्र

३ ईश ७

४. ईश ६

१०८ उपनिषद् संपा. श्री राम शर्मा आचार्य, प्रशांतिकुञ्ज हरिद्वार, चतुर्थ

संस्करण २००५, पृ. ८ तैत्तिरीयोपनिषद् में दिया गया दीक्षान्तोपदेश में बंधुत्व का भाव हैसत्यं वद् । धर्मं धर स्वाध्यान्मा प्रमदः। मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आधाय देवो भव । श्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । विश्व साहित्य में ऐसा उपदेश दुर्लभ है। सत्य से देवयान की प्राप्ति का उल्लेख करते हुए मुण्डकोपनिषद् में कहा गया है सत्यमेव जयते नानृतम्। इस उपनिषद् में सत्य की प्रतिष्ठा करते हुए कृषि की वाणी में शाश्वत सत्य है। ऐतरेयोपनिषद् के शान्तिपाठ में भी भाईचारे का विचार सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु । वक्तारमवतु वक्तारम् । " प्रश्नोपनिषद् के शान्तिपाठ में भी सर्वलक्षी कल्याण भव की कामना की गई है- ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । *

राष्ट्रीय एकता राष्ट्र का महत्वपूर्ण आधारतत्त्व है। जो नागरिकों में प्रेम, सहयोग धर्मनिष्ठा, कर्तव्यायणता, सहिष्णुता तथा बंधुत्व आदि गुणों का विकास करता है। वैदिक वाक्य है- 'संगच्छध्वं संवदध्व संवो मनासि जनताम् ' अर्थात् इकडे चलें एक जैसे बोलें और हम सबके मन एक जैसे हो जाये यह भावना प्राचीनकाल से चली आ रही है। यहाँ तत्त्वचिंतकों ने बिना किसी भेदभाव के मानवमात्र अथ च प्राणीमात्र के कल्याण की कामना की है। यजुर्वेद में राष्ट्र के कल्याण की कामना सुन्दर शब्दों में की है- 'आ राष्ट्रे राजन्यः शूरः इष्व्योतिव्याधी महारथो जायताम् ।

२. मुण्डक./३-१-६

१. तैत्तिरीय / अनुवाक -११/२-३

३. ऐतरेय / शान्तिपाठ

४. प्रश्नोप./ शान्तिपाठ

५. ऋग्वेद (१०.१९२.२) ६. यजुर्वेद / (२८/२२) वेदान्त का सर्वविदित सूत्र है- 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति "

अर्थात् ईश्वर एक ही सत्य का नाम है। वेद...

१. ऋग्वेद (१.९६४.४६)

२. कठोपनिषद् - (२.२.१२)

३. मित्रस्य या चक्षुसा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् मित्र स्याहं चक्षुसा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, मित्रस्य चक्षुसा समीक्षामहे। (यजुर्वेद)

४. बृहदारण्यकोपनिषद्- (३/४/१)

रवीन्द्रनाथ टैगोर ने अंतराष्ट्रीय विश्वविद्यालय विश्वभारती, जो उन्होंने शान्ति निकेतन में स्थापित किया था उनका उद्देश्य विश्व बन्धुत्व का वातवरण प्रदान करना था। गांधीजी का भी मानना था कि आधुनिक विश्व की समस्याओं के हेतु विश्वबन्धुत्व ही सही मार्ग है। विश्वबन्धुत्व की भावना वैयक्तिक मूल्य, सामाजिक मूल्य राष्ट्रीय मूल्य अंतराष्ट्रीय मूल्य व धार्मिक मूल्य भी है। इस मूल्य को सच्चे मन से अपनाए बिना मानवता अधूरी है, धर्म और संस्कृति अधूरे हैं, तथा राष्ट्र और विश्व भी अधूरा और पंगु है।

निष्कर्ष : फलतः आज मनुष्य विनाश की कगार पर खड़ा है तब विश्वशान्ति की आवश्यकता बहुत अधिक व तेज हो गई है। समाज में सच्ची शान्ति, एकता, सौहार्द एवं विश्वबन्धुत्व की भावना का पुनः संचार हो सकता है, जब हम सभी मनुष्य आत्मिक रूप में रहे। सारे वेद, पुराणों और उपनिषदों का कालजयी सार संपूर्ण मानवता के लिए महर्षि वेद व्यास ने निम्न लिखित दो पंक्तियों में भर दिया है -

अष्टादश पुराणेषु व्यासाय वचन द्वयम् । परोपकाराय पुण्याय पापाय परपीडनम्॥

परोपकार ही पुण्य है और दूसरों को दुःख पहुंचाना सबसे बड़ा पाप अगर सभी इसे हृदयंगम कर ले और अपने आचरण में उतार लें तो पूरे विश्व में हिंसा के लिए तनिक भी स्थान शेष नहीं रहेगा । विश्वबन्धुत्व के लिए किसी भी मनीषि द्वारा प्रतिपादित यह सबसे महत्वपूर्ण और अनुकरणीय सूत्र है। वसुधैव कुटुम्बकम् ' के सूत्र द्वारा भारतीय मनीषियों ने जिस उदार मानवतावाद का सूत्रपात किया उसमें सार्वभौमिक कल्याण की भावना है।

संदर्भ :

1 उपनिषद्

2 उपनिषद् साहित्य